

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»

На правах рукопису

МЕЛЬНИК ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477)+929Ковальський

**НАУКОВА, ОСВІТЯНСЬКА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО (1929 – 2006 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Трофимович Володимир Васильович
доктор історичних наук, професор

Острог – 2017

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
Вступ	4
Розділ 1. Методологія, історіографія та джерельна база дослідження	
1.1. Теоретико-методологічні засади праці	9
1.2. Стан наукового вивчення проблеми	17
1.3. Джерельна база дослідження.....	25
Розділ 2. Життєвий і творчий шлях М. Ковальського	
2.1. Юнацькі роки. Навчання в Острозькому педагогічному училищі та Львівському університеті ім. І.Франка.....	34
2.2. Початки професійної діяльності історика у наукових та освітніх установах Острога та Львова.....	47
2.3. Освітня діяльність у Дніпропетровському університеті.....	58
2.4. Острозький період у біографії вченого.....	79
Розділ 3. Внесок дослідника в українську історичну науку	
3.1. Джерелознавство, історіографія та спеціальні історичні дисципліни.....	94
3.2. Проблеми історії України у працях науковця	132
Розділ 4. М. Ковальський як організатор науки та громадський діяч	
4.1. Особливості «школи Ковальського».....	141
4.2. Організація вченим наукових заходів та установ.....	163
4.3. Основні напрямки громадської активності	179
Висновки	188
Список використаних джерел	191
Додатки	281

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНЗ, виш – вищий навчальний заклад

ДДУ – Дніпропетровський державний університет

ДНУ імені О. Гончара – Дніпропетровський національний університет імені
О. Гончара

ДФАРК – Домашній (фамільний) архів родини Ковальських

КЗНФ – Криворізький загальнонауковий факультет

ЛДУ імені І.Франка – Львівський державний університет імені Івана Франка

ЛМ – Литовська метрика

ЛОІВВ – Львівський обласний інститут вдосконалення вчителів

НАН України – Національна академія наук України

НаУКМА – Національний університет «Києво-Могилянська академія»

НаУОА – Національний університет «Острозька академія»

ОВК – Острозький вищий колегіум

СНТ – Студентське наукове товариство

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

СШ – Середня школа

УВАН – Українська Вільна Академія Наук

УДМЕХП – Український державний музей етнографії та художнього промислу

УІТ – Українське історичне товариство

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

ЦДАДА у Москві – Центральний державний архів давніх актів у м. Москві

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м.

Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Починаючи з 1990-х років, із відновленням незалежності України значно розширилися межі історичних досліджень. Науковці почали активно вивчати та розробляти такі напрямки, як біографістика, біоісторіографія, просопографія та ін., тобто ті, що спрямовані на персоніфікацію й уособлення світового та українського історичного процесу. Значне місце у цьому контексті займають дослідження, присвячені біографіям істориків, вивченню їх організаційної, дослідницької, громадської діяльності, а також визначення внеску у розвиток наукових знань. У комплексі результати цього доробку дають можливість окреслити особливості історіографічного процесу, умови розвитку та здобутки вітчизняної історичної науки на різних етапах.

Одним із відомих дослідників, науковий доробок якого потребує ґрунтовного вивчення, є Микола Павлович Ковальський (1929 – 2006 рр.) – професор, доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, академік Міжнародної Слов'янської Академії Наук, УВАН, член УІТ, голова Осередку УІТ ім. М. Грушевського в Острозі. Більше ніж 50 років Микола Павлович присвятив викладацькій, науково-організаційній та дослідницькій роботі в освітніх і наукових установах Львова, Кривого Рогу, Дніпропетровська та Острога. Доробок ученого складає понад 500 праць, присвячених питанням минулого України, острогівани, джерелознавства, історіографії, спеціальних історичних дисциплін. Він відомий як розробник проблем джерелознавства, знавець цілих комплексів й окремих видів джерел XVI – XVII ст., а також як фундатор єдиного в Україні другої половини XX ст. наукового напрямку, представники якого проводять дослідження джерелознавчих та історіографічних питань історії України XVI – XVIII ст. Діяльність і науковий спадок дослідника є одними із проявів розвитку історичної науки України.

Актуальність обраної теми визначається необхідністю широкого комплексного аналізу життєвого і професійного шляху М. Ковальського, окреслення його місця та ролі у розвитку української історичної думки, організації наукового життя у середині XX – на початку XXI ст. Окрім того, в підходах до висвітлення біографії

історика, аналізу його наукового спадку існують окремі суперечності, що також зумовлює необхідність ширшого вивчення теми в контексті еволюції історіографічних процесів в Україні. Додатковим аргументом на користь необхідності дослідження може бути відсутність спеціальної ґрунтовної праці про діяча.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії Національного університету «Острозька академія» «Дослідження актуальних проблем української історії та історіографії модерної доби» (номер державної реєстрації – 0117U001305).

Метою дисертаційної роботи є комплексне вивчення біографії, наукового доробку, організаційної та громадської діяльності М. Ковальського. Для реалізації визначеної мети поставлено **завдання** дослідити:

- стан наукової розробки проблеми та інформативні можливості джерельної бази;
- головні етапи професійного розвитку та становлення історичних зацікавлень науковця;
- погляди та підходи М. Ковальського до вирішення проблем історії України;
- внесок ученого у розробку теоретико-методологічних і практичних питань джерелознавства, історіографії й інших спеціальних історичних дисциплін;
- особливості та процес становлення наукової школи під керівництвом історика;
- організаційну діяльність М. Ковальського у напрямі заснування та функціонування дослідницьких товариств, підготовки та проведення наукових форумів;
- форми та напрями громадської активності.

Об'єктом дослідження є процес розвитку історичної науки України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., а його **предметом** – діяльність М. Ковальського як представника української історичної науки, педагога, громадського діяча, дослідника історії України та спеціальних історичних дисциплін.

Хронологічні рамки дисертації визначаються особливостями біографічних досліджень та охоплюють кінець 20-х років ХХ – початок ХХІ ст., тобто період життя і наукової діяльності М. Ковальського.

Територіальні межі дослідження окреслені тими місцями, де вчений проживав, а також здійснював активну професійну діяльність (м. Острог, Львів, Кривий Ріг, Дніпропетровськ).

Наукова новизна одержаних результатів визначається відсутністю у вітчизняній історіографії узагальнюючих праць із вказаної тематики. Вона полягає у спробі комплексно дослідити біографію Миколи Ковальського. У рамках поставлених завдань автором *уперше*:

- висвітлено педагогічний, науково-організаційний та дослідницький напрями активності історика в острозьких середніх навчальних закладах, Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів, Українському державному музеї етнографії та художнього промислу, Криворізькому загальнонауковому факультеті;

- зроблено комплексний аналіз наукового доробку вченого з питань історії України, джерелознавства, історіографії;

- визначено й охарактеризовано форми, методи та напрями громадської діяльності М. Ковальського.

Подальший розвиток отримали положення щодо:

- чинників, які впливали на формування історичних зацікавлень дослідника;

- теоретико-методологічного напрямку джерелознавчих досліджень М.Ковальського.

Удосконалено й доповнено знання про:

- студентські й аспірантські роки на історичному факультеті ЛДУ імені І. Франка;

- освітянську та дослідницьку активність М. Ковальського в ДДУ та НаУОА;

- процес заснування й розвитку під керівництвом М. Ковальського наукової школи – осередку українознавчих досліджень;

- внесок вченого в організацію та діяльність українських науково-дослідних інституцій історичного спрямування.

Практичне значення одержаних результатів. Основні теоретичні положення, фактичний матеріал, висновки й узагальнення, які зроблені в дослідженні, можуть використовуватися для написання комплексних праць з історії української історичної науки й освіти, окремих аспектів минулого м. Острога, створення біобібліографічних і біографічних довідників, а також навчальних посібників для викладання у вищій школі. Матеріали дисертації можуть бути корисними при створенні навчальних курсів з історіографії, джерелознавства, острогіани.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні положення та результати дослідження були апробовані на науково-методичних семінарах кафедри історії Національного університету «Острозька академія», доповідалися на конференціях: XVII-й, XVIII-й, XIX-й, XX-й, XXI-й наукових викладацько-студентських конференціях «Дні науки» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, 21 – 22 березня 2012 р., 20 – 21 березня 2013 р., 20 березня 2014 р., 19 березня 2015 р., 19-21 квітня 2016 р.), III-й та IV-й Регіональних наукових конференціях «Актуальні питання історії України. Україна і світ» (м. Острог, 25 квітня 2012 р., 14 травня 2013 р.), XLII-й Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині» (сmt Ратне – с. Кортеліси Волинської обл., 20 вересня 2012 р.), I-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (м. Луцьк, 18-19 жовтня 2012 р.), Наукових читаннях, присвячених 85-й річниці з дня народження професора Миколи Павловича Ковальського (м. Острог, 19 березня 2014 р.), VII-й та VIII-й Волинських Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференціях (м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р., 20 листопада 2015 р.), III-й Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної науки» (м. Львів, 16-17 жовтня 2015 р.), LIII-й Всеукраїнській історико-краєзнавчій науковій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії» (с. Сереховичі Волинської обл., 20 травня 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Становлення і розвиток особистості людини як суб'єкта

власного життя» (м. Рівне, 10-11 березня 2016 р.), VII-й Міжнародній науковій конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (м. Острог, 27-28 вересня 2016 р.), Наукових читаннях, присвячених 88-й річниці з дня народження професора Миколи Павловича Ковальського (м. Острог, 16 березня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені у 15 статтях, 4 з яких – у наукових фахових виданнях (одна з них у співавторстві), 3 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз даних, 8 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на 12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (920 позицій) і 14 додатків. Загальний обсяг дисертації – 305 сторінок, з яких основний текст становить 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретико-методологічні засади праці

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять наукові розвідки в напрямках біографістики, біоісторіографії, просопографії, що спрямовані на визначення основних підходів до написання біографій учених та оцінки їх внеску в розвиток науки.

Вихідним положенням у методиці біографістики є теза про важливість вивчення життєпису особистості в історичному процесі як його суб'єкта [872, с. 177]. За висловом відомого історика та філософа В. Дільтея, розуміння такого складного феномену, як історія, має починатися з розуміння її вихідної складової – життя індивідуума, адже у ньому, «...як в мініатюрі, кристалізуються такі фундаментальні складові історичного процесу, як пошуки та встановлення цілей, боротьба за їх реалізацію, взаємовпливи різних людей та чинників» [777, с. 212, 214].

Термін «біографістика» почав уживатися в останній час як заміник терміна «біографіка», який використовується в широкому сенсі для позначення літературного біографічного жанру з охопленням художньої та науково-популярної біографій. Сьогодні не існує уніфікованого визначення цього поняття. Наприклад, О. Ясь визначає її науковою дисципліною, що вивчає теорію, методологію, методіку, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції [920, с. 295]. Натомість Д. Стус вбачає у ній реконструкцію індивідуального життя або тип гуманітарного знання, що спирається на традицію подання життєвого шляху людини в конкретний історичний період [918, с. 7].

В історії біографічного жанру виокремлюють два періоди: донауковий (античність, середньовіччя, Ренесанс) та науковий (повністю виділився в окремий напрям з відповідними методичними засадами на початку XIX ст.) [872, с. 162, 166]. В Україні традиції дослідження у галузі історико-генеалогічних, історико-

біографічних напрямках були закладені у ХІХ – на початку ХХ ст. О. Лазаревським, В. Антоновичем, І. Павловським, В. Модзалевським та ін. [765, с. 36]. У радянський час наукова біографія повинна була ґрунтуватися на соціально-історичному підході. Тоді поза увагою дослідників залишалися психологічні, духовні, світоглядні уявлення діячів. Розробки цих питань активізувалися у роки незалежності України, коли нові дослідницькі стратегії дали змогу зосередитися на особистісних чинниках, внутрішньому світі людини, концентруватися на індивідуальному, унікальному та крізь одиничне пізнавати історичний соціум, у якому жила та діяла особа. Зміни в пізнавальному та теоретичному напрямках сприяли виокремленню таких видів біографічної творчості, як індивідуальна біографія, колективна біографія (просопографія), персональна історія, біоісторіографія, наукова біографія, історична біографія, контекстуальна біографія, екзистенціальна біографія, модальна біографія, кар'єрна біографія та інших, методи яких поширюються і на біографії вчених [769, с. 27, 32].

Важливим є питання, які компоненти повинне включати в себе біографічне дослідження. Так, Б. Мейлах відносив сюди характеристику основних етапів життєвого шляху вченого, періоду його діяльності, оточуючого середовища, становлення і подальшого розвитку, значення досліджень для наукового прогресу та суспільства в цілому [776, с. 12]. В. Карцев звернув особливу увагу на те, що поряд із наведенням особистісних даних про науковця (життєпису, побуту, характеру, поведінки, розвитку), важливо показати соціальне оточення, в якому він перебував. Тому одним із завдань біографа є відтворення соціально-психологічної атмосфери, своєрідного та неповторного мікросоціуму, у якому складалася його особистість. Більше того, автор справедливо стверджував, що написати біографію вченого відірвано від пов'язаного з ним наукового співтовариства, є просто неможливим [740, с. 95, 105].

Жанр біографії пов'язаний з цілою низкою широких аспектів історії культури, наукового прогресу, закономірностей творчого мислення, процесів творчості. Біографії учених мають особливе значення для засвоєння досвіду минулого [776, с. 7]. Загалом це дозволяє поглибити знання про саму науку. Якщо розгляд

закономірностей її історії дозволяє з'ясувати характер життя та діяльності окремих діячів, то їхні біографії, своєю чергою, сприяють глибшому розумінню науки як форми функціонування складної динамічної системи [898, с. 56]. Тому у науковій біографії слід розкривати «перетини» індивідуального життєпису вченого з історією самої науки [802, с. 49]. Зважаючи на це, основну інформаційну базу при її створенні можуть становити: життєвий, творчий, професійний шлях, аналіз конкретних професійних здобутків і сприйняття людини оточуючими [862, с. 289 - 290]. Доцільно при цьому звертати увагу й на психологічний, духовний та звичаєвий рівні [898, с. 22].

На думку М. Ярошевського, індивідуальність ученого може бути з'ясована лише при застосуванні системи трьох «координат»: предметно-логічної, соціально-історичної, особистісно-психологічної. Це вимагає розглядати внесок останнього в розвиток науки не лише з точки зору його концептуальних, методичних та інших досягнень, що розкриває перший аспект, але й зі сторони ролі в науковому соціумі епохи, суспільного життя в цілому і впливу його на науку як особистості [898, с. 29, 32].

Під час реконструкції наукової біографії вченого варто використовувати наукові способи здобуття й аналізу фактів, доказовості та перевірки, а не силу уяви чи образність мови [898, с. 24]. На діяхронність у викладі біографії звертав увагу Т. Вісліч. Аналізуючи питання інтерпретації ранньомодерних автобіографічних свідчень «звичайних людей», він відштовхувався від того, що «підставовим завданням історика завжди є усталення послідовності подій», зокрема й у біографічних дослідженнях. Це дозволяє, на його думку, побачити поступовий розвиток крізь призму причинно-наслідкових зв'язків [697, с. 470 - 471].

За оцінкою Л. Репіної, одну з найкращих типологій біографічного жанру в історико-економічних дослідженнях запропонував американський дослідник історії економічної думки Д. Уокер. Опираючись на сукупність фактів особистого, професійного, ситуаційного і бібліографічного характеру, він визначив, що саме відноситься до науково створеного життєпису. До такої типології входить система, яку умовно можна назвати «системою чотирьох біографій»: біографія особистості

(дані про час і місце народження, освіту, сімейне становище, риси характеру й особистого життя); професійна біографія (професійна діяльність і взаємовідносини в середині наукового співтовариства, позиції вченого в академічній системі); бібліографічна біографія (аналіз праць, історія їх створення, джерельна база, методологія дослідження, понятійний апарат, міждисциплінарні зв'язки); біографія середовища (події й умови соціально-економічного та політичного життя суспільства, епоха, на яку припадає діяльність особистості) [827, с. 452].

Основоположні теоретико-методологічні засади написання наукових біографій досліджував український біографіст В. Чишко [685, с. 475 - 476]. Звертаючи увагу на необхідність чітко структурувати увесь цикл біографічного аналізу та синтезу, він виділив три процедурних стадії біографічного дослідження: перша – емпірична, основана на евристичних методиках пошуку джерельної бази та методах джерельного аналізу; друга – реконструкція життя та діяльності, інтерпретація фактів, що ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції; третя – репрезентація особи, яка вивчається в усій сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки та діяльності [872, с. 175].

Подальші теоретичні пошуки привели до виділення Н. Любовець основних критеріїв, що мають лежати в основі конструювання дослідником наукової біографії. У статті В. Ващенко вони зводяться до чотирьох принципів: компетентності (обов'язковість того, щоб автор наукової біографії був фахово підготовленим у галузі тієї науки, до якої належать основні праці вченого), інтердисциплінарності (визнання комплексності біографістики, що вимагає взаємодії психологів, філософів, істориків, репрезентантів природничих наук і гуманітаріїв), наукознавчого контексту методології (усвідомлення, що в «науковій біографії» людина досліджується методами самої науки), соціо-історичного контексту (визнання, що біографія вченого повинна містити такі необхідні компоненти, як характеристику основних етапів його життя, історичний контекст, зокрема коло інтелектуальних мереж, з якими пов'язана діяльність науковця) [685, с. 476 - 477].

Варто зауважити, що відтворення життєвого і творчого шляху історика має свої особливості. Біоісторіографічне дослідження розцінюється як розв'язання комплексу наукознавчих проблем, насамперед: визначення особистого внеску історика у розвиток науки у порівнянні з творами попередників і сучасників; створення наукової біографії історика [650, с. 30]. При цьому, більшість історіографів наводять життєпис на початку дослідження окремим розділом, а потім переходять до аналізу наукового доробку того чи іншого діяча [831, с. 347; 894, с. 36].

У такому розумінні біографістика пов'язується з напрямом «інтелектуальної історії», зокрема, з таким її жанром як «інтелектуальна персоналістика або біографія інтелектуала» [750, с. 41 - 42]. Це вимагає, за визначенням Л. Зашкільняка, «... нового бачення минулого, в якому йдеться насамперед не про «зовнішню історію» об'єктів, а про «внутрішню історію» суб'єктів, власне про «людську» історію, нерозривно пов'язану з нагромадженням і використанням здобутків людського генія - інтелекту» [729, с. 32].

Аналізуючи питання самовиявлення історика, І. Колесник виділила модель відтворення кар'єри як соціально-професійного стрижня біографії останнього. Дослідниця запропонувала макро- і мікрорівень кар'єри. Перший орієнтований на інтелектуальну екологію, у межах якої відбувається становлення історика як фахівця. При цьому до уваги беруться зовнішні чинники: суспільно-політичний устрій, духовно-інтелектуальний ландшафт епохи, культурні традиції, національна ідентичність, система освіти, стан наук. На мікрорівні увага звертається на особистість: характеристику психотипу, розумового потенціалу, інтелектуальних здібностей, соціального походження, професійного статусу, природи творчості [753, с. 396 – 397; 749, с. 27 - 28].

Важливим є питання про зміст біографічної інформації, яку повинна містити відповідна праця. Так, В. Френккель, пропонуючи класифікувати життєписи за змістом досліджень, зазначав, що біограф може зосередитися на відображенні наукових результатів і особистої творчої манери науковця, тоді дані про особисте і суспільне життя будуть поза його інтересами. З іншого боку, науковий аспект

діяльності вченого лишається непоміченим, якщо зробити наголос на «біографії людини» з висвітленням особливостей епохи [864, с. 112]. На нашу думку, усі ці питання тією чи іншою мірою повинні бути показані на сторінках біографічних досліджень, адже значення діяльності ученого можна досягнути тільки при розгляді різних аспектів життєвого та творчого шляху.

Такий підхід, опертий на просопографію, запропонувала І. Старовойтенко. Це, за її визначенням, новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, що повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину з сукупністю усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не з традиційно формалізованими датами і заслугами постать [847, с. 8]. Просопографія розглядається як складова частина біографії, але якщо остання формально відтворює життєвий і творчий шлях особи, посиляючись на конкретні факти та дати, то просопографія змальовує внутрішній перебіг, індивідуальні особливості, створює портрет живої людини. Її методи використовують для відтворення характерних зовнішніх і внутрішніх рис особистості або особистостей [848, с. 51].

Опис діяча з такої точки зору передбачає розкриття наступних компонентів: шляхів формування, визначальних подій та світоглядних засад, сфер діяльності та місць перебування; особистісних характеристик: походження, поведінка у різних життєвих обставинах, взаємовідносини з оточенням; внутрішнього світу: переживання особистих і громадських подій, ставлення до них; впливу деталей приватного життя на основну діяльність; родинного чинника: взаємостосунки у родині, ступінь впливу на особистість близьких людей та приятелів; шляхів самореалізації діяча; зовнішнього вигляду [846, с. 232; 847, с. 8]. Відтворення біографії особи за таким різнобічним описом надасть їй вигляду не просто відомого діяча, а й звичайної людини, яка перебувала в щоденних сферах особистісно-людських взаємин, моральних виборів, приватного життя, і, таким чином, репрезентує її в усій повноті людського змісту, об'єктивно й правдиво, а не однобоко, чи кон'юнктурно. Такий підхід до вивчення особи надає просопографії як науковій дисципліні незаперечного значення [847, с. 8]. Особливістю її виступає

багатовимірність персоналістичного аналізу історичних осіб, що зосереджує увагу на розмаїтті внутрішніх і зовнішніх характеристик діячів [835, с. 60].

Її методи добре підходять для аналізу колективів науковців, пов'язаних спільною працею [847, с. 7 - 8]. Нове знання завжди народжується у комунікації, у спілкуванні вчених, нові результати, як заведено, засвідчує наукове співтовариство, перевіряють через експертизу колеги. Тому в біографіях важливо відобразити цей аспект науки – спільну діяльність учених як суттєвий чинник її прогресу. Однією з форм його вияву є наукові школи, що формуються навколо лідерів і становлять характерний феномен розвитку. Наявність наукової школи – важлива характеристика діяльності вченого, про яку слід зазначити в його біографії [776, с. 15]. (Детальніше теоретичні засади аналізу «школи М. Ковальського» розглядаються у підрозділі 4.1).

Звертаючись до реконструкції життєвого шляху творчої особи, історика, потрібно особливу увагу надати аналізу його доробку, що є важливою частиною біографічної складової. На думку В. Френкеля «біографія вченого – це біографія його праць» [864, с. 112]. У цьому випадку одне з головних завдань дослідження – розкрити справжній внесок дослідника у науку. По-перше, слід показати значення його досягнень для того періоду, у якому він працював, а по-друге, простежити долю наукового доробку в історії науки, оцінити перспективність ідей та розробок [802, с. 49].

Варто відзначити, що ці питання досліджував також М. Ковальський, який розробив низку методичних аспектів вивчення наукової спадщини істориків: виявлення й аналіз теоретичних, філософських і концептуальних поглядів істориків у динаміці та розвитку; наявність потенційних творчих можливостей та ступінь їх реалізації; джерельна база досліджень (всебічність, автентичність, репрезентативність і ступінь впровадження до наукового обігу раніше не відомих джерел); професійний рівень праць; наукові історіографічні стилі, їх особливості й типологія; перевага наукових інтересів та вивчення тенденцій і факторів, які їх обумовлювали; аналіз наукової історіографічної спадщини у динаміці, що дає можливість виділити періоди творчості, вивчити життєвий та творчий шлях у

еволюції; виявлення сприятливих та негативних факторів, що мали вплив на творчу генезу; встановлення місця істориків у сучасному історіографічному процесі як у локальних, так і в загальних масштабах [365, с. 11 - 12].

Разом із теоретичною конструкцією, біоісторіографічне дослідження спирається на систему наукових методів і принципів. З останніх у дисертації застосовуються принципи історизму, об'єктивності та системності. Принцип історизму використовувався для розгляду біографії науковця відповідно до конкретно-історичних обставин і причинно-наслідковими зв'язків. Принцип об'єктивності сприяв аналізу життєвого і професійного шляху М. Ковальського в усій складності та суперечливості, відмежовано від суб'єктивного сприйняття й оцінки фактів. Принцип системності дозволив розглянути предмет дослідження у взаємозв'язку усіх аспектів, які мають стосунок до діяльності історика.

Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Із загальнонаукових опертя робилося на методи аналізу та синтезу, історичний та логічний. Аналіз дав можливість розглянути науково-організаційну та громадську діяльність М. Ковальського з виділенням окремих складових елементів, а синтезування матеріалу дозволило встановити зв'язок між виділеними частинами та фактами, взятими з джерел. Історичний метод використовувався для пізнання предмету дослідження у хронологічній послідовності та у системі причинно-наслідкових зв'язків. Завдяки логічному методу вдалося пов'язати життєвий та професійний шлях М. Ковальського з загальним ходом історичного та історіографічного процесів і показати між ними логічний зв'язок.

Покращенню наукового дослідження сприяло використання спеціально-історичних методів роботи: хронологічного, діяхронного, класифікації, історико-генетичного, порівняльно-історичного, історіографічного аналізу й історіографічного синтезу. Хронологічний метод застосовувався з метою відтворення біографії М. Ковальського у хронологічній послідовності подій. Діяхронний метод дозволив виявити загальне, особливе та одиничне у предметі дослідження. За допомогою методу класифікації вдалося провести групування

науково-організаційної діяльності та дослідницької спадщини М. Ковальського. Історико-генетичний метод був корисним для встановлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей професійного розвитку історика, взаємозумовленості однієї події іншою. Керуючись порівняльно-історичним методом здійснено огляд його життєпису та наукових праць у порівнянні з розробками інших дослідників. Методи історіографічного аналізу й історіографічного синтезу застосовувалися для виділення та проведення поглибленого аналізу елементів об'єкта дослідження, а також визначення на цій основі внеску М. Ковальського в історичну науку.

Отож, використання теоретичних постулатів біографістики, біоісторіографії, просопографії становить надійну основу для написання біографії М. Ковальського, визначення його внеску у розвиток вітчизняної історичної науки. Важливими складовими наукового підходу до дослідження було дотримання принципів історизму, об'єктивності та системності, застосування загальнонаукових (аналізу та синтезу, історичного та логічного) та спеціально-історичних методів (хронологічного, діахронного, класифікації, історико-генетичного, порівняльно-історичного).

1.2. Стан наукового вивчення проблеми

Життєвий шлях і науковий доробок М. Ковальського знаходили відображення в наукових та публіцистичних працях різного часу. За проблемно-хронологічним принципом можна виділити два періоди появи таких студій: 1) публікації, які з'явилися за життя історика; 2) опубліковані після смерті останнього. Жанрово вони представлені загальними біографічними статтями, енциклопедичними гаслами, некрологами, статтями про окремі періоди життя вченого, рецензіями, дослідженнями наукового доробку.

З публікацій радянського часу про М. Ковальського виділяються публіцистичні замітки, розвідки, ювілейні статті та рецензії на його праці. Серед перших можна назвати опубліковану 1961 р. на шпальтах рівненської газети «Червоний прапор» замітку О. Молчанова «Вчений з Острога» [794, с. 4]. Тут наводяться загальні

біографічні дані, свідчення про зацікавлення молодого науковця, зокрема, вказано на бажання ґрунтовно дослідити історію рідного міста.

У цьому ж контексті написані статті В. Василенка [683, с. 4], а також Г. Швидько «Горение. По долгу и совести» [874, с. 4] та Ю. Мицика «Вчений і педагог» [783, с. 2]. Дві останні праці присвячені 60-річному ювілею М. Ковальського. Разом із коротким викладом біографії та загальними оцінками діяльності, у них висвітлюється науково-організаційна активність з наголосом на формуванні під його керівництвом окремого джерелознавчого напрямку або школи.

Щодо наукового доробку історика, то у 1970-х – першій половині 1980-х рр. найбільшу увагу на себе звертали дослідження з історії друкарства, особливо його праця «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)», що була опублікована 1972 р. Серед науково-публіцистичних статей та рецензій, присвячених цьому питанню, варто назвати публікації В. Німчука [800, с. 85], Г. Гербільського [709, с. 4], Б. Тетянченко [853, с. 3], Т. Бобровницької, Є. Неміровського [797, с. 152; 798, с. 78]. Зверталася увага на докладний огляд бібліографії про українське друкарство, аналіз джерел, а також характеристика авторських текстів друкаря і виданих ним книг. Є. Неміровський зазначав, що попри вихід книги в якості посібника для студентів, це ретельно опрацьована на широкій документальній базі монографія.

В оглядах і рецензіях вказаного періоду виокремлюється джерелознавчий напрям наукових досліджень М. Ковальського. Серія посібників з джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст., які побачили світ у 1977 – 1986 рр., та деякі джерелознавчі статті були прорецензовані відомими вченими, що показує їх місце в тогочасній українській історичній науці. Так, рецензійні огляди на окремі частини цієї праці написали такі відомі науковці, як Ф. Шевченко [880, с. 152 - 153], М. Спиридонов [844; 845], В. Автократов [640], А. Пронштейн [823]. Вони звертали увагу на важливість і ґрунтовність досліджень. А. Пронштейн вважав, що сукупно – це оригінальне та цілісне монографічне дослідження, яке містить широкий фактичний матеріал, підданий порівняльному аналізу. А Ф. Шевченко,

характеризуючи три початкові випуски, присвячені радянським, дорадянським археографічним публікаціям та джерелам іноземними мовами, відзначав, що вони є першою значною працею з питань джерелознавства історії України вказаного періоду. Висловлювалися також критичні зауваження, зокрема, недостатня увага наративам (А. Пронштейн) та певним археографічним виданням (В. Автократов) у деяких частинах видання.

Як бачимо, радянська історіографія представлена переважно загальнобіографічними публіцистичними студіями про М. Ковальського та рецензіями на основні його праці. Поза увагою залишалися важливі моменти життєпису вченого, розробки зі спеціальних історичних дисциплін та історіографії.

За роки незалежності України прижиттєві публікації змістовно змінилися в бік наукового осмислення й опрацювання окремих періодів біографії та наукового доробку М. Ковальського. З 1997 по 2004 рр. у Дніпропетровську й Острозі було видано три збірники на пошану історика та біобібліографію праць, які є важливим джерелом на шляху комплексного дослідження його життєвого і творчого шляху, адже містять низку цікавих студій.

Статті, в яких висвітлюється біографія дослідника, публікувалися до ювілеїв від дня народження історика у 1994, 1999, 2004 рр. і до річниці початку наукових досліджень у 1997 р. Однією з перших була стаття «Слово про вчителя» О. Удода [860], оприлюднена у щомісячнику «Борисфен» за лютий 1994 р. Через три роки її змінений і доповнений варіант під назвою «Історик: духовність, праця, самовідданість» [858] був присвячений 40-річчю від початку наукової діяльності М. Ковальського. Автор уперше здійснив комплексне висвітлення біографії дослідника, виокремив чинники, які впливали на зацікавлення історією ще з дитячих років та простежив еволюцію його наукових інтересів.

Ці студії були продовжені та розвинені А. Атаманенко, В. Атаманенком, Ю. Мициком у статтях, оприлюднених у вітчизняних і закордонних виданнях. Останній, наприклад, до 70-ї та 75-ї річниці М. Ковальського помістив праці в «Українському археографічному щорічнику» [787] й «Наукових записках Національного університету «Києво-Могилянська академія»» [788]. Цікавими є

статті А. Атаманенко та В. Атаманенка, підготовлені до 70-річчя науковця [651; 653]. В одній із них, що побачила світ на сторінках «Українського історика» [651], поряд із біографічними даними, проаналізовано окремо наукову та науково-організаційну діяльність М. Ковальського.

У 2002 р. за редакцією І. Пасічника вийшли матеріали до біобібліографії науковця [282]. Вступну статтю про його життєвий і творчий шлях написала А. Атаманенко [648]. Значна увага тут звернена на еволюцію наукових інтересів і тематику досліджень.

З енциклопедичних гасел варто згадати студії Л. Зашкільняка та Л. Шепель. У першій, опублікованій у праці про історичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка, наводяться основні дати з життєпису М. Ковальського, а також переліки найважливіших праць і літератури [909]. Гасло Л. Шепель такого ж плану поміщене в енциклопедії «Українські історики ХХ століття» [919]. Коротку інформацію вмістили довідки у виданнях «Джерелознавство історії України» та «Хто є хто в Рівному та Рівненській області».

Необхідно назвати й публіцистичні публікації загальнобіографічного характеру, однак інформація з них потребує уважного прочитання й перевірки. Вони містилися переважно в рівненських обласних та острозьких районних і міських газетах «Вільне слово», «Вісті Рівненщини», «Замкова гора», «Життя і слово» за авторством С. Луцкової [768], А. Хведася [866], В. Яремчука [891] та ін.

Дослідження окремих періодів біографії М. Ковальського теж було започатковано у цей час. В. Яремчук, на основі значної кількості архівних даних і спогадів Миколи Павловича, написав варту уваги розвідку про його студентські роки [896]. С. Макарчук, використовуючи матеріали архіву Інституту народознавства НАН України, висвітлив період праці науковця в УДМЕХП [774]. Ця публікація Степана Арсентійовича містить його спогади про співпрацю з Миколою Павловичем, тому може використовуватися також як джерело. А. Атаманенко та В. Атаманенко досліджували діяльність вченого, спрямовану на заснування і функціонування Острозького осередку УІТ [652]. А. Атаманенко, до того ж, проаналізувала кореспонденцію Миколи Ковальського та Любомира Винара

як джерело до створення осередку УІТ [649]. Тематичний напрям представлений студією Л. Гісцової «Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві» [262].

Аналіз творчої спадщини М. Ковальського за 1990-і – початок 2000-х рр. репрезентований в основному трьома науковими статтями. У двох із них, написаних С. Абросимовою, здійснено огляд персоналіїних історичних й історіографічних досліджень (з найбільшою увагою до статей, що стосуються життєвого шляху Д. Яворницького) [639], та джерелознавчих праць ученого [636], де виділяються його головні напрацювання у цій галузі історичної науки. Детальну розвідку про теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVIII ст. в працях М. Ковальського підготували В. Воронов і Ю. Святець [706].

У статті Г. Швидько «Від визначних учителів до талановитих учнів» зроблена перша спроба глибшого осмислення науково-організаційної діяльності науковця. Зокрема, будучи ученицею останнього, авторка крізь призму власного досвіду становлення і розвитку наукової школи М. Ковальського розкрила шляхи й умови, у яких відбувався цей процес [315]. Цікавою є думка Я. Грицака, який вважав цю школу єдиною в Україні післявоєнного періоду [713].

Як бачимо, за перші п'ятнадцять років незалежності України стан наукового вивчення життєвого і творчого шляху М. Ковальського значно покращився: з'явилися як перші комплексні розробки біографії, так і окремих періодів життя, хоч не всі вони були висвітлені достатньою мірою. Почалося опрацювання деяких аспектів творчого доробку історика. Усе ж недослідженими залишалися погляди на питання історії України, острогіани, поглибленого вивчення потребувала його науково-організаційна активність.

Дослідження цих напрямів були продовжені у наступний період, який можна виводити з жовтня 2006 р., коли обірвалося життя Миколи Павловича Ковальського. У цей час спостерігається збільшення кількості наукових форумів і тематичних збірників з серіями присвячених дослідникові статей. Закономірно, що більшість з них припадає на перші роки після його смерті. Якщо у попередні періоди

переважали публікації у жанрі спогадів, нарисів, то за останні десять років, разом з цим, збільшилася кількість наукових студій, оглядів, енциклопедичних гасел (див. дод. Б).

У 2006 – 2007 рр. з'явилася низка історико-біографічних публікацій у формі некрологів, авторами яких були його колишні аспіранти О. Журба [270], Ю. Мицик [785], С. Плохій [296], Г. Швидько [879], М. Близняк [666], без авторства – в «Українському історичному журналі» [745], у щорічнику «Історія і культура Придніпров'я» [780]. У цих публікаціях подавалися короткі довідки про життєвий шлях у зв'язку з основними науково-дослідницькими та науково-організаційними досягненнями вченого, робилися спроби окреслити його місце в українській історичній науці. Зважаючи на те, що некрологи писали близькі учні та колеги історика, спостерігається посилення на власні спогади та враження від співпраці.

Подібний зміст також тих публікацій, що написані до ювілеїв від дня народження науковця у 2009 та 2014 рр. Статті Г. Швидько «Творець і лідер наукової історичної школи» [878] та «Педагог, вчений, краєзнавець» [876] відносяться, швидше, до історико-біографічних нарисів, вміщаючи загальні біографічні дані й наголоси на основному з доробку М. Ковальського. Стаття в покажчику літератури до знаменних і пам'ятних дат Рівненщини на 2009 р. наближена до словникових форм біографії, оскільки разом з біографічною довідкою містить перелік деяких праць останнього (щоправда лише з острогіани). У цьому ж жанрі написані енциклопедичні гасла Ю. Мицика [913], В. Захарчин [908], А. Атаманенко та В. Атаманенка [903], довідкова стаття А. Болебруха, М. Руднева та С. Світленка [905].

У порівнянні з попередніми періодами, за останні десять років збільшилася кількість праць, у яких досліджуються окремі періоди біографії М. Ковальського. Так, просопографічне дослідження С. Макарчука про етнографів УДМЄХП містить цікаві факти про М. Ковальського під час його роботи у цій установі. Вартою уваги є студія В. Іваненка та М. Кавуна [732], які простежили діяльність науковця в контексті соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині у 1960-1980-х рр. Розглядаючи факти і форми прояву дисидентського руху, автори вказували на

можливість віднесення його до ряду «історіографічних дисидентів». Педагогічну й організаційну діяльність історика у цей період окреслив Ю. Святець [838]. Відносини Миколи Павловича з Ю. Гербільським на основі джерел розглянув Ю. Мицик [789].

Постать науковця у предметному полі теорії історичного пізнання проаналізував С. Світленко [834], виокремивши чинники формування інтересів, результати творчої праці. Його фахову діяльність, а також академічно-науковий підхід у підготовці майбутніх істориків предметом своєї статті зробив Ю. Земський. Розглядаючи форми подання історії, як оповіді про минуле, він зазначив, що для Миколи Павловича понад усе стояло відтворення мови джерел [731].

Низка досліджень присвячена острозькому періоду активності М. Ковальського, який почався з 1994 р. В. Атаманенко здійснив загальний огляд періоду, звернувши увагу, насамперед, на науково-організаційний та дослідницький напрям роботи вченого. Деякі питання детальніше висвітлені у дослідженнях А. Хеленюк [868], яка проаналізувала листування історика з відомим діаспорним дослідником Л. Винарем, а також Н. Конопки [756], де показано внесок вченого у діяльність Острозького осередку УІТ. Цікавою є стаття В. Трофимовича та М. Близняка [856], в якій наголошено на значенні М. Ковальського у заснуванні кафедри історії НаУОА.

Фрагментарні дані до життєпису, факти з різних напрямів активності М. Ковальського мають у собі біографічні коментарі, написані як передмови до збірників (І. Пасічник [293], Г. Швидько [316]), вступні слова до публікацій листів (Ю. Мицик [283 – 285; 288]) та спогадів дослідника (М. Близняк [254]).

Появі кількох аналітичних досліджень сприяло зацікавлення школою М. Ковальського, визначення якої залишається до певної міри дискусійним. Г. Швидько звернула увагу на методи виховання науковцем молодих істориків, його етичні підходи до роботи з ними [877]. Свіжі погляди на це питання знаходимо у монографії і статтях І. Колесник [747 – 748; 753]. Дослідниця розглядала згадану школу в контексті «дніпропетровського культурно-інтелектуального феномену». Вона зробила спробу окреслити хронологічні періоди або етапи розвитку школи, змістове наповнення яких може викликати дискусії. Найбільш реальною з поміж

усіх співтовариств істориків України радянського періоду, які іменуються таким чином, школу М. Ковальського вважає В. Яремчук [893]. Він же звернув увагу на відповідність останньої цілій низці критеріїв, які висуваються дослідниками.

За останні десять років збільшилася кількість студій, присвячених вивченню наукового доробку історика. Серед них статті, у яких здійснено загальний огляд деяких його джерелознавчих праць у зв'язку з організаційною діяльністю в цьому напрямі та етичний ідеал джерелознавця (С. Світленко) [832], виокремлено історико-правові аспекти, досліджено джерела з історії митних відносин (О. Дячок) [721 - 722], археографічної тематики (О. Журба) [727], історіографії джерелознавства (В. Воронов) [705], показано традиції українського книгодрукування в дослідженнях М. Ковальського (В. Воронов, С. Світленко) [702]. З острогознавчої спадщини науковця увагу звертали на висвітлення проблем історії ранньомодерного Острога (В. Атаманенко) [657] та минулого освітянської галузі міста і краю (М. Близняк) [665].

Науково-дослідна й організаційна діяльність М. Ковальського не залишилися поза увагою учених з-за кордону, зокрема української діаспори. Так, у радянський період анотаціями та рецензіями на ґрунтовні джерелознавчі дослідження Миколи Павловича відгукнулися американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед [899 - 900], польські науковці Ф. Селіцький [902], Є. Мотилевич [901]. У дослідженнях П. К. Грімстед, присвячених Литовській метриці та іншим збіркам джерел, містяться посилання на праці історика. У роки незалежності України з діаспорних істориків найбільше до висвітлення доробку М. Ковальського звертався Л. Винар [689], опублікувавши кілька праць у формі, наближеній до біографічних коментарів.

Отож, історіографічна база дослідження біографії М. Ковальського представлена різними жанрами наукових видань, серед яких можна назвати публіцистичні замітки, розвідки, ювілейні статті та рецензії на його праці, наукові студії, історико-біографічні нариси та ін. Інтенсивність їх появи значно збільшилася у роки незалежності України, коли почали з'являтися збірники на пошану науковця. У той же час спостерігається нерівномірність висвітлення різних аспектів теми, відсутність ґрунтового дослідження біографії (періодів праці у ЛОІВВ, УДМЕХП,

КЗНФ, НаУОА та інших), деяких напрямів діяльності (зокрема, освітянського, організаційного, громадського) та наукового доробку вченого.

1.3. Джерельна база дослідження

Комплексне висвітлення біографії та професійного шляху Миколи Ковальського стало можливим завдяки використанню цілої низки опублікованих та неопублікованих джерел, які можна поділити на писемні, звукові та зображальні джерела.

До першої групи відносяться документальні та нарративні джерела. Серед документальних виділяються, насамперед, офіційно-діловодна документація органів влади, матеріали діловодства освітянських закладів і наукових установ, з якими пов'язана діяльність історика. З нарративних джерел використано опубліковані та неопубліковані автобіографічні тексти, інтерв'ю, спогади науковця, а також спогади про вченого його учнів і колег, епістолярну спадщину, наукові та публіцистичні праці М.Ковальського.

Використання документальних джерел дало можливість відтворити родинне та інтелектуальне середовища, у яких виховувався М. Ковальський, а також процес його становлення та професійної діяльності. Значна кількість важливих для дослідження документів виявлена у ДФАРК, фондах ЦДІАК України, Державного архіву Волинської області (далі – Держархів Волинської області), Державного архіву Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), Державного архіву Львівської області (далі – Держархів Львівської області) та Державного архіву Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської області).

Встановити родинні зв'язки та висвітлити долі окремих членів родини М. Ковальського дозволили офіційно-діловодні матеріали з фондів ЦДІАК України. Так, зокрема, у ф. 1335 «Волинське губернське жандармське управління» зберігається протокол допиту царською поліцією Миколи Миколайовича Ковальського, рідного дядька історика, що, водночас, дає свідчення про долю діда і батька останнього [248]. У ф. 2205 «Волинське церковно-археологічне товариство» виявлено справу з інформацією про священницьке служіння діда, Миколи

Григоровича Ковальського [249]. Детальніше окремі моменти з історії роду вдалося розкрити у Держархіві Волинської області, де у ф. 35 «Волинська духовна консисторія» віднайдено метричні книги з записами про перебування Ковальських на Волині з 1870-их рр. [74 - 76].

У деяких діловодних документах містяться важливі факти з життєпису М. Ковальського, зокрема: виявлена у ДФАРК посвідка з Острозького Богоявленського Собору за 1943 р. дозволила, у комплексі з іншими даними, визначити, що місцем його народження був Острог, оскільки в науковій літературі спостерігається різночитання [197]; апровізаційні картки за травень-серпень 1943 р. та січень-квітень 1944 р., збережені у ДФАРК і Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. Яворницького, вказують на зайнятість юнака фізичною роботою у роки нацистського окупаційного режиму [1; 139].

Цінним комплексом джерел стали матеріали діловодства освітянських закладів і наукових установ, де навчався і працював М. Ковальський. Важливий за змістом масив документів про ранній період біографії М. Ковальського, здобуття ним освіти в острозьких навчальних закладах, вчителювання в місцевих школах на початку 1950-х рр. зберігається у Держархіві Рівненської області. Наприклад, ф. р-500 «Острозьке педагогічне училище» містить витяги з атестатів, відомості про успішність слухачів за 1946 – 1947 рр., що дозволило визначити основні навчальні зацікавлення майбутнього історика [132 - 134]. «Список викладачів Острозького педагогічного училища Ровенської області, станом на 1 травня 1947 року» допоміг у реконструкції інтелектуального середовища, в якому перебував юнак. Про напрями педагогічної діяльності М. Ковальського та його успішність у викладанні предметів в Острозьких СШ №2 і №3 засвідчили списки вчителів і звіти, які зберігаються у ф. р-2 «Обласний відділ народної освіти» [128 - 131].

Реконструкція львівського періоду у біографії вченого здійснена завдяки діловодним документам Держархіву Львівської області, що зосереджені у ф. р-119 «Львівський університет». У доповідях, звітах і протоколах засідань кафедр та інших структурних одиниць історичного факультету вдалося знайти цікаві факти зі студентського життя юнака періоду 1947 – 1952 рр.: успіхи у навчанні, підготовку та

захист курсових і дипломної робіт, участі у роботі студентського наукового гуртка та інше [104 – 108; 112 - 118]. Деякі справи цього фонду містить інформацію про перебування М. Ковальського в аспірантурі. Досвід педагогічної роботи молодого історика на історичному факультеті ЛДУ імені І. Франка, зокрема теми спецкурсів та конкретних лекцій, дипломних робіт, якими він керував, вивчено на основі збережених у фонді протоколів засідань та звіту кафедри історії СРСР за 1955 – 1959 рр. [122; 125 - 126].

Велика кількість документальних джерел для відтворення життєпису та професійного шляху М. Ковальського залучена з Держархіву Дніпропетровської області. Тут, у ф. р-2307 «Дніпропетровський ордена Трудового Червоного Прапора Державний університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР» зберігаються матеріали (протоколи та звіти КЗНФ, кафедр ДДУ), які свідчать про діяльність науковця у названому виші у 1960-х – 1980-х рр. Низка справ розкриває основні напрями адміністративної, педагогічної та науково-організаційної активності останнього на посадах декана КЗНФ [77 – 81; 83 - 86], декана історико-філологічного та заочного факультетів ДДУ [88; 91 – 93; 97 – 98; 101]. Зі звітів і протоколів засідань кафедр історії СРСР та УРСР, усесвітньої історії, історіографії та джерелознавства вдалося дізнатися про окремі моменти його викладацької та науково-дослідницької діяльності [89 – 90; 94 – 96; 99 - 100].

Поряд з охарактеризованими архівними збірками, важливе значення для розкриття теми мали діловодні матеріали з відомчих архівів таких освітніх і наукових організацій (або їх структурних підрозділів), як Національний університет «Острозька академія», Львівський національний університет імені І. Франка, Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара, Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Інститут народознавства Національної академії наук України, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. Яворницького, Музей історії НаУОА.

Встановленню важливих фактів щодо дитячих та юнацьких років М. Ковальського сприяють матеріали, що зберігаються в архіві Дніпропетровського

національного історичного музею імені Д. Яворницького. Тут містяться його шкільні свідоцтва [8 – 10; 12 - 15], атестати [2 - 3], картки про успішність та дипломи [5 - 7], отримані за роки навчання у школах м.м. Нового Вишнівця й Острога за 1935 - 1947 рр., виписка з залікової книги 1952 р., видана після закінчення історичного факультету ЛДУ імені І. Франка [4]. Це дозволяє визначити зацікавлення у вивченні яких предметів мав він у дитячі та юнацькі роки.

Докладніша інформація про роки перебування М. Ковальського в аспірантурі й на посаді старшого викладача кафедр історії СРСР та історії УРСР знаходиться у діловодстві ЛДУ імені І. Франка. У справі №896 «Личное дело №21 Ковальський Микола Павлович» за витягами з наказів, протоколів, автобіографіями встановлено або уточнено важливі моменти життєпису М. Ковальського цього періоду. Тут же збережені його характеристики: з острозької школи №2 і з районної комсомольської організації [35]. Серед матеріалів справи № 1534 «Личное дело аспиранта Ковальський Николай Павлович» цікавими є індивідуальний навчальний план, розгорнутий план дисертації, посвідчення про здачу кандидатських іспитів [36]. Особова справа під № 7915 «Ковальський Микола Павлович» (оп. 1-О/СВК) розкриває викладацьку діяльність ученого у ЛДУ імені І. Франка за період 1956 – 1961 рр. [37].

Книги наказів Львівського обласного інституту вдосконалення вчителів за 1957-1958 і 1958-1960 рр., віднайдені в архіві Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, є чи не єдиним джерелом про роботу М.Ковальського тут на посаді методиста кабінету педагогіки [38 - 39].

Період діяльності історика в УДМЄХП у Львові 1959 – 1963 рр. розкривають діловодні матеріали архіву Інституту народознавства НАН України. Особова справа М. Ковальського [34], протоколи засідань відділу етнографії є значним джерелом для висвітлення фондової, екскурсійної, науково-популяризаторської та інших напрямів роботи, якими він займався [17 – 18; 21 – 22; 25 - 27]. Завдяки цим даним виявлено варті уваги факти щодо організаційної та наукової активності дослідника. Деякі справи вказують на новий предмет наукових зацікавлень останнього, зокрема підготовку статей про сільськогосподарські знаряддя кінця ХІХ – початку ХХ ст.,

монографії про шахтарський побут, початок роботи над докторською дисертацією на тему «Культура і побут шахтарів Львівсько-Волинського басейну» [19 – 20; 23 – 24; 28; 31 - 33].

Із документальних джерел неабияке значення для дослідження мала особова справа М. Ковальського за 1963 – 1994 рр. з архіву Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара [16]. У ній відображено весь період його праці в структурі ВНЗ. Особливо цінними є накази та протоколи, витяги з наказів і протоколів, особові листки по обліку кадрів, автобіографії вченого, звідки вдалося почерпнути нову цінну інформацію. Важливими для визначення напрямів педагогічної, наукової, громадської роботи у цей час були його звіти різних років, службові характеристики від ректорату та деканату історичного факультету, довідки і відгуки щодо результатів підвищення кваліфікації або стажування.

Внесок історика у відновлення та розбудову НаУОА дає можливість визначити архів університету, серед документів якого – особова справа М. Ковальського [73]. У ній містяться накази або витяги з наказів щодо призначення чи переведення його на певні посади в академії, що дозволяє простежити професійний розвиток. Завдяки книгам наказів за 1994 – 1995 рр. [45; 48; 50], протоколам та ухвалам Вченої ради та протоколам засідання кафедри історії 1994 – 2006 рр. [46 – 47; 49; 51 – 54; 56 – 58; 60 - 72] можна визначити комплекс організаційних і наукових заходів, які своєю діяльністю спрямовував дослідник, участь у налагодженні навчального та науково-дослідницького життя закладу.

Конкретизувати деякі напрями роботи допомогли документи Музею історії НаУОА [40 - 44]. Для прикладу, тут виявлено список джерел зі згадками про Острозьку академію, підготовлений ученим як аргумент на користь відновлення вишу [43]. Ще одним цікавим документом є «Список літератури, переданої проректором з н/в роботи М. Ковальським у наукову бібліотеку ОВК», що свідчить про його турботу та зацікавлення подальшим розвитком відновленого освітнього закладу [44].

Найбільший комплекс офіційно-ділових документів, які розкривають життєвий та професійний шлях науковця, зосереджено у ДФАРК у м. Острозі [136 -

222]. Цілі комплекси документів дають свідчення про шкільні та студентські роки (особова справа, курсова робота, зошити спецкурсів і практикумів, копія диплому), період навчання в аспірантурі [138; 142; 146; 155; 198 – 199; 202], педагогічної роботи в школах м. Острога (зокрема, тематики занять, списки учнів-учасників, плани роботи, протоколи засідань історичного гуртка) [149 – 151; 180 - 185]. Напрями науково-дослідницької, педагогічної та громадської активності додатково розкривають характеристики за 1950-ті – 1980-ті рр. [208 - 222]. Детальніше показати евристичну та наукову роботу вченого у цей час можуть відношення в архіви, звіти та довідки про наукові відрядження й ін. [147; 188 - 193]. Цінними для відтворення таких важливих епізодів його наукової кар'єри як захист кандидатської та докторської дисертацій є стенограми засідань Вченої ради ЛДУ імені І. Франка (від 16 червня 1958 р.) [207] та Вченої ради Московського державного університету імені М. Ломоносова (від 23 листопада 1984 р.) [206].

Важливим комплексом джерел для висвітлення діяльності М. Ковальського є наративи. Цікавим, але суб'єктивним джерелом є автобіографічні праці, статті з елементами спогадів, інтерв'ю дослідника, частина яких опублікована у пресі. Водночас, у ДФАРК містяться неопубліковане інтерв'ю, яке подається під умовною назвою «Відповіді М. Ковальського на запитання анкети, складеної В. Трофимовичем. 18 жовтня 2001 р.» [143], а також неопублікована стаття «З досвіду власної наукової роботи у львівському Українському Державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР в кінці 1950-х – початку 1960-х рр. ХХ ст. (Спогади і рефлексії)» [152]. Цей комплекс доповнюється опублікованими в Дніпропетровську й Острозі інтерв'ю [279 – 280; 302; 311], а також опрацьованими й виданими М. Близняком спогадами історика «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати)» [254].

Доповнюються згадані джерела спогадами про М. Ковальського його колег, аспірантів, студентів, опубліковані переважно в збірниках на пошану або пам'яті діяча. Хоча вони потребують обережного прочитання, проте є важливими для відтворення чи деталізації окремих моментів його професійної діяльності. Із

загального ряду можна назвати спогади тогочасних студентів Д. Белкіна [253], А. Журби [269], В. Ващенко [256], студентів та аспірантів – Ю. Мицика [286 - 287], Г. Швидько [314; 317], С. Плохія [296 - 297], А. Атаманенко [252], В. Воронова [261], О. Дячка [266 - 267], Ю. Святця [301], С. Абросимової [250], О. Журби [270], Ю. Назаренка [290], В. Якуніна [320 - 321], колег – Я. Ісаєвича [272], В. Овсійчука [291], С. Макарчука [281; 773 - 774], І. Ковальової [274 - 275], А. Санцевича [300], А. Зав'ялова [271], Д. Данилюка [264], Л. Гісцової [262], І. Пашука [295].

З епістоляріїв, віднайдених у ДФАРК, використано листування з офіційними установами (наприклад, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР) та з родичами, колегами, науковцями (Д. Похилевич [175], Г. Гербільський [156 – 157; 159 - 161], М. Дабіжа [163] та ін.). Вони значно доповнюються добіркою опублікованого листування М. Ковальського з М. Улащиком [283], Л. Винарем [268], Ю. Мициком [284 – 285; 303], Ю. Назаренком [288].

Незамінним джерелом для відтворення дослідницької й організаційної діяльності М. Ковальського, реконструкції наукових поглядів та процесу професійного формування є його науковий спадок. Микола Павлович був автором, насамперед, оригінальних джерелознавчих досліджень, зорієнтованих на аналіз документальних і нарративних історичних джерел або їх комплексів. Він робив детальні огляди джерел на окремі теми (Національно-визвольна революція під проводом Б. Хмельницького, міська тематика, діяльність І.Федоровича [367; 372; 383 – 385; 393; 550; 560; 576; 579; 589; 594; 601 – 602; 605; 606; 624]) або певних архівних комплексів (ЛМ, фонди ЦДАДА у Москві, документальні колекції Оссолінського та Радзімінського, Руська (Волинська) метрика, фонд Сангушків Краківського державного воєводського архіву й ін.) [367; 449; 505; 551; 560; 583; 582; 589].

Чимало ґрунтовних статей науковця присвячені запискам авторів XVI – XVII ст. про Україну, зокрема, «Хроніці Сарматії Європейської» О. Гваньїні [362; 565; 571], «Космографії» А.Теве [541; 615], творам Р.Гейденштейна [613], І. Вишенського [610] та ін.

Цікаві розвідки М. Ковальського з теоретико-методологічних питань джерелознавчої науки: теоретичні питання евристичної діяльності дослідника, класифікація писемних джерел, розробка поняття «структура джерельної бази», застосування принципу системного підходу до аналізу джерельної бази соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. та методики пошуку неопублікованих джерел, розвиток історіографії джерелознавства.

Окреме місце в науковому доробку вченого займає історіографія. Серед цих праць варто виділити статті про науково-дослідну та організаційну діяльність відомих науковців, колег по фаху: В. Антоновича [332], І. Крип'якевича [405; 432; 429; 509], О. Лазаревського [431] В. Голобуцького [614], Д. Дорошенка [460], Я. Ісаєвича [409], Д. Пойду [381; 546], Ф. Шевченка [608], В. Стрельського [375; 562], О. Апанович [348; 453] та ін. Найбільше праць з біоісторіографії він присвятив життєпису та дослідженням Д. Яворницького [444; 452; 461; 463; 567].

Протягом усього життя особливий інтерес Микола Павлович зберігав до минулого свого рідного міста і краю – Острога та Острожчини [393; 411; 517; 605], з чим пов'язані його дослідження з історії українського друкарства [382; 411; 478 – 479], процесу розвитку освіти та доробку острозьких освітян, аналіз джерел про відомий рід князів Острозьких та минуле Острозької академії. Свідченням цього є численні наукові та публіцистичні статті на ці теми, а також книга «Етюди з історії Острога» [393].

Поряд з опублікованими спогадами використано записи споминів про Миколу Павловича його колег по НаУОА, які зберігаються в особистому архіві професора В. Трофимовича [238 - 247].

Цікаві епізоди для детальнішого розкриття теми містять звукові джерела, зокрема інтерв'ю, записані автором у колишніх студентів, аспірантів, співробітників історика у ДНУ імені О. Гончара та НаУОА: А. Атаманенко [223], М. Близняка [224], В. Брехуненка [225], В. Воронова [226], В. Жуковського [227], О. Жуби [228], В. Іваненка [229], І. Ковальової [230], В. Мирончука [231], М. Потока [232], С. Світленка [233], А. Смирнова [234], Л. Худолій [235], Є. Чернова [236], В. Яремчука [237].

Зображальні джерела представлені наступними матеріалами: наочністю з ДФАРК (малюнки, карти, схеми), яку М. Ковальський використовував під час уроків у СШ м. Острога; світлинами, що ілюструють його шкільні роки, діяльність у ЛДУ імені І. Франка, ЛОІВВ, КЗНФ, ДДУ, НаУОА. Останні матеріали віднайдені у Держархіві Дніпропетровської області, архіві Музею історії НаУОА, архіві Інституту народознавства НАН України, а також у ДФАРК [30; 98; 180 - 185].

Загалом, джерельна база дослідження характеризується достатністю, вірогідністю та репрезентативністю. Використано різні види джерел, які дали можливість реконструювати етапи життєвого шляху М. Ковальського, простежити розвиток його наукових поглядів, визначити роль у розбудові історичних установ і організацій, а також різного рівня наукових форумів.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ М. КОВАЛЬСЬКОГО

2.1. Юнацькі роки. Навчання в Острозькому педагогічному училищі та Львівському університеті ім. І. Франка

Народився Микола Павлович Ковальський 19 березня 1929 р. у багатому історією українському місті Острозі тоді Здолбунівського повіту Волинського воєводства в сім'ї вчителів, у якій був єдиним сином [16, арк. 2]. Дитинство М. Ковальського проходило переважно в Острозі, де здобув середню освіту. З деяких даних видно, що перший рік життя він, імовірно, проживав з матір'ю у с. Верхові неподалік Острога, де вона до 1930 р. працювала вчителькою [437, с. 369]. Це викликало твердження, що М. Ковальський народився у Верхові [279, с. 3; 280, с. 2; 651, с. 242; 903, с. 179; 905, с. 212; 919, с. 203]. За матеріалами метрики перевірити його неможливо, бо вона знищена під час війни. Проте в домашньому архіві вченого зберігається посвідка з Острозького Богоявленського собору за 3 серпня 1943 р., в якій на підставі парафіяльної книги стверджувалось, що М. Ковальський народився 19 березня 1929 р. саме в Острозі [197, арк. 1]. Сам Микола Павлович вказував на це в автобіографіях [16, арк. 2; 34, арк. 114; 187, арк. 3], інтерв'ю [294, с. 3; 299, с. 4] та листах [268, с. 555] різного часу.

Походив він з інтелігентської, священицької родини. По батьковій лінії його дід Микола Григорович Ковальський наприкінці ХІХ ст. був священиком у селах Баїв [74, арк. 1зв. – 20; 75, арк. 116зв. – 155; 76, арк. 186зв. - 201] і Забороль Луцького повіту [249, арк. 1зв. - 10], а у 1900 р. разом з сім'єю переведений у с. Бісовку Ляховецької волості Острозького повіту [248, арк. 37 – 38зв.]. По лінії матері дід Олександр Васильович Кікець (1860 – 1919 рр.) завідував двокласним училищем у м-ку Шепетівці, був кореспондентом кількох наукових товариств, захоплювався астрономією [810, с. 4; 858, с. 29 – 30]. Для своїх дітей, які навчалися в середніх навчальних закладах Острога, на початку ХХ ст. побудував дім, що в основному зберігся до наших днів [471, с. 127]. Ще на початку 2000-х років Микола Павлович

писав у листах, що мешкає у «своєму дідівському-батьківському будинку» [176, арк. 1].

Батьки також отримали непогану освіту: батько, Павло Миколайович (1887 – 1967 рр.), закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира, у варшавському музеї «Захента» пройшов мистецькі курси, певний час викладав шкільні уроки ручної праці та малювання [437, с. 364 – 367; 858, с. 29 - 30]. Мати, Лідія Олександрівна (1895 – 1983 рр.), 1915 р. здобула звання домашньої вчительки з математики і вчителювала аж до 1961 р., зокрема, в Шепетівці, Ілляшівці, Цуркові, Верхові, Вишнівці й Острозі [437, с. 367 – 371; 817, с. 4]. За прикладом матері Микола Ковальський вже в дитячі роки мав бажання стати педагогом. Лідія Олександрівна справила на нього, за його ж спогадами, значний вплив ще й «у свідомому безальтернативному виборі професії» [410, с. 21].

З-поміж родичів з особливим пієтетом Микола Павлович ставився до свого дядька Миколи Миколайовича Ковальського (1885 – 1944 рр.). Проте вільно розповідати про нього міг лише з 1990-х років, а 1999 р. у варшавському часописі опублікував статтю, де відтворив його життєвий шлях [350, с. 94 - 101]. М. Ковальський проводив активну громадсько-політичну діяльність, був членом РУП, ТУП, УСДРП [350, с. 95]. З 1917 р. був обраний членом Української Центральної Ради, керував відділом контролю. Протягом 1918 – 1920 рр. очолював департамент державного контролю Директорії УНР. З 1921 р. перебував на еміграції в Польщі, головував в Українському центральному комітеті у Варшаві, що опікувався емігрантами з УНР [914, с. 387]. У спогадах племінника М. Ковальський «залишився розсудливим, спокійним, врівноваженим чоловіком», який «кожного літа, включно і в 1939 р. перед самим вибухом Другої світової війни приїжджав на відпочинок з Варшави в нашу оселю в м. Острог» [350, с. 95].

Через молодшу сестру матері Марію Кікець (1910 – 1996 рр.), яка була заміжня спочатку з Миколою Миколайовичем, а після його загибелі взяла шлюб з Левом Юстиновичем Биковським (1895 – 1992 рр.), Ковальські мали родинний зв'язок з цим видатним бібліографом, книгознавцем, співзасновником УВАН [530, с. 52 – 56; 692, с. 330 – 334; 906, с. 599 - 600]. Знаючи ці факти, до 1991 р. історик змушений

був вказувати, що родичів за кордоном не має [204, арк. 1; 205, арк. 1]. Уже в роки незалежності України він написав про Л. Биковського статтю, у якій дав оцінку напрацювань останнього в галузі бібліотекознавства та книгознавства [530, с. 52 - 56].

Як бачимо, виховання М. Ковальського відбувалося у сім'ї педагогів, тому перші кроки для входження до високого інтелектуального середовища майбутній вчений зробив ще в родинному оточенні. Освіту він почав здобувати у семикласній початковій школі Нового Вишнівця Кременецького повіту у зв'язку з тим, що через політику польської влади з серпня 1933 р. вчителькою сюди була переведена його мати, Лідія Олександрівна [437, с. 369]. Тут Микола закінчив перший клас, отримавши 1936 р. шкільний сертифікат і переведення до другого [12, арк. 1].

З того ж року учень продовжив навчання в Острозі. У 1937 р. закінчив другий клас місцевої початкової семикласної школи ім. Казимира Великого, де серед усіх інших предметів вивчав українську мову [13, арк. 1]. «За працьовитість, зразкову поведінку і дуже хороші успіхи у навчанні» його нагородили похвальним дипломом [11, арк. 1].

Два наступні роки здібний школяр ходив до Острозької загальноосвітньої школи. За цей час, мабуть, через слабе здоров'я, пропустив 68 навчальних днів, тому у 1938 р. був звільнений від фізкультури. З інших же предметів 1937-1938 навчального року здібний учень показав непогані результати: при дуже добрій поведінці отримав «дуже добре» з релігії, польської мови, географії, арифметики і геометрії, «добре» з малювання, співу і практичних занять [14, арк.1]. Наступного року за четвертий клас зумів на «дуже добре» здати співи та релігію, а польську мову на «добре» [15, арк. 1].

Уже в дитячі роки М. Ковальський проявляв зацікавлення до соціальних і гуманітарних наук, зокрема й до історичного напрямку. У 1995 р., відповідаючи на питання анкети викладача кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету Є. Чернова, він підкреслював, що зацікавлення історією під впливом різних чинників у нього почали формуватися ще у довоєнний час. Вказував, що батьки при цьому не відіграли ніякого впливу, хоч з

іншого боку, визнавав роль матері, яка була прикладом вчительки: «... у мене був її культ – Лідії Олександрівни, яку й дотепер багато пам'ятають в Острозі як чуйну, добру, справді Маму, високої кваліфікації вчительку, яка пропрацювала у школі з 1914 до 1961-го року. Мені дуже хотілося стати вчителем. Мої дитячі ігри також були у вчителя» [410, с. 21]. У ранні шкільні роки юнак ознайомився з творами М. Гоголя, Г. Сенкевича, цікавився довідковими виданнями з історії [410, с. 21], адже в домі містилась велика бібліотека [271, с. 30].

Окрім цього, Миколу захоплював середньовічний Острог, експонати місцевого краєзнавчого музею, який часто відвідував [410, с. 21]. Тому важливий вплив на вибір життєвого та професійного шляху М. Ковальського мало не лише родинне середовище, але й сама історична атмосфера місця його дитинства і юності [858, с. 30].

Будучи школярем, у 1937 – 1938 рр. він почав укладати з газет та енциклопедичних праць систематичні хронологічні таблиці державно-політичного розвитку окремих країн світу у різні історичні періоди. Пізніше, у 1940-х рр., ці дані коректувалися та розширювалися. З цією метою молодий історик опрацьовував різноманітні довідники, енциклопедії, монографії, зокрема загальний монументальний курс всесвітньої історії О. Єгера та А. - Л. Шльоцера, «Велику енциклопедію» (за редакцією С. Южакова), що були в домашній бібліотеці [410, с. 21 - 22]. «Складання цих таблиць...були своєрідним хобі юного історика» [410, с. 22].

Цікаво, що інтерес до такої роботи він не втратив і в пізніші роки. Свідченням цьому – папка «Всесвітня політична історія 40 – 50-х рр. ХХ ст.», що зберігається в його домашньому архіві. Вирізки статей про політичних, державних діячів українською, польською, російською мовами, поділені в ній на окремі рубрики по країнах [194]. У 1978 і 1980 рр. М. Ковальський разом з Ю. Мициком, який в дитинстві теж складав подібні таблиці, видали свої напрацювання брошурою з трьох частин у якості посібника для вивчення хронології країн світу [623; 630; 634].

Після встановлення на Волині у вересні 1939 р. радянської влади Микола знову ходив до четвертого класу тепер неповної середньої школи №6. За рік показав

відмінні результати з усіх предметів, тому у підсумку був нагороджений грамотою [5, арк. 1]. Надалі юнак продовжив навчатися в Острозькій середній школі №1. Незважаючи на те, що довелося пропустити аж 382 уроки, причиною чому могло стати погане здоров'я, рішення педради наприкінці року було недвозначним: «Переведено до наступного шостого класу. Ударник» [6, арк. 1].

У 1990-2000-х роках М. Ковальський написав серію нарисів про острозьких освітян, згадуючи й про останній довоєнний випуск Острозької середньої школи №1 та її вчителів, директором у якій працював Г. Краснокутський, а вчителями – Є. Анисимов, В. Григорович, Ф. Шнайдер, М. Якимович [524, с. 5].

Формування світогляду М. Ковальського припало на період стрімких суспільно-політичних змін, кризи української державності і насадження власних порядків іноземними владними режимами. Це позначилося на навчальному процесі. Ольга Руй, мешканка Острога 1926 року народження, згадувала про цей час: «За роки своєї юності ми так багато пережили. Народились в капіталістичній Польщі в російських та українських сім'ях, де розмовляли рідною мовою, а навчалися державною польською. Нас переконували, що наша батьківщина – Польща, що найкращий соціальний устрій – капіталізм, навчали християнської моралі, релігії. І тут вересневого ранку 1939 року все змінилось. Ми дізналися, що найкращий державний устрій – соціалізм, релігія – опіум для народу, а наша батьківщина – СРСР. В другій половині 1941 року виявилось, що навчатися нам взагалі не треба, що ми, слов'яни, - нижча раса, й існуємо лише для того, щоб бути рабами німецького народу, що єврейська нація взагалі не має права на життя, що найкращий устрій – фашизм. Наші юні душі були травмовані жорстокістю окупантів» [135, с. 82].

Із захопленням гітлерівськими військами Острога в кінці червня 1941 р. навчання в школах міста припинилося, тому Миколі доводилося займатися самоосвітою вдома [34, арк. 114зв.]. За ініціативою місцевої педагогічної інтелігенції, насамперед М. Габіта і А. Павлюка, у вересні 1941 р. було відкрито два середні освітні заклади: державну гімназію і учительську семінарію в приміщеннях колишньої острозької семінарії, де тепер розміщений НаУОА [465, с. 319].

Державну гімназію М. Ковальський відвідував у перші місяці німецької окупації. Тому 30 листопада 1941 р. отримав «семестральне свідоцтво» з оцінками «дуже добре» і «добре» [10, арк. 1]. Влітку наступного року перед спеціальною комісією в Острозі він уже здав іспити за шостий клас, здобувши фактично з усіх предметів «добре» і «відмінно» [9, арк. 1]. Після закриття окупаційною владою державної гімназії та учительської семінарії в Острозі залишилася працювати лише народна семирічна школа [643, с. 179]. Останній її клас юнак закінчив у червні 1943 р. У свідоцтві, підписаному завідуючим школою М. Габітом, з усіх дисциплін були найвищі оцінки [8, арк. 1].

Для того, щоб мати засоби для проживання, чотирнадцятирічному хлопцеві потрібно було працювати. Про це свідчать «Апровізаційні картки» на продовольчі товари за травень-серпень 1943 р. [1, арк. 1] та січень-квітень 1944 р. [139, арк. 1]. Як і повсюди, в Острозі доводилося стикатися з жорстоким відношенням окупаційної влади: нелюдське поводження з полоненими, розстріли євреїв, численні облави. Один випадок із дитинства М. Ковальський згадував навіть у старші роки, розповідаючи, що мало не загинув від рук якогось гітлерівця [224; 238].

Після звільнення Острога від німецьких військ у лютому 1944 р. він почав навчатися у восьмому класі школи №1, яку закінчив через два роки [34, арк. 114зв.]. Цей період пов'язаний з післявоєнними складнощами, зокрема й у навчальному процесі. Зі спогадів історика видно, що навчання в лютому-травні 1944 р. відбувалося у пристосованих приміщеннях. Лише 22 травня учні перейшли у приміщення своєї школи, де працювала до революції відома в регіоні та за його межами чоловіча гімназія. Були відсутні зошити та чорнила, не вистачало навчальної літератури [455, с. 3].

Перешкодою у навчанні для майбутнього науковця знову стало погане здоров'я. Так, у «Картці про успішність, поведінку та відвідування школи учня X класу Острожської середньої школи №1 Ковальського Миколи Павловича» зазначено, що за три перші чверті 1945-1946 навчального року він пропустив 191 урок. Попри це, з багатьох предметів у картці виставлені високі оцінки [7, арк. 1]. Такий результат підтверджувався й атестатом зрілості, виданим здібному учневі 23 січня 1947 р.,

адже на підсумкових іспитах він продемонстрував відмінні знання з усіх предметів, за що був нагороджений золотою медаллю [3, арк. 1; 255, с. 2].

У характеристиці М. Ковальського, підписаній директором школи О. Гартрамфом, відзначено його участь у позакласних формах роботи. Довідуємося, наприклад, що він «був членом географічного, історичного і математичного гуртків, на зборах яких робив докладні доповіді на доручені йому теми, а також допомагав учителям у виготовленні наочного саморобного приладдя і взагалі при виконанні доручених йому завдань виявляв велику старанність і акуратність» [222, арк. 1].

У біографічних нарисах про педагогів острозьких шкіл він з вдячністю згадував когорту професійних педагогів США: О. Коберника, І. Вовченка, А. Шатровського [342, с. 345], а також вчителів історії Й. Новицького, А. Марусину (Горлову), П. Соколянського, які зуміли розвинути його зацікавлення до історії [397, с. 2; 410, с. 21].

Неабиякий вплив на майбутнього вченого мав у цьому плані Йосип Новицький [410, с. 21; 653, с. 10], археолог, краєзнавець, директор Острозького краєзнавчого музею, людина твердих антикомуністичних переконань [673, с. 193 - 202]. Ще до війни, під час навчання Миколи Ковальського в США №1 1940-1941 рр., Й. Новицький працював там вчителем [524, с. 5]. У післявоєнні 1944-1946 рр. він давав зацікавленому юнакові приватні уроки англійської мови [410, с. 21 - 22]. Але їхні бесіди стосувалися також питань краєзнавства. М. Ковальський пригадував, що в розмовах з ним Й. Новицький з великою повагою висловлювався про дослідника Острога С. Кардашевича [483, с. 3].

Крім навчання, у шкільні роки майбутній історик цікавився художньою самодіяльністю. Перебуваючи у 8-9 класах Острозької США №1, як і його однокласники, брав участь у літературно-драматичному гуртку, організованому викладачем російської мови та літератури Т. Папашикою. Учні долучалися до постановок окремих творів А. Чехова, М. Гоголя [455, с. 3]. «Ці літературно-драматичні вечори..., - згадував М.Ковальський, - сприяли придбанню дітьми навичок виступів на сцені і вивчення напам'ять художніх творів» (див. дод. В) [531, с. 2].

Саме Т. Папашика, яка в свідомості М. Ковальського пов'язувалася з образом «справжньої вчительки», «талановитої, ерудованої і високо інтелігентної», зацікавила його вивченням філології [455, с. 3]. Тому після закінчення школи той планував продовжувати вивчення іноземної філології. У 1946 р. був зарахований на перший курс факультету західних мов і літератури ЛДУ імені І. Франка. Але до навчання не приступив через скрутне матеріальне становище та здоров'я, а навчатися продовжив в Острозі на третьому курсі педагогічного училища [455, с. 3].

У 1945-1946 рр. училище відроджувалося після років окупації і тільки досягнуло довоєнного рівня за кількістю випускників [277, с. 2], але було дуже мало необхідної літератури [134, арк. 7 - 10]. У ньому працював колектив професійних педагогів, із сімнадцяти викладачів якого п'ятнадцять були безпартійними [134, арк. 20 - 21]. Курси спрямовувалися на підготовку вчителя початкових класів. Читалися переважно не лише самі предмети, а й методика їх викладання, наприклад, «Українська мова і методика української мови», «Історія і методика історії», а також нові предмети: педагогіка та психологія [2, арк. 1]. Останній предмет викладав Прокіп Соколянський [515, с. 397 - 400], талановитий педагог, діяльності якого була притаманна постійна концентрація уваги на краєзнавчому напрямку, тісно поєднаному з історією місцевого краю і експонатами Острозького краєзнавчого музею [400, с. 4].

Важливим у навчальному процесі було проходження студентами училища педагогічної практики. У 1947 р. третьокурсники, зокрема й М. Ковальський, проходили практику з 1 по 15 березня в районах Рівненської і Кам'янець-Подільської областей [134, арк. 11].

У педучилищі М. Ковальський навчався фактично на відмінно [133, арк. 21зв.]. Тому на підсумкових екзаменах він був одним із чотирьох слухачів, які здобули п'ятірки з усіх предметів. Рішенням Екзаменаційної Комісії від 25 червня 1947 р. йому присвоїли звання вчителя початкової школи [2, арк. 1; 132, арк. 22].

Зважаючи на зацікавлення історією, у 1947 р. М. Ковальський подав документи на історичний факультет ЛДУ імені І. Франка, який був популярним на теренах Західної України [127, арк. 4; 298, с. 1]. Цей заклад обрав не в останню чергу тому,

що туди поступала більшість його однокласників. Оскільки юнак був золотим медалістом, то в серпні прийшло повідомлення про зарахування без складання іспитів [896, с. 19].

У той час Франковий виш вигідно відрізнявся від переважної більшості університетів СРСР. Тут працювала група спеціалістів ще дорадянського гарту [789, с. 4]. На історичному факультеті у 1951-1952 рр. перебували 22 викладачі, з яких 14 мали наукові ступені та звання [120, арк. 7].

У «Роздумах про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати», написаними Миколою Павловичем до свого 75-річчя, він у першу чергу згадував визначного антикознавця, пізніше – професора І. Вейцківського та спеціаліста в галузі історії України і Білорусії Д. Похилевича [254, с. 32], фахівця з історії міст України Я. Кіся, видатного археолога М. - О. Смішка, знавця латинської епіграфіки І. Старчука та етнолога Р. Гарасимчука. Під час навчання в університеті, а потім в аспірантурі молодий історик найтісніше співпрацював з Г. Гербільським, який давав йому важливі поради в науковій роботі [254, с. 3233]. З цим ученим М. Ковальський підтримував контакти до останніх днів його життя [398, с. 3; 789, с. 4 - 16], про що свідчать листи та листівки за 1959 – 1990 рр., які зберігаються у ДФАРК [156; 157; 159 - 161].

Названі викладачі читали на початкових курсах різні предмети. Так, М. О. Смішко викладав «Історію докласового суспільства і стародавнього Сходу» та «Основи археології», І. Вейцківський – «Історію Стародавньої Греції і Риму», а також проводив колоквіум із загального курсу античності [108, арк. 1зв. – 3зв.], Г. Гербільський викладав «Історію СРСР (до кінця XVIII ст.)» і спецкурси «Зовнішня політика Петра Першого» і «Північна війна 1700 – 1721 рр.» [104, арк. 3, 24; 105, арк. 1].

До 1950 р. М. Ковальський був на спеціалізації з історії стародавнього світу, яку восени того року «розігнали» як таку, що неактуальна, а адепти нібито «відірвались від життя», «заховались від дійсності». На цій же спеціальності були його колеги, зокрема З. Матисякевич (пізніше – професор Тернопільського національного економічного університету), В. Грабовецький (пізніше – професор Прикарпатського

національного університету імені В. Стефаника), О. Підгірський (пізніше працівник Збаразького історико-архітектурного заповідника) [410, с. 23].

Спеціалізація на цій кафедрі, як пізніше відзначав Микола Павлович, дозволила ретельно вивчати оригінальні писемні джерела, заклала підвалини джерелознавчих студій [254, с. 33], а вирішальну роль у його формуванні мали курси «Джерелознавство», «Історія Карфагену» І. Вейцківського [118, арк. 2, 19; 202; 410, с. 23], «Латинська епіграфіка» І. Старчука [116, арк. 8; 117, арк. 1зв.], а також спецкурси, які викладалися на першому і другому семестрах третього курсу [107, арк. 21].

Взагалі, на кафедрі звертали увагу на джерелознавчу підготовку студентів. У плані роботи на другий семестр 1947-1948 навчального року ставилось таке завдання: «Забезпечити студентів найважливішою джерельною літературою для проведення практичних занять. Передрукувати в достатній кількості екземплярів найважливіші матеріали з джерельної літератури і забезпечити використання цих матеріалів студентами» [108, арк. 5зв. - 6]. Курси джерелознавства читалися ще з інших предметів: історії нового часу [115, арк. 5], середніх віків (з відповідної спеціалізації) [117, арк. 1зв.; 198 – 199; 896, с. 21].

З лекцій і семінарів М. Ковальський намагався винести нові знання. З дитинства навчився систематично і методично працювати над книгою і ніколи не вважав якийсь предмет другорядним [410, с. 19]. Одногогрупник останнього В. Овсійчук згадував, що той до пізньої години засиджувався в університетській бібліотеці, ретельно готувався до екзаменів і, маючи феноменальну пам'ять, був готовий проконсультувати кожного на курсі [291, с. 16]. У звіті кафедри історії середніх віків 1948-1949 рр. відзначалося, що з загального курсу середньовіччя ряд студентів, серед них і М. Ковальський, показали знання, які виходять далеко за межі програмового матеріалу [110, арк. 9].

З 1950 р. Микола Ковальський спеціалізувався на кафедрі історії СРСР, де прослухав спеціальні курси з історіографії історії України, «Західна Україна в боротьбі з німецькими окупантами», «Україна в період революції 1905-1907 рр.», «Громадянська війна та інтервенція в СРСР 1918 – 1922 рр.» [4, арк. 1]. На третьому

році читалися курси історії України (старший викладач В. Горбатюк), археографії, джерелознавства історії України (викладач С. Назаренко) [114, арк. 19зв. -20].

На більшості лекцій обов'язково звучала брутальна лайка на адресу М. Грушевського та його учнів [896, с. 21]. Це було відображенням непрості ідеологічної ситуації, зокрема, контролю та тиску партійних органів, що здійснювалися в останній період сталінщини, особливо у ставленні до західноукраїнської інтелігенції. Тільки за період з 1946 по 1951 рр. було прийнято 12 найбільш значних за характером партійних постанов з ідеологічних питань, спрямованих на боротьбу з «буржуазно-націоналістичною загрозою» [735, с. 338 - 339]. На західноукраїнських землях репресії проти інтелігенції почалися фактично відразу з перших післявоєнних років [710, с. 105 - 106].

Великого розмаху набула боротьба з «неблагонадійним» студентством, з тими, кому, попри всі перешкоди, вдалося вступити до «вищої школи» [710, с. 103]. За визначенням однокурсника М. Ковальського В. Овсійчука, «ідеологічні прочистки» супроводжувалися принциповими звинуваченнями, «бо тут постійно полювали за бандерівцями, пильно стежили за місцевими студентами, рука КДБ погрозливо висіла над головами» [291, с. 13]. Це відображалося заідеологізованістю освіти, тотальним контролем, доносами, обговореннями на зборах [112, арк. 42; 113, арк. 1; 119, арк. 5]. За прояви «ворожої ідеології» у 1950 р. був виключений однокурсник М. Ковальського Громяк і студент четвертого курсу Патерак. Такі ж наслідки чекали на тих, хто не долучався до активної участі у громадському житті факультету [112, арк. 2, 15зв., 57], не кажучи вже про участь у «щоденному житті курсу і університету» [291, с. 13]. Це мало не стало фатальним для самого Миколи Ковальського, адже у 1949 р. його критикували за такі «недопрацювання» [112, арк. 17 – 17зв.], вимагаючи результатів громадської роботи, навіть за рахунок навчальних втрат (детальніше див. підрозділ 4.3.) [291, с. 14].

Отож, була створена ситуація, коли похід у справжню історичну науку міг стати лише наслідком самостійної впертості, наполегливості в характері та чесності й правдивості в науці [717, с. 140]. Очевидно, з таких «морально-етичних і методологічних» міркувань 1950 р. М. Ковальський змушений був перевестися на

заочне відділення навчання. Як сам пояснював, деталізація причин стала б «темою для розкриття або викриття ідейного та політичного терору, який в добу розгулу сталінщини здійснювався супроти західноукраїнської молоді у вишах Львова, насадження енкаведизму, сексотства, зрадництва» [410, с. 23].

За час свого навчання на факультеті Микола Ковальський написав три курсові роботи зі всесвітньої історії: «Падіння Західної Римської імперії» [896, с. 21], «Утворення Польської держави» [155, арк. 1 - 2], «Державний переворот в Англії 1688 – 1689 рр.» [138, арк. 1]. Вони заклали підвалини подальших наукових досліджень, адже за оцінками наукових керівників були виконані на досить високому рівні. Наприклад, Я. Кісь в рецензії на курсову роботу «Утворення Польської держави» підкреслив велику працьовитість і солідність студента в опрацюванні літератури і джерел. На його думку, вона виходить «поза рамки курсової роботи і ставить міцні основи під дипломну роботу» [109, арк. 4]. У звіті кафедри історії середніх віків, де були відзначені кращі праці, зокрема і М. Ковальського, читаємо: «Ряд курсових робіт і за об'ємом (100 – 120 стор.) і за якістю вийшли далеко за межі завдань, які перед ними стояли» [110, арк. 4зв.].

Дипломну роботу на тему «Зв'язки західноукраїнських земель з Росією у XVI – XVII ст.» він виконав під керівництвом Г. Гербільського [121, арк. 119], захистивши її перед Державною екзаменаційною комісією в червні 1952 р. [4, арк. 1].

З перших курсів майбутній учений брав участь у науковому житті факультету, до 1950 р. виконував обов'язки голови СНТ [896, с. 25]. У 1948 – 1949 навчальному році входив до наукового гуртка з історії Стародавнього світу, яким керував І. Вейцківський [111, арк. 6зв.].

Одночасно до жовтня 1949 р. відвідував гурток з історії СРСР, де були його однокурсники М. Волянюк, В. Грабовецький та З. Матисякевич. Микола почав регулярно брати в ньому участь з жовтня 1948 р., отримавши для опрацювання тему «Зовнішня політика СРСР в час Великої Вітчизняної війни» [106, арк. 7 – 7зв., 23]. З доповіддю на цю тему він виступив 8 квітня 1949 р., коли Г. Глядківська, підсумовуючи про його підготовку, відзначила непоганий рівень доповіді, але невідповідність у відповідях на питання [106, арк. 10 – 15, 18 - 19].

З 1950 р. М. Ковальський почав працювати вчителем в острозьких школах, поєднуючи роботу зі здачею екзаменаційних сесій [166, арк. 1]. 28 червня 1952 р. він отримав диплом з відзнакою про закінчення університету [146, арк.1], де майже з усіх предметів були відмінні оцінки, лише з історії країн Сходу, давньоруської та латинської мови, політичної економії та історичного матеріалізму отримав «четвірки» [4, арк.1]. Восени 1952 р. цікавився працевлаштуванням в університеті на посаду асистента, у чому йому допомагав доцент Д. Похилевич [175, арк. 1]. Від кафедри історії СРСР був рекомендований в аспірантуру [171, арк. 1], однак, за спогадами В. Овсійчука, ще один рік хотів побути з батьками [291, с. 17].

Аспірантом кафедри історії СРСР він був зарахований з 15 жовтня 1953 р. за спеціальністю «історія УРСР» [208, арк. 1]. Тому під час вступу здавав екзамен з історії України, а також обов'язкові тоді іспити з англійської мови та основ марксизму-ленінізму [35, арк. 13 - 16]. В аспірантурі продовжив працювати над темою дипломної роботи, яка в кінцевому результаті була сформульована так: «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI – XVII ст.)» [616]. Фактичним керівником дисертаційної роботи був Г. Гербільський [410, с. 24], хоч офіційно наукове керівництво здійснювала Г. Глядківська [207, арк. 6, 21]. Дисертація складалася з чотирьох розділів, які по чергово висвітлювали різні аспекти теми: політичні, економічні та культурні зв'язки Західної України з Московською державою [616, с. 3, 6, 11, 13]. Означеному вище періоду аспірант присвятив вісім наукових статей, опублікованих у 1956 – 1958 рр. [282, с. 29].

Збираючи матеріали, М. Ковальський проводив архівну евристику у фондах ЦДІАК України, філіалу ЦДІА у м. Львові, ЦДАДА у Москві, відділу рукописів Львівської бібліотеки АН України [207, 6, 21]. На використання ним значної кількості архівних документів, під час обговорення дисертації звертали увагу члени кафедри історії СРСР ЛДУ імені І. Франка [124, арк. 14]. До того ж праця з архівними документами заклала фундамент для подальшої творчої діяльності молодого історика, він здобув перші навички роботи з джерелами, відчув смак наукового пошуку й романтики історика [410, с. 24].

У 1954 р. М. Ковальський здав на відмінно чотири кандидатські іспити: з історії СРСР (один – з найдавніших часів до 1917 р., інший - радянського періоду), англійської мови, діалектичного та історичного матеріалізму, а також зі спецкурсу «Західноукраїнські землі в XVI – XVII ст.». Наступного року він пройшов педагогічну практику, викладаючи лекції та проводячи практичні заняття з історії Радянського Союзу на першому та другому курсах [36, арк. 5, 17 - 21]. Уже в жовтні 1956 р. дисертація М. Ковальського була рекомендована до захисту, проте необхідно було опублікувати декілька статей, які б відображали її зміст [123, арк. 6; 124, арк. 13].

Врешті, 16 червня 1958 р. відбувся захист дисертації. Серед членів Вченої ради історичного факультету ЛДУ імені І.Франка було чимало його колишніх викладачів: Д. Похилевич – на той час уже доктор історичних наук, професор, головував на засіданні Ради, виступив офіційним опонентом; Я. Кісь – вчений секретар; І. Вейцківський – член лічильної комісії. Ще одним офіційним опонентом був завідувач кафедри історії СРСР Чернівецького держуніверситету К. Ципко. У відгуках давалася висока оцінка дисертації. На захисті побував Г. Гербільський, який відзначив, що вона написана на серйозному науковому рівні, свідчить про вдумливу й добросовісну працю автора. Висловлювались і критичні зауваження: перенасиченість другорядними або статистичними матеріалами деяких підрозділів, повторення інформації в різних розділах та ін. [207, арк. 2, 21, 31 – 32; 278]. Однак, рішення про присвоєння М. Ковальському наукового ступеня кандидата історичних наук було прийняте Вченою радою одноголосно [207, арк. 45]. 23 червня того ж року воно затверджене Вченою радою ЛДУ імені І. Франка [142, арк. 1].

2.2. Початки професійної діяльності історика у наукових та освітніх установах Острога та Львова

З початку 1950-х рр. почався період професійної діяльності М. Ковальського, що спочатку був пов'язаний з його рідним містом Острогом. Після переведення на заочну форму навчання, молодий історик влаштувався 1950 р. на посаду наукового співробітника Острозького краєзнавчого музею, де працював протягом серпня [37,

арк. 3зв., 5зв.], систематизуючи та інвентаризуючи під керівництвом директора Й.Новицького матеріали археологічних розкопок [651, с. 243].

З вересня того року почав педагогічну діяльність в Острозькій СШ №3, де працював до березня 1953 р. [37, арк. 3зв.]. Це було втіленням дитячої мрії початкуючого історика [397, с. 2]. Він викладав спочатку англійську мову [128, арк. 65; 130, арк. 42], а потім ще історію та конституцію [129, арк. 21 - 22]. У цей час він входив до когорти кращих вчителів історії острозьких шкіл [129, арк. 21 - 22]. В одному з джерел зазначено про методи дидактичної діяльності М. Ковальського, зокрема, що він «уміло передає знання учням і прищеплює любов до свого предмету. Багато уваги приділяє вивченню хронології і історичної карти, широко унаочнює уроки, майже до кожного уроку виготовляє наочність сам і силами учнів... Ковальський добився 100 % успішності» [131, арк. 38].

З березня 1953 р. М. Ковальський був переведений вчителем історії та конституції в Острозьку СШ №2, де працював до жовтня [37, арк. 3зв., 5зв.; 203, арк. 1]. З останньої молодому педагогу давали наступну оцінку: «До своєї роботи на посаді вчителя історії ставиться добросовісно, до уроків систематично готується, уроки проводить якісно, методично правильно, на високому ідейно-теоретичному рівні» [35, арк. 10зв.].

Два навчальні роки поспіль, у 1951-1953 рр., М. Ковальський визнавався одним з кращих класних керівників середніх шкіл №2 і №3 [129, арк. 38; 131, арк. 49]. На початку 1950-х рр. він очолював районну методичну комісію з історії. Проводив семінари і методичні наради з різними навчальними закладами [330, с. 2]. У колективах шкіл співпрацював з досвідченими педагогами, особливо в СШ №3 – з О. Матласевич, К. Ткаченком, О. Загановською [467, с. 2]. Пізніше він вказував, що саме тут йому «вдалося сформуватися як освітянину, який зумів зацікавити школярів своїми предметами і виховати в них до себе довіру і хороші почуття» [466, с. 2].

Матеріали домашнього архіву ученого свідчать про активну позакласну роботу, зокрема з виготовлення історичних ілюстрацій. Так, дітьми під його керівництвом було виготовлено кілька десятків малюнків з політичної, соціально-економічної

історії, культури Стародавнього світу і Середніх віків (зокрема, портрети історичних діячів [182; 183], карти [180; 181] і схеми [184; 185]), які ілюстрували різні події і процеси минулого.

Ці матеріали виготовляли учні, які входили до історичного гуртка, організованого М. Ковальським в грудні 1951 р. [150, арк. 2]. У його засіданнях брали участь 64 учні 5-7 класів [149, арк. 2 - 4]. За перший рік роботи було проведено 12 засідань, на яких заслухано учнівські доповіді на теми стародавньої та середньовічної історії [150, арк. 2]. Між засіданнями учні працювали у 8 секціях: археологічній, філателістичній, нумізматичній, секції зв'язку з іншими містами і республіками, секції збирання документальних матеріалів з газет і журналів, секції наочних посібників, бібліографічній. Безпосереднє керівництво секціями археології й історії Острога проводив учитель, заочно він керував іншими секціями, які очолювали старости [149, арк. 5зв. - 6].

Помітним був краєзнавчий напрям. М. Ковальський організовував екскурсії до місцевого краєзнавчого музею, спрямовував роботу на збір різноманітних матеріалів та складання хронології міста [149, арк. 6зв.]. Вивчалася історія школи, для цього навіть була створена учнівська редколегія [151, арк. 3]. На чолі з учителем учні ретельно досліджували замок князів Острозьких та проводили археологічні розкопки [271, с. 30 - 32].

Як бачимо, у роки викладання в острозьких школах №№2 і 3 почалося практичне формування педагогічних умінь і навичок М. Ковальського, розпочався один із напрямів діяльності, у якому він працюватиме до кінця життя.

Після закінчення аспірантури молодий дослідник продовжив педагогічну працю у вищому навчальному закладі: з 1956 – по 1962 рр. на історичному факультеті ЛДУ ім. І. Франка працював старшим викладачем кафедр історії СРСР та УРСР з погодинною оплатою праці. А 1959 р. перебував на посаді старшого викладача кафедри історії КПРС Львівського сільськогосподарського інституту [218, арк. 1].

На історичному факультеті ЛДУ ім. І. Франка М. Ковальський викладав на заочному відділі лекції з історії СРСР та УРСР [37, арк. 20], а також спецсеминар з історії Другої світової війни [34, арк. 115зв.] і спецкурс «Боротьба трудящих

західноукраїнських земель проти соціального та національного гніту в XVI – XVII ст.» [125, арк. 103]. У характеристиці відзначалося, що це кваліфікований викладач, який успішно займається педагогічною роботою [125, арк. 98 – 103; 216, арк. 1]. Він також брав участь у науковому житті факультету. Виступав на наукових конференціях з темами, пов'язаними з кандидатською дисертацією [122, арк. 16; 126, арк. 7].

Викладання у ВНЗ відповідало зацікавленням Миколи Павловича, але не приносило стабільного та необхідного для проживання заробітку, оскільки була можливість працювати лише на погодинній основі. Тому він поєднував її з роботою у ЛОІВВ, де з 20 вересня 1956 р. по 9 жовтня 1958 р. обіймав посаду методиста кабінету педагогіки (див. дод. Г) [34, арк. 122]. Цей заклад складався з кабінетів, які надавали допомогу і вели контроль за належним викладанням певних дисциплін або для певних вікових категорій [38, арк. 2зв. - 38].

Кабінет педагогіки займався вивченням і покращенням стану методичної роботи в школах, організації і проведення навчально-виховної роботи з боку керівництва та педагогічного колективу шкіл [38, арк. 15, 22, 26, 47, 49, 62зв., 72]. Саме такі функції виконував М. Ковальський на посаді методиста. Так, у 1957 р. він проводив перевірку виконання учнями середньої школи № 44 м. Львова суспільно корисної роботи в с. Гамаліївка Брюховецького району, а в середині квітня 1958 р. із завідувачем кабінету педагогіки М. Лободою перебували у Кам'янка-Бузькому районі [38, арк. 5, 22зв., 51зв., 69зв.]. З джерел відомо, що під час таких відряджень М. Ковальський надавав допомогу вчителям і керівникам шкіл в організації навчально-виховної роботи, брав активну участь в організації курсів директорів, завучів і працівників районних відділів народної освіти, постійно вивчав кращий досвід виховної роботи [34, арк. 122].

Як і інші працівники, історик неодноразово проходив підвищення кваліфікації. З цією метою 20 – 25 лютого 1957 р. був учасником наради у м. Києві, а з 19 січня 1958 р. десять днів перебував у Білорусії задля вивчення досвіду роботи Вітебського інституту вдосконалення вчителів [38, арк. 9зв., 59зв.].

Учений брав діяльну участь у видавничій та редакційній роботі інституту, тут плідно працював над підготовкою до видання збірника «Розвиток народної освіти на Львівщині» [34, арк. 122; 401]. Як член редколегії «Методичного бюлетеню», що видавався Інститутом, він долучився до складання бібліографічного покажчика праць педагогічних працівників області. За сумлінне виконання цих та інших обов'язків нагороджувався премією Міністерства освіти УРСР [34, арк. 115зв., 122].

Маючи досвід, з 8 вересня – по 7 жовтня 1958 р. разом із функціями методиста, він виконував обов'язки завідувача кабінету педагогіки [39, арк. 1, 4зв.], але вже почав пошук нового місця роботи. Це питання, очевидно, стояло дуже гостро. Учений відзначав, що після захисту кандидатської дисертації «намагався влаштуватися на постійну (штатну) роботу в одному із закладів Львова» [152, арк. 1]. Після тривалого пошуку [167 - 170] він розпочав працю в УДМЕХП.

Як єдиний музей, УДМЕХП почав існувати з 1951 р., коли відбулося об'єднання заснованого 1895 р. Етнографічною комісією Наукового товариства імені Т. Шевченка музею етнографічного профілю та Міського Промислового музею, що діяв у Львові з 1874 р., а в 1939 р. отримав назву Музею художнього промислу міністерства культури УРСР. Тоді ж об'єднаний музей отримав нове приміщення – будинок колишньої Галицької ощадної каси. Були створені наукові відділи етнографії та мистецтвознавства, музейно-наукові фонди та експозиції [774, с. 12 - 13].

На посаду молодшого наукового співробітника відділу етнографії М. Ковальський був зарахований наказом директора музею Ю. Гошка з 13 листопада 1959 р. [34, арк. 120]. За переконанням С. Макаруча, саме останній запропонував йому влаштуватися на вакантне місце у музей [774, с. 12].

На час приходу в УДМЕХП Миколи Павловича там склався, за його словами, авторитетний колектив учених і організаторів музейної справи. Серед них згадував директора музею Ю. Гошка, який доклав багато зусиль для піднесення авторитету цього закладу; заступника директора з наукової роботи, пізніше доктора мистецтвознавства П. Жолтовського [152, арк. 1 - 2], який здійснив визначальний вплив на формування етнографічних зацікавлень молодого дослідника [774, с. 14].

Пошану до старшого колеги у сім'ї Ковальських зберігали у всі наступні роки [790, с. 3 - 4].

З особливою теплотою Микола Ковальський писав про працівників відділу етнографії, зокрема, про представників старшого покоління етнографів: К. Матейко, С. Сидорович, М. Козакевича, Д. Фіголя, Л. Суху. «Від цих вчених, – згадував історик, - мені, тоді ще молодому досліднику, вдалося використати їх велику працювитість, цілеспрямованість і ерудицію, що в майбутньому значно придалося в творчій праці» [152, арк. 2].

Понад півтора року М. Ковальський перебував на посаді молодшого наукового співробітника, а з липня (за іншими даними - серпня [152, арк. 2]) 1961 р. за конкурсом був обраний на посаду завідувача відділу етнографії [34, арк. 130].

За свідченнями тодішніх працівників, призначення М. Ковальського на посаду завідувача покращило атмосферу у відділі. Так, С. Макарчук писав, що після попередньої завідувачої М. Ломової, методи керівництва якої невеликим колективом науковців були живим виразом діючої системи, що не допускала найменших сумнівів у її правоті, новий завідувач був зовсім інакшим. Він з повагою, тактовно ставився до адміністративно підлеглих співробітників і працівників музею взагалі. Був вимогливим, у тому числі до старших за віком і званням, але заохочував до праці, сам виконував багато роботи [774, с. 16 – 17, 19].

Знавець української народної медицини З. Болтарович, яка прийшла працювати у музей в лютому 1962 р., так передала свої перші враження: «Мене полонила здорова, творча атмосфера, яка панувала у відділі, атмосфера взаємоповаги і взаєморозуміння. У створенні такого мікроклімату у колективі, безперечно, велика заслуга завідуючого відділом М. П. Ковальського, високо інтелігентної, гуманної, водночас надзвичайно принципової та вимогливої людини» [670, с. 203].

З перших днів перебування в УДМЄХП Микола Ковальський долучився до різних форм роботи, якими займалися наукові співробітники музею: проведення екскурсій, фіксації та опису експонатів, участі у розробленні та побудові виставок, експозиції, а згодом – до пошукової і науково-дослідної діяльності.

З індивідуальних планів і звітів відомо, що на 1960 р. молодому етнографу було заплановано 30 днів науково-популяризаторської роботи, тобто чергування по експозиції і виставках [19, арк. 2, 13]. У звіті за цей же рік вказувалося, що на 25 листопада відчерговано 31 день, за які було проведено 33 екскурсії для 803 відвідувачів музею [20, арк. 5], тобто в середньому випадало три екскурсії на місяць.

Кожного року частина часу відводилася для фондової роботи. Так, у 1960 р. для опрацювання інвентарних карток М. Ковальський відвів 20 днів: з 5 по 31 серпня [19, арк. 13]. Працював у фонді народної кераміки, де описав на інвентарних картках 223 експонати, склав 5 окремих карток на сільськогосподарські знаряддя. Разом з К. Матейко у фонді народної кераміки проводив перевірку експонатів у фондових збірках і кімнатах, оглянувши 2949 одиниць: 1331 експонат у фонді №1 і 1618 – у фонді №2 [20, арк. 5].

Неодноразово на засіданнях Вченої ради музею та відділу етнографії обговорювалося питання про перебудову експозиції. У 1961-1962 рр. відбувалася розробка й обговорення експозиції про побут робітників України дорядянського періоду. Проект передбачав повну зміну вхідного вестибулю музею, де мали розмістити спеціальні, художньо оформлені кольорові карти [22, арк. 17; 25, арк. 2]. Він розроблявся у відділі експозиції та культурно-масової роботи, яким завідував Д. Фіголь [25, арк. 2]. Однак, допомогу у побудові цієї експозиції мали надавати й інші відділи музею, зокрема, етнографічний [23, арк. 2]. М. Ковальський брав участь в обговоренні проекту, яке проходило 25 травня того ж року, давав пропозиції стосовно редакції текстів, написів, цитат, пропонував також переробити стенди, що мали більше історичний, а не етнографічний зміст [18, арк. 59 - 60].

У цей час працівниками музею було налагоджено організацію та проведення у різних населених пунктах Львівської та інших областей щорічних виїзних конференцій, у яких був задіяний і М. Ковальський (детальніше про цей напрям діяльності історика див. у підрозділі 4.2).

Поряд з популяризаторською роботою, М. Ковальський розпочав наукові дослідження з етнографії. Відзначимо, однак, що у період діяльності в УДМЄХП його активність в опублікуванні статей, що яскраво проявлялася в роки аспірантури,

а потім у ДДУ, не була такою помітною. Можливо, це спричинене зміною звичних умов життя і праці вченого, необхідністю призвичаїтися до нового робочого місця, пошуком і розробкою інших, не пов'язаних із попередніми тем дослідження. Подібні зміни у житті змінюють контексти сприйняття людиною інформації [753, с. 424].

З огляду на кількість опублікованих праць період музейної кар'єри можна вважати спадом наукової активності історика. Так, якщо за 1959 – 1963 рр. з'явилися три його статейні публікації з етнографії і дві рецензії на історичні теми, то за 1956 – 1958 рр. (тобто за три роки перед захистом дисертації) вийшло дев'ять статей з історії західноукраїнських земель [282, с. 29 – 30, 69]. Однак, саме в цей час, як свідчать архівні джерела, М. Ковальський почав роботу над двома монографічними дослідженнями (хоча їм і не судилося з'явитися у світ) [28, арк. 4 – 5; 33, арк. 1] та докторською дисертацією [27, арк. 17].

Загалом, працюючи в музеї, М. Ковальський здійснював дослідження двох етнографічних питань: культури і побуту шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну та історії господарських знарядь українських селян другої половини XIX – початку XX ст.

Наукову роботу на етнографічній ниві вчений розпочав з дослідження тяглових знарядь обробітку ґрунту. За переконанням С. Макарчука, цю тему йому рекомендував відомий пізніше мистецтвознавець П. Жолтовський [774, с. 14]. Уже з січня 1960 р. вчений запланував написати статтю про сільськогосподарські знаряддя волинських селян другої половини XIX – початку XX ст. [19, арк. 1зв.]. Надалі територіальні рамки були розширені й охопили ще Львівську, Закарпатську, Тернопільську, Івано-Франківську та Рівненську області [17, арк. 37зв.]. На збір джерел і написання тексту відводилося майже чотири роки: з лютого 1960 – по грудень 1963 рр. [28, арк. 38 – 38зв.].

На найближчу перспективу передбачалося дослідження Волині. У 1960 р. М. Ковальський провів два відрядження у Волинську область: дванадцять днів в липні і п'ятнадцять в жовтні-листопаді. Збір матеріалів проводив у Володимир-Волинському, Торчинському, Ковельському, Камінь-Каширському, Шацькому,

Маневицькому, Турійському, Ратнівському районах. Оглянув збірки Волинського обласного краєзнавчого музею та історико-краєзнавчого музею в Торчині, опрацював фонди Державного архіву Волинської області. Закупив для музею в селах Світязь Шацького і Сошичне Камінь-Каширського районів зразки тяглових знарядь [20, арк. 3 – 4; 502, с. 170 – 171, 175 - 177].

У 1961 р. проводив пошукову роботу у фондах Державного архіву Житомирської області, Рівненському обласному краєзнавчому музею; у другій половині вересня спільно з працівниками Рівненського музею працював по темі в північних районах області, збираючи польовий матеріал [18, арк. 45; 22, арк. 2; 23, арк. 20]. Під час експедиції в Заріччянському районі виявили цікаві етнографічні речі, які пізніше дослідник описав у статті [502, с. 181, 187]. Деякі з них він знову таки транспортував в УДМЄХП. Серед нових пам'яток були такі, що не мали аналогів у фондах музею. Як відзначав С. Макарчук, цей вчинок молодого дослідника зробив позитивне враження на старшу генерацію науковців музею [774, с. 18].

Поступово проходило опрацювання нових матеріалів [18, арк. 45 – 48 зв.]. У травні 1961 р. вченому затвердили ще один проспект на тему «Сільськогосподарські знаряддя волинських селян доби капіталізму», за яким планувалось показати соціально-економічне становище Волині у зв'язку з розвитком господарського реманенту. Окремим розділом проходила характеристика різних типів сільськогосподарських знарядь, систематизованих відповідно до народного календаря: 1. Знаряддя обробітку землі і сіяння; 2. Знаряддя для збирання врожаю, молотьби, віяння [24, арк. 4 - 6].

З цієї теми у науковому збірнику УДМЄХП М. Ковальський опублікував статтю «Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст.» [502], що, за висловом С. Макарчука, «стала помітним явищем в українській етнографічній історіографії» [773, с. 301] і «заставляла надіятись, що у досить таки зруйновану за радянського часу галузь науки прийшов серйозний науковець» [774, с. 14]. Самому М. Ковальському вона була найбільш до вподоби з усіх до 1969 р. [410, с. 16].

У 1962 р. основні зусилля вчений спрямував на інший об'єкт досліджень. Під час відряджень, пов'язаних з організацією конференцій, він зацікавився побутом шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну [17, арк. 38]. Так, уже в лютому 1962 р. на розгляд відділу етнографії він подав попередній проспект роботи під назвою «Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну», що і був затверджений. Передбачуваний об'єм дослідження у 10 друкованих аркушів свідчив про серйозність намірів [22, арк. 30 - 32].

Планово робота над збором джерел і написанням тексту була розрахована майже на три роки: з січня 1962 р. – до листопада 1964 р. Найперше вчений опрацював літературу: склав бібліографію, зробив виписки з газет і журналів. Під час відрядження у вугільний басейн, проводив анкетування (за власноручно роробленими анкетами [136 - 137]), особисті спостереження, ознайомився з виробничим побутом, був на робітничих зборах і нарадах, долучився до відкриття дев'ятої Великомоствівської шахти, побував в бібліотеках, клубах, Будинку культури, спостерігав за святкуванням Дня шахтаря. Усе це не тільки записував у блокнот, але й фіксував на фотоплівку. Цікаву інформацію знайшов в архівах третьої Великомоствівської та інших шахт. Придбав для музею спецодяг шахтарів, якого не було в експозиції [26, арк. 38 - 38].

За цими матеріалами М. Ковальський готував наукові дослідження. Машинопис однієї з статей зберігається в Інституті народознавства НАН України під назвою «Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну» [32], про написання іншої («Формування робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну та підвищення їх культурно-технічного рівня») свідчить відгук кандидата історичних наук І. Павлюка від 16 червня 1962 р. [31, арк. 26 - 27]. Окремими публікаціями деякі з них з'явилися у 1964 та 1970 рр. [538 - 539].

М. Ковальський проводив серйозну роботу з підготовки книги. В архіві Інституту народознавства зберігається рукопис першого розділу монографії, – «Заснування та розвиток Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Формування та склад робітничих колективів», - обсягом 127 рукописних аркушів. Він складався з чотирьох підрозділів: 1. З історії заснування та освоєння Львівсько-

Волинського вугільного басейну; 2. Формування та склад робітничих колективів шахт басейну; 3. Підвищення професійно-технічного та загальноосвітнього рівня робітників вугільного басейну [33, арк. 1, 47, 81]; 4. Умови праці шахтарів [27, арк. 1зв.].

З протоколів засідання відділу в грудні 1962 р. помітно, що М. Ковальський мав намір продовжувати роботу над дослідженням, зокрема, зазначав, що готував перший розділ як фон до двох наступних, планував переглянути формулювання заголовків і структуру праці. У планах дослідника було написання на цю тему дисертаційної роботи. З джерел відомо, що в лютому 1963 р. йому була затверджена тема докторської дисертації «Культура і побут шахтарів Львівсько-Волинського басейну» [27, арк. 1 – 2, 17]. Але після переїзду до Кривого Рогу він зацікавився іншою тематикою.

Очолюючи відділ етнографії, науковець турбувався про організацію наукових досліджень усіма його працівниками [21, арк. 64; 22, арк. 5зв.]. Розробляли не тільки індивідуальні теми, але й колективні монографії, зокрема, з 1959 р. Український історико-етнографічний атлас, що з невідомих причин залишився неопублікованим. Так, С. Сидорович працювала в групі дослідження одягу, М. Козакевич самостійно вивчав народне житло. Микола Ковальський, разом з Д. Фіголем і В. Васьковим, проводив роботу над розділом про сільськогосподарські знаряддя [18, арк. 25 – 26; 19, арк. 1зв.; 23, арк. 2].

У 1950-х – 1960-х рр. музей підтримував відносини з різними етнографічними установами сусідніх країн, зокрема, зі словацькими етнографами [152, с. 2]. У 1959 р. відбулося налагодження контактів, визначення напрямів наукової роботи [17, арк. 42; 18, арк. 87]. А через два роки провели спільну експедицію з вивчення полонинського скотарства українських Карпат. З українського боку участь взяв заввідділу етнографії М. Ковальський, зі словацького – фахівець у цих питаннях, науковий співробітник Інституту етнографії Словацької академії наук, доктор Я. Подолак. Експедиція тривала вісім днів: з 24 жовтня по 1 листопада 1961 р. [18, арк. 84 – 84зв., 86]. Пізніше М. Ковальський відзначав, що вона була досить плідною [152, с. 2]. Маршрут пролягав через Ужгород, Мукачево, Берегово, Виноградово,

Хуст, Рахів. В Ужгороді ознайомилися з матеріалами обласного краєзнавчого музею, побували на історичному факультеті Закарпатського університету. Проте більшість часу відвели для польових досліджень у с. Ясіня Рахівського району Закарпатської області [18, арк. 86 – 86зв.].

Від місцевих жителів дослідники записали розповіді про організацію полонинського господарства, детальні відомості про назви овець, переробку молока і технологію виготовлення молочних продуктів. Разом з інформаторами побували на полонині с. Головчеськ, під горою Петрос, де оглянули і вивчили житлові та господарські будівлі. Пізніше доктор Я. Подолак дякував львівським етнографам за організацію експедиції, при чому зробив цікавий для нашого дослідження висновок: «Ця поїздка переконала, що Ковальський, який має загальноісторичну освіту, швидко оволодів етнографічною наукою» [18, арк. 86зв. - 87].

Таким чином, з усіх освітянських і наукових установ, у яких працював М. Ковальський, на УДМЄХП припадає майже чотири роки. Можна погодитись з О. Удодом, що наукова, екскурсійна, фондова і популяризаторська робота в галузі етнографії та художніх промислів значно розширила наукові горизонти молодого вченого, дала можливість прилучитись до унікального досвіду і традицій школи львівських етнографів [858, с. 34]. А набуті знання і вміння з новою силою були розвинені у дніпропетровський період діяльності.

2.3. Освітянська діяльність у Дніпропетровському університеті

Наприкінці травня 1963 р., через побутові незручності, пов'язані з відсутністю власного житла [16, арк. 2; 195, арк. 1; 774, с. 22], М. Ковальський намагався влаштуватися на нове місце роботи. Пошуки були успішними, адже з 21 червня 1963 р. він почав працювати на посаді доцента КЗНФ, що входив у структуру ДДУ [16, арк. 18 - 19]. А через пів року, з 15 грудня 1963 р. очолив заклад [84, арк. 33].

Загальнонаукові факультети були створені в 1962 р., як заклади заочної форми навчання. Вони організовувались з метою покращити підготовку спеціалістів без відриву від виробництва, організувати навчання на місцях праці та проживання студентів-заочників, залучаючи професорсько-викладацький склад університетів до

викладання [83, арк. 7]. Тоді ж при ДДУ було створено Криворізький, Запорізький і Дніпропетровський загальнонаукові факультети, у яких навчалися студенти двох перших курсів. Тут здійснювалося навчання за 32 спеціальностями економічного, філологічного, історичного, математичного, агротехнічного профілів [85, арк. 18, 259].

Становище факультетів було різним. Так, КЗНФ, на відміну від Запорізького факультету [78, арк. 5], мав спеціально обладнаний триповерховий гуртожиток, чотири лекційні зали, бібліотеку [79, арк. 1]. Але навчання не було налагоджене, спостерігалось несвоєчасне виконання працівниками покладених на них завдань, низька явка студентів на заняття, незабезпеченість аудиторним фондом. Все це призводило до зриву окремих занять [77, арк. 53].

Тому новопризначений декан отримав, з одного боку, непогано забезпечений навчальний заклад, але з іншого - зовсім неорганізований для проведення навчального процесу. Насамперед, потрібно було вирішити проблему із забезпеченням викладацьким складом, оскільки на необхідних 20 ставок, було всього 12. При цьому з них тільки двоє старших викладачів, інші – асистентські, а вісім викладачів перший рік викладали у виші і не мали досвіду. Створилася така ситуація, коли для того, щоб забезпечити функціонування закладу, доводилося брати на роботу людей без відповідної підготовки [79, арк. 12 - 14]. Становище вдалося покращити у перші місяці перебування М. Ковальського на посаді декана. Так, у 1963-1964 навчальному році на факультеті працювало вже 27 штатних викладачів, з них три мали науковий ступінь кандидата наук і один вчене звання доцента [81, арк. 3]. При цьому варто враховувати, що це були роки, коли порядна людина мусила існувати у двох вимірах: зовнішньому, який визначав «Кодекс будівника комунізму» і внутрішньому, до якого майже ніхто не мав доступу [275, с. 7].

З ДДУ запрошувалися викладачі для читання на погодинній основі математики, археології, етнографії, історії первісного суспільства, фінансових та інших дисциплін [80, арк. 37]. У 1964-1965 навчальному році було запрошено 21 викладача-погодинника. Це були, зокрема, кандидати фізико-математичних наук з

Криворізького гірничорудного інституту Х. Решотка і Жуков. Старший викладач кафедри історичних дисциплін ДДУ (сьогодні – доктор історичних наук, професор ДНУ імені О. Гончара) Ірина Ковальова з 1963 р. викладала археологію, історію первісного суспільства й етнографію [84, арк. 10, 13 - 14].

Працюючи деканом, М. Ковальський спрямував роботу колективу на зміцнення матеріально-технічної та навчальної бази факультету. Так, викладачами і студентами були створені та забезпечені навчальною літературою, наочністю ряд кабінетів з історичних дисциплін, філології, хімічна, біологічна, фізична лабораторії [209; 302, с. 4]. Зростали фонди бібліотеки навчального закладу. Її комплектуванню декан приділяв особливу увагу, направляючи представників факультету до Києва, Москви, Ленінграда з метою придбання букіністичної, рідкісної літератури [858, с. 35].

На факультеті були засновані та працювали шість кафедр. До кафедри історичних дисциплін, яку очолював старший викладач Д. Кочат (читав історію УРСР, історію середніх віків та історію КППС), входили: М. Ковальський, викладач історії СРСР та УРСР, історії середніх віків, історії південних та західних слов'ян, Т. Воронова, яка читала історію СРСР, З. Куніна – історію стародавнього світу та середніх віків, викладачі історії КППС Н. Сіденко, Н. Гудименко і Т. Колпакова (див. дод. И) [86, арк. 9]. За оцінкою І. Ковальнової, Миколі Павловичу вдалося створити колектив однодумців, керованих бажанням донести до студентів не лише фактологічну базу, «а й сам дух, відчуття Історії» [275, с. 7].

У цьому колективі М. Ковальський проявив себе як «сформований науковець, висококваліфікований викладач вищої школи і здібний організатор навчально-виховного процесу» [209]. У характеристиках відзначалося, що він на високому рівні читав курси історії СРСР та УРСР. Розробив і викладав нові лекційні курси з історії південних і західних слов'ян, історії Стародавнього Сходу та Середніх віків [210], організовував для студентів тематичні лекції, бесіди, демонстрацію наукових фільмів [302, с. 4]. Для того, щоб навчити студентів перших курсів систематично працювати з літературою, М. Ковальський читав лекції «Як працювати над книгою»,

викладав на підготовчих курсах, які діяли при факультеті ще з 1962 р. [80, арк. 37, 53].

Інформація з джерел показує, що багато предметів, які він викладав, були побудовані на вивченні джерельного матеріалу. Так, на другому курсі заочного відділу з історії України студентами вивчалася спеціальна література і джерела на практичних заняттях «Братства на Україні» та «Виникнення козацтва і Запорозької Січі». На практичних заняттях перших курсів, де викладалися лише шість тем з історії до кінця XVI ст., принаймні дві з них були джерелознавчого характеру: «Писемні джерела про давніх слов'ян» і «Відображення феодальних відносин Давньої Русі в «Руській правді»» [85, арк. 73].

Перебуваючи на посаді декана, М. Ковальський турбувався про забезпечення високого рівня навчально-виховного процесу. Використовував і вимагав від інших викладачів використання в навчальному процесі технічних засобів. Спрямував роботу на діяльність предметно-методичних комісій на кожній кафедрі, які мали вести питання навчального, методичного та наукового розвитку [80, арк. 39]. У 1964-1965 рр., разом з викладачами Т. Вороною та З. Куніною, дослідник входив до предметно-методичної комісії зі всесвітньої історії [84, арк. 45].

З метою залучення студентів до наукової роботи і поглиблення їх знань, проводились спільні викладацько-студентські наукові конференції. Перші з них у 1964-1965 рр. були присвячені ювілеям відомих письменників та історичним подіям [84, арк. 25]. На семінарських заняттях практикували обговорення рефератів [80, арк. 52]. Спільно зі студентами випускали профільні бюлетені, зокрема, з хімії та ботаніки [86, арк. 10]. У 1964-1965 рр. при кафедрах створили п'ять гуртків, однак не було оформлено СНТ, що гальмувало координацію наукового життя юних дослідників [84, арк. 26].

У результаті таких комплексних заходів вдалося підвищити успішність студентів КЗНФ за навчальними показниками. Так, у 1964-1965 рр. вона складала 91,8 %, у той час як у Запорізькому – 73%, а Дніпропетровському – близько 70 % [82, арк. 59]. Окремі академгрупи і спеціальності закінчили навчальний рік з суцільною успішністю [84, арк. 16 - 17].

У 1964 – 1966 рр. деканові вдалося налагодити науково-організаційну роботу на факультеті. У 1964 і 1965 рр. були проведені перші дві науково-підсумкові конференції і за всю історію КЗНФ при участі дніпропетровських вчених видано тези доповідей і повідомлень історичного, філологічного, фізико-математичного, біологічного, хімічного профілів [858, с. 35] (детальніше див. у підрозділі 4.2).

Покращилася ситуація з науково-дослідною роботою працівників факультету. Станом на 1965-1966 рр. науковою роботою займалися 23 з 30 викладачів [86, арк. 6]. Микола Ковальський ще з УДМEXП продовжував працювати над докторською дисертацією з етнографії за темою «Культура і побут робітників нових промислових районів західних областей УРСР». Вона була затверджена у 1963 р. на сесії Відділу історичних наук інститутів археології та етнографії АН СРСР [210]. Саме у ці роки, однак, він продовжив розробки з наукового напрямку, започаткованого у роки аспірантури [313, с. 100]. Про це свідчили статті у збірниках тез КЗНФ, присвячені історії України та Острога XVI – XVII ст. [382; 557]. Відбувалося професійне зростання науковця, підтверджене отриманням у січні 1965 р. ученого звання доцента [16, арк. 21].

У джерелах відзначається, що за час керівництва М. Ковальського КЗНФ став одним із кращих загальнонаукових факультетів республіки як за наявністю матеріальної бази, так і за успішністю, якістю підготовки спеціалістів та зростанню наукових кадрів [210; 230].

Це підтверджується епістоляріями з ДФАРК. Так, випускник загальнонаукового факультету Микола Дабіжа у 2003 р. звертався до М. Ковальського з подячним листом: «Особисто для мене, а я думаю, що і для багатьох моїх ровесників в ті шестидесяті роки, визначальним був наш загальнонауковий факультет. [...] І сьогодні можна назвати поіменно всіх тих, хто в наших очах був взірцем відданості нашій «Альма-матер», людьми, які нас навчали і у яких ми вчилися по-серйозному відноситись до справи. Мовлю про викладачів ЗНФ і, в першу чергу, про декана Ковальського. Згадуємо Вас і завжди говоримо про Вас, шановний Миколо Павловичу, з великою приємністю і повагою» [163, арк. 1, 3]. Подібного листа М. Ковальський отримав від випускника, пізніше ветерана педагогічної праці

Василя Задорожного, у відповіді якому вказував: «Це був чудовий час для нас усіх» [309, с. 4].

Проте незабаром система освіти була реформована. У січні 1967 р., згідно з наказом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, загальнонаукові факультети в республіці передавалися у відання педагогічним інститутам на місцях. Відповідно, КЗНФ переходив місцевому педагогічному інституту, що було оформлено наказом від 16 січня [87, арк. 156 - 159]. У той же день М. Ковальський був переведений сюди на посаду доцента і декана факультету [16, арк. 24 – 25, 28].

Відомий історик-аграрник Дмитро Пойда запросив науковця на кафедру історії СРСР та УРСР ДДУ, де він і почав працювати з 19 квітня 1967 р. [16, арк. 28]. З того часу більше як чверть століття (до 1994 р.) його діяльність проходила у вище означеному ВНЗ [648, с. 9]. За визначенням самого науковця, цей період був найбільш насиченим, пов'язаний з найінтенсивнішою науковою працею [410, с. 15, 17].

Вдало вирішилося питання з житлом. У результаті квартирного обміну з сім'єю знайомого дніпропетровського міліціонера, подружжя Ковальських оселилося в Дніпропетровську, на вулиці Казакова, 1-а, неподалік від університету [287, с. 14].

У новому колективі молодий кандидат наук почав працювати доцентом кафедри історії СРСР та УРСР. Тут на постійній основі перебували 13 викладачів, 12 з яких читали історію Радянського Союзу, ще 4 залучалися як погодинники для читання методики викладання історії, архівної справи, історії мистецтва та музеєзнавства [90, арк. 1].

Саме у цей час, наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр., відбувався розвиток наукових зацікавлень М. Ковальського в галузі джерелознавства та історіографії, а з ними були пов'язані предмети, які він викладав в університеті: історія СРСР (період феодалізму), історіографія історії СРСР, джерелознавство історії СРСР та УРСР. На перших курсах учений проводив практичні заняття з історії Радянського Союзу. Окрім цього, читав спецсемінари, які мали помітне джерелознавче спрямування, зокрема, «Джерела з історії культури Росії та України XVI – XVII ст.», «Вітчизняні і зарубіжні джерела з історії Росії та України XV – XVII ст.» [16, арк. 44]. З

протоколів засідання кафедри стає зрозуміло, що до студентів Микола Павлович ставив вимоги на знання спеціальної фахової літератури та періодичних видань з історії [89, арк. 14]. Він уже зі студентських років навчав методам і принципам аналізу джерел, викладаючи на професійному рівні як лекції, так і семінари. В'ячеслав Мирончук, нині доцент кафедри російської історії ДНУ імені О. Гончара, який у ті роки слухав названі курси, писав: «Пам'ятаю його худорлявим, дуже енергійним, який міг не тільки викладати професійно, на професорському рівні, але й навчати студентів ретельно ставитись до джерел, розуміти їх значення, критично ставитись до різноманітних свідчень» [231].

Під керівництвом М. Ковальського студенти починали займатися наукою. Так, за перші п'ять років педагогічної кар'єри у ДДУ він керував 22 дипломними роботами. У 1967 – 1968 рр., а потім з 1971 р. спрямовував діяльність студентського наукового гуртка з історії СРСР. П'ять студентів, які працювали під його керівництвом, опублікували свої праці в першому збірнику наукових робіт історико-філологічного факультету [16, арк. 44 - 45].

У характеристиці цих років указувалося, що М. Ковальський був висококваліфікованим, вимогливим до себе і студентів викладачем. Його лекції користувалися заслуженою популярністю серед студентів, адже були цікавими та глибинними за формою і змістом. Як кваліфікований методист, він часто виступав на кафедрі й методичних семінарах з доповідями щодо різних аспектів методики викладання історичних дисциплін, чим надавав допомогу молодим викладачам й аспірантам кафедри [16, арк. 35]. У 1970 р., коли на Вченій раді відбувалося обрання декана історико-філологічного факультету, завідувач кафедри Д. Пойда так охарактеризував роботу науковця: «За виключенням професора Мосаковського В. І., я більше за інших знаю М. П. Ковальського. Він залюблений у свій предмет, читає його натхненно, з азартом. М. П. Ковальський читає джерелознавство та історіографію. У нього найбільша бібліотека. Це людина, яка любить працю. Він не може працювати як небудь» [88, арк. 9зв.].

Водночас, історик продовжував науково-дослідну роботу за напрямом, розпочатим ще в роки аспірантури. Це джерелознавство історії України XVI – XVII

ст., при цьому основну увагу зосереджував на дослідженні писемних джерел. У березні 1969 р. бюро Наукової Ради з питань історії історичної науки секції суспільних наук АН УРСР затвердило тему докторської дисертації М. Ковальського: «Джерела з історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст.» (пізніше – «Проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст.»). За планом вона мала бути завершена 1974 р. Задля цього, з 11 травня 1972 р. Микола Павлович перевівся на посаду старшого наукового співробітника кафедри, що було продовжено і на наступний навчальний рік [16, арк. 44 – 46, 52, 55].

Значну увагу він приділив збору й опрацюванню джерел з вище означеної теми. Так, з 27 травня по 27 червня 1970 р. перебував у науковому відрядженні в м. Кракові, де опрацював фонди бібліотеки князів Чарторийських Національного музею Польщі, Державного архіву м. Кракова і Краківського воєводства, архівних колекцій князів Сангушків, Підгорецьких, Ходкевичів, а також рукописи в бібліотеці Ягеллонського університету. Окрім того, Микола Павлович ознайомився з каталогами відділу рукописів і давніх книг наукової бібліотеки Краківського університету. На кафедрі спеціальних історичних дисциплін вивчив видання і колекції з нумізматики, сфрагістики, палеографії, методик проведення палеографічного практикуму [191, арк. 1 - 3]. Надалі можливість попрацювати у польських архівах він отримає ще 1980 і 1993 рр., під час чергових відряджень у Польщу [147; 192].

Як свідчать відношення, збережені у ДФАРК, 1973 – 1974 рр. дослідник опрацьовував фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Харкові [188], Бібліотеки Академії Наук України у м. Львові [189] та відділу рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна в Москві [190].

Варто відзначити, що у 1970 – 1971 рр. наукову і педагогічну діяльність М. Ковальський поєднував з посадою декана історико-філологічного факультету, на яку був обраний рішенням факультетської Вченої ради 30 червня 1970 р. Крім професорсько-викладацького складу факультету, у ній брав участь ректор ДДУ, професор В. Мосаковський, який, наголошуючи на його зразкових досягненнях у

КЗНФ, запропонував кандидатуру останнього на цю посаду. З підтримкою пропозиції виступили старший викладач А. Савченко, доцент О. Давидова, яка відзначила, що за роки співпраці він запам'ятався старанністю та принциповістю в роботі. Професор Д. Пойда зазначив, що зважаючи на працьовитість, ентузіазм в науковій і педагогічній діяльності, ця кандидатура на посаду декана факультету є найкращою. Позитивне рішення винесли також партком і профбюро університету [88, арк. 9 – 9зв.]. Зважаючи на це, всі члени Вченої Ради проголосували за обрання М. Ковальського на посаду декана, що наступного дня було затверджено наказом ректора університету [16, арк. 37 - 38].

На новообраного декана покладалися завдання підвищити рівень викладання гуманітарних спеціальностей в університеті, зокрема відділів романо-германської філології та історичного [88, арк. 9; 394, с. 4]. Він намагався досягти цього покращенням методичної роботи, зокрема проведенням колоквиумів, педпрактики, курсових і контрольних робіт, практичних занять, спецкурсів та спецсемініарів, залученням досвіду інших вишів [88, арк. 50, 54зв. – 55, 60зв., 75зв.]. Увага зверталася на підвищення рівня педагогічної кваліфікації студентів, з цією метою організовувалися тематичні вечори «Моя професія - вчитель», зустрічі з кращими вчителями міста й області [459, с. 1]. У червні 1971 р. його нагородили подякою і грамотою ректорату за плідну роботу з організації навчального процесу на історико-філологічному факультеті, зміцнення трудової дисципліни та великий особистий вклад у справу ідейного виховання студентів [16, арк. 40].

Тоді відбувався процес розподілу історико-філологічного факультету на історичний та філологічний, за що 27 січня 1971 р. проголосувала факультетська Рада. Останнє спільне засідання пройшло 23 червня і було останнім, на якому головував Микола Ковальський [88, арк. 38 – 38зв., 82, 83зв.].

Як працівник, який мав досвід роботи в музеї, він сприяв функціонуванню музею історії ДДУ. Тому 7 січня 1972 р. декан історичного факультету доцент М. Карпенко рекомендував його на посаду директора цього закладу. Свідчень про перебування вченого на вказаній посаді не має. Однак, джерела свідчать, що він

брав безпосередню «участь у реконструкції музею історії університету і підготовці нової експозиції», за що отримав подяку від ректорату [16, арк. 41, 65].

У 1972 р. Миколу Павловича спіткало сімейне горе. На 32 р. життя померла його дружина Любов Кирилівна (1940 – 1972 рр.), з якою разом прожили дванадцять років, спочатку у Львові, а потім Кривому Розі та Дніпропетровську. Разом виховували двох доньок: Тетяну (1962 – 2003 рр.) та Ірину (1963 р. н.) (див. дод. 3). Врівноваженість Любові Кирилівни органічно доповнювала дещо запальний характер Миколи Павловича. Він важко переніс її передчасну смерть і до кінця життя зберігав вірність дружині, а горе втамував вихованням дітей і постійною працею [287, с. 19 - 21].

За рекомендацією ректорату і парткому університету, 15 серпня 1973 р. М.Ковальського призначили виконуючим обов'язки декана заочного факультету. Пізніше рішеннями Вченої Ради ДДУ він неодноразово переобирався на цю посаду, коли з 8 лютого 1982 р. за власним бажанням відійшов від виконання обов'язків [16, арк. 57, 59, 62, 112 - 113].

До викладання на факультеті залучалися понад 180 педагогів, серед яких 6 завідувачів кафедр, 2 професора, 117 доцентів, 45 старших викладачів і 14 викладачів. Керівництво здійснювали декан і два його заступники. У 1975 р. останніми були доценти Л. Можаровський і А. Курінний, кожен з яких курував певні спеціальності. А взагалі штат факультету нараховував 10 осіб: старшого методиста, 4 методистів, 2 лаборантів і 3 секретарі.

Великою також була кількість студентів, охоплених системою заочної освіти. Загалом на 1975 р. на факультеті навчалося 3013 студентів. Найбільше на спеціальностях «історія» - 403, «українська мова і література» - 338, «російська мова і література» - 353. За спеціальностями працювали 2163 студенти [91, арк. 1, 12]. Навчальний процес відбувався у двох формах – вечірній і заочній. Для покращення навчання деканатом використовувався досвід, отриманий в роки існування загальнонаукових факультетів у Дніпропетровську, Кривому Розі та Запоріжжі [617, с. 5 - 6].

За спогадами А. Зав'ялова, який знав М. Ковальського ще з Острога, а в ДДУ співпрацював як проректор по заочному навчанню, Микола Павлович кардинальним чином перебудував організацію заочного навчання в університеті [271, с. 32]. У перший рік роботи доводилося вирішувати проблеми з налагодженням навчального процесу, відвідуваністю студентами занять, що була на низькому рівні [16, арк. 64].

У 1973 – 1974 навчальному році деканат провів низку організаційних і методичних заходів. Одним із важливих нововведень було запровадження інституту кураторів академгруп, які призначалися з професорсько-викладацького складу університету. Вони регулярно проходили навчання, спрямоване на підвищення кваліфікації [611, с. 5, 9 - 10]. Як декан факультету, М. Ковальський турбувався про підвищення власної професійної кваліфікації, зокрема, в січні 1977 р. брав участь у нарадчому семінарі у Львові [97, арк. 2].

Новим було створення академкомісії з числа працівників деканату, старост, кураторів академгруп, які займалися питаннями контролю навчально-виховної діяльності. Започаткували періодичні засідання ради заочного факультету, що аналізувала та затверджувала графіки навчального процесу, підсумки екзаменаційних сесій, перспективних і поточних планів видання навчально-методичної літератури, розглядала низку питань організації навчальної роботи і т.д. До її складу входили викладачі, представники підприємств і громадськості, органів народної освіти [611, с. 9 - 10]. Практикувалися проблемно-тематичні засідання, присвячені розгляду успішності студентів з окремих спеціальностей [617, с. 7]. Застосовувались різноманітні методи активізації студентської молоді: лекції доповнювалися показовими експериментами, використовувались технічні засоби навчання, дидактичний, ілюстративний матеріал (кінофільми, слайди, діапозитиви, моделі та ін.), проводилися атестації та колоквиуми [611, с. 7, 9 - 10].

Керівництво факультету сприяло тому, щоб студенти працювали за спеціальністю, яку вони обрали для навчання. З метою підвищення якості знань студентів з середини 1970-х рр. здійснювався зв'язок деканату і кафедр з місцем їхньої роботи (школами, фабриками, заводами) [617, с. 7, 11].

Одним із нововведень Миколи Павловича стало проведення щорічних науково-методичних конференцій з питань удосконалення підготовки кадрів без відриву від виробництва, на яких не лише підводилися результати роботи, але й шукалися шляхи її покращення. Під його керівництвом 1973 – 1981 рр. відбулося вісім таких конференцій [221, арк. 3]. Як видно з програми конференції 1978 р., робота секцій велася за окремими спеціальностями, а секцію викладання історичних дисциплін очолював М. Ковальський (див. дод. К) [98, арк. 8]. Він же здійснював відповідальне редагування збірників методичних статей викладачів університету, які видавалися за результатами форумів у 1975 і 1977 рр. [221, арк. 3].

У цей же час історик не залишався осторонь педагогічного процесу на факультеті, викладаючи курси музеєзнавства та історичної бібліографії [97, арк. 1]. У 1978 р. на засіданні секції з викладання історичних дисциплін науково-методичної конференції І. Копотієнко з позитивного боку відзначив методи активізації студентів на лекціях, які викладав М. Ковальський. А Т. Медоварова підкреслила, що після курсу історичної бібліографії студенти набагато краще оформлювали курсові роботи [98, арк. 64].

У Державному архіві Дніпропетровської області збереглися рекомендації науково-теоретичної конференції по вечірньому та заочному навчанню, проведеної 29 березня 1978 р. на історичному факультеті ДДУ. У цьому документі, підписаному М. Ковальським, давалися методичні поради, які, очевидно, відображали дидактичні прийоми самого вченого. Зокрема, вказувалось, що в підготовці лекцій необхідно враховувати заохочення студентів до самостійної роботи, вказувати на дискусійні та нерозв'язані проблеми, наводити різні точки зору, ставити питання, на які студенти мають самостійно знаходити відповіді і т.д. [98, арк. 65 - 66]. На лекціях історик систематично використовував технічні засоби і наочність, залучаючи до їх виготовлення студентів. У 1976-1978 навчальних роках з курсів історична бібліографія та музеєзнавство за проектами викладачів було виготовлено 100 навчальних таблиць і 1000 слайдів [97, арк. 1].

Варто відзначити, що низка заходів, проведених на заочному факультеті в роки керівництва М. Ковальського, сприяли підвищенню успішності та покращенню

навчального процесу. Так, якщо у 1971 – 1972 навчальному році успішність студентів за літню сесію складала 63, 9 %, а за зимову – 79, 4 %, то у 1974 – 1975 році відповідно 79, 4% та 85, 9 % [92, арк. 7].

Разом з адміністративною, М. Ковальський продовжував педагогічну і дослідницьку роботу на історичному факультеті ДДУ: з 8 грудня 1972 р. працював на кафедрі історіографії та джерелознавства, куди був переведений спочатку на посаду старшого наукового співробітника, а з 15 липня 1973 р. – доцента кафедри. Однак він вважав, що його дидактичні та наукові інтереси більше пов'язані з проблемами, розробленими на кафедрі всесвітньої історії, тому з 21 жовтня 1975 р. продовжив роботу в колективі означеної кафедри [16, арк. 56, 58, 66, 68].

У ці роки науковець викладав курси, які почав читати ще на кафедрі історії СРСР та УРСР, зокрема, «Історія СРСР (періоду феодалізму)», «Джерелознавство історії СРСР», «Історіографія історії СРСР», також вів спецкурси «Зовнішня політика СРСР в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.», «Історична бібліографія». Перебуваючи в колективі нової кафедри М. Ковальський розробив і читав з вересня 1976 р. курс історії південних і західних слов'ян. У цей час склав тематику спецсемінару з джерелознавства історії Другої світової війни, зовнішньої політики і міжнародних відносин того періоду [16, арк. 61, 75зв., 85], який спрямовувався на аналіз документального матеріалу, про що свідчить його назва: «Документи міжнародних конференцій країн антигітлерівської коаліції як джерела Другої світової війни» [96, арк. 4 - 5].

Подальшого розвитку набули педагогічні навички М. Ковальського. У характеристиках цього періоду зазначено, що лекції і семінарські заняття він проводив на високому науково-теоретичному та методичному рівнях з використанням технічних засобів навчання та наочності [16, арк. 72]. У висновках щодо прочитаних ним лекцій «Соціально-економічний устрій слов'ян і держава Само» та «Південні слов'яни VII – XVI ст.» відзначалася змістовність викладеного матеріалу: лекції відображали нові досягнення вітчизняної науки, містили відомості про зарубіжні джерела; викладач підтримував контакт з аудиторією, чітко доносив до студентів інформацію, проводив коротке опитування студентів. Під час читання

першої лекції він вдало використовував карту «Держава Само», виготовлену руками студентів. Однак тема не повністю відповідала програмі курсу, за що було зауваження, а також пропозиція більше використовувати слайди [16, арк. 75 – 75зв.].

Взагалі, М. Ковальський систематично звертався до застосування технічних засобів навчання [96, арк. 5]. Для ілюстрації вербального матеріалу з історії південних і західних слов'ян він самостійно виготовляв необхідні слайди, зробивши станом на вересень 1976 р. понад дев'яносто з окремих тем курсу. Деякі ілюстративні матеріали допомагали робити студенти, зокрема, підготували до жовтня того ж року десять карт-схем, яких до того на кафедрі не було зовсім [16, арк. 75зв.].

У березні-квітні 1976 р., разом із Ю. Мициком, М. Ковальський організував гурток історії південних і західних слов'ян, де почали займатися 14 студентів. Того ж року 4 студенти, які брали участь в його роботі (Ю. Князьков, Г. Іващенко, О. Мільченко, Л. Пушкарьова), виступили на підсумковій науковій конференції університету. Робота Ю. Князькова була відзначена дипломом на республіканському конкурсі й рекомендована на всесоюзний, що показало уміння самого студента, а також підкреслило науковий та дидактичний рівень керівників [94, арк. 10; 95, арк. 6].

У зв'язку з тим, що основна частина наукового доробку М. Ковальського присвячена аналізу історичних джерел, з липня 1977 р. він продовжив роботу на кафедрі історіографії та джерелознавства. Як свідчать спогади учнів і колег, ця відносно молода тоді кафедра, створена 1972 р., постала значною мірою завдяки йому [250, с. 59; 274, с. 187; 287, с. 20; 879, с. 125], він же був «...основною постаттю, з якою асоціювалася ...» [315, с. 12]. З січня 1978 р. науковець почав виконувати обов'язки її завідувача, залишаючись на цій посаді до серпня 1994 р., тобто до кінця своєї роботи в ДДУ [16, арк. 80 – 89, 96, 190 - 191].

У 1988 р., коли відбувалося переобрання М. Ковальського на посаду завідувача на черговий п'ятирічний термін, колеги по кафедрі високо оцінили його попередню діяльність, а доктор історичних наук, професор І. Ковальова зазначила, що, як керівник, він докладав багато зусиль для вдосконалення роботи колективу,

підвищення навчального і наукового авторитету кафедри, і взагалі створював сприятливий для вирішення різних питань мікроклімат [16, арк. 154 - 155].

Микола Павлович у ці роки викладав ті ж навчальні дисципліни, що й на кафедрі всесвітньої історії [16, арк. 110], а ще читав курси «Історія та організація музейної справи», «Історичне краєзнавство» [99, арк. 40], «Вступ до спеціальності» [103, арк. 85]. Розробив спецкурси «Теорія та методика радянського джерелознавства», «Методика самостійної роботи студентів», а також низку спецкурсів з джерелознавства історії України та українсько-російських зв'язків XVI – XVII ст. [16, арк. 152, 154].

Варто відзначити, що науковець також залучався до позааудиторних форм роботи зі студентами. Так, до кінця 1980-х рр. він керував музейно-архівною практикою студентів, з якими виїжджав до Львова або Москви. На прикладі окремих джерел та мистецько-культурних пам'яток вони мали можливість дізнатися про принципи та напрями роботи архівних, а також музейних установ, зокрема й львівського Музею етнографії та художнього промислу, де раніше працював історик [266, с. 104; 284, с. 19, 21].

У 1976 і 1979 рр. М. Ковальський визнавався переможцем конкурсу педагогічної майстерності викладачів університету і Жовтневого району Дніпропетровська [211, арк. 2], про що повідомлялося у плакатах «Синтез наукової і педагогічної майстерності». У них відзначався високий рівень проведених ним занять, зокрема, інформативність, уміння тримати контакт з аудиторією. Лекції були розраховані на активну участь студентів, змушували їх включатися в логіку викладу лектора, сприяли формуванню в майбутніх істориків навиків дослідницької роботи, вчили вмінню самостійно мислити [196, арк. 1].

За спогадами декана історичного факультету ДНУ імені О.Гончара, професора С.Світленка, це були логічно побудовані, добре структуровані лекції [233]. Студентка М. Ковальського початку 1970-х рр., нині доктор історичних наук, професор Г. Швидько підкреслювала: «Вже його перша лекція засвідчила, що перед нами особливий лектор і що «небезпека» на іспиті гарантована, якщо не докладеш усіх зусиль для освоєння предмету... лекції Миколи Павловича відзначалися

глибиною і ґрунтовністю аналізу історичних процесів і явищ, детальною характеристикою історичних джерел, на підставі яких здійснювався цей аналіз. Для нас [студентів – авт.] такий рівень лекцій був новим і несподіваним, тому спочатку сприймався важко. Проте ми досить швидко усвідомили, що його лекції є шедеврами лекторської майстерності» [314, с. 22].

Особливого значення М. Ковальський надавав підготовці й проведенню семінарських занять. Він не мислив практичної частини курсу без наочних посібників, роздаткових матеріалів чи ілюстративно-демонстраційних засобів. Насамперед заняття із джерелознавства чи спеціальних історичних дисциплін проходило на основі ознайомлення і ретельного розбору самих джерел. У такий спосіб педагог формував не тільки необхідні навички опанування матеріалу, а й засвоєння критичного підходу до документів та вміщеної у них інформації. Демонстрація діафільмів, мікрофільмів та ксерокопій джерел сприяла формуванню інтересу до предмета вивчення, оскільки вносила різноманітність у навчальний процес, а найголовніше, про що постійно дбав Микола Павлович, посилювала інформативну насиченість дисципліни [838, с. 317 - 318]. Він часто приводив студентів у відділ рукописів та стародруків Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького, де «натхненно пояснював кожному студентові принципи роботи з джерелами» [250, с. 58].

У джерелах відзначалося, що проведені вченим заняття містили багато цікавої, ще невідомої інформації, оскільки готувалися не лише з навчальної та монографічної літератури, але й на основі віднайдених архівних документів [196, арк. 1; 233], зокрема, при викладі курсу джерелознавства історії СРСР. Під час лекції «Записки іноземців про Росію XVI – XVII ст.» розглядалися видання оригінальних джерел, тексти документів демонструвалися за допомогою епідіаскопа, усі вони аналізувалися та зіставлялися для кращого сприйняття студентами [16, арк. 77 – 77зв., 152].

Слухачам його курсів добре запам'яталося те, що на кожне заняття Микола Павлович приносив велику кількість літератури в одному або й двох портфелях, ознайомлюючи з нею студентів. У співвідношенні з почутим, це сприяло

запам'ятовуванню матеріалу, при чому не порушувалась цілісність лекції [225; 226; 233; 267, с. 37 – 38; 286, с. 70 – 71; 314, с. 22 - 23]. Однак за іншими спостереженнями, такий метод викладання дещо розосереджував увагу студентів, додавав сумбурності, хоча загальне сприйняття залишалося позитивним [228; 236].

У 1984 р. професор кафедри В. Борщевський, який викладав джерелознавство історії СРСР ХХ ст., зазначив, що після прослуховування курсу М. Ковальського до нього приходять добре підготовлені студенти [103, арк. 6]. Останніх приваблювали ерудованість, знання сутності й специфіки професії історика, а також доступність і людяність, які вони відчували під час спілкування з ученим [229; 261, с. 93].

Курси, пов'язані з навчальними інтересами, науковець викладав і в інших навчальних закладах. У Запорізькому державному педагогічному інституті (пізніше – державному університеті) читав спецкурси «Сучасні вимоги до методики історичного дослідження» [148, арк. 1; 177, арк. 1], «Методологічні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» [178, арк. 1], а також з історичного джерелознавства, фонограма лекції якого опублікована 1999 р. [598]. Неодноразово у цьому ж виші історик був головою Державної екзаменаційної комісії [598, с. 4]. А головування на комісії у Сімферопольському державному університеті стало приводом скарги на М. Ковальського. Як видно з його пояснюючої записки, вчений виявив, що деякі екзаменаційні білети, підписані завкафедри історії КПРС М. Акуловим, не відповідають рівню вищого навчального закладу, адже в окремих питаннях допускалися догматизм і формалізм. Микола Павлович відразу про це заявив, що було причиною невдоволення і нападок професора М. Акулова [186, арк. 1].

Значну увагу у цей час він приділяв науково-дослідній роботі. Як уже згадувалося, з Дніпропетровськом пов'язане розроблення ним нового напрямку досліджень з джерелознавства історії України XVI – XVII ст., адже читаючи відповідний курс, остаточно переконався у практичній нерозробленості вказаної галузі науки [858, с. 36]. Написані переважно на архівних джерелах, праці М. Ковальського стали неабияким внеском як у теоретичне, так і практичне джерелознавство. Окремі з них супроводжуються публікаціями документів, які,

завдяки йому, вперше вводилися у науковий обіг. У своїх працях науковець розглядав питання пошуку джерел та реконструкції їх первісного змісту, проводив класифікацію за видовими ознаками і тематикою, виділяв найбільш суттєві з них, визначав ступінь новизни, структуру, зміст документів, ставив завдання встановити ступінь репрезентативності, достовірності й адекватності джерел реальній історичній дійсності, вириваючись за межі освячених партійною наукою вимог [262, с. 35]. На переконання вченого, навіть постановка комплексу проблем чи аспектів з джерелознавства та увага до їх розробки сприяє підвищенню рівня конкретно-історичних студій [410, с. 23].

У такому контексті цілком зрозуміло, що докторська дисертація М. Ковальського стосувалася саме джерелознавства: «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.». Над її текстом він працював з кінця 1960-х рр., а захистився з третім варіантом. Перший з них був рекомендований до захисту у 1976 р. [93, арк. 179], другий – обговорений на кафедрі [100, арк. 21 - 41] і поданий на обговорення в Московський державний університет у 1981 р. [101, арк. 11]. Зрештою, в березні 1984 р. рекомендовано до захисту доопрацьований остаточний варіант дисертації [102, арк. 20 - 21]. Микола Павлович мав намір захищати її в Києві на спецраді Інституту історії АН УРСР. Але там прохання відхилили під формальним приводом, що основні його дослідження є навчальними посібниками [300, с. 66]. За версією Ю. Мицика, фактичною причиною було небажання керівників Інституту історії мати справу з дисертаціями, присвяченими проблемам козацької минувшини [787, с. 11].

Інакше до опублікованих праць М. Ковальського віднесли на історичному факультеті Московського державного університету [300, с. 66]. 23 листопада 1984 р. відбувся успішний захист дисертації. Офіційними опонентами разом з російськими вченими В. Бугановим і О. Горським, виступив член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченком [206, арк. 1 - 3]. Зокрема, як впливало з відгуку А. Санцевича на автореферат, дисертант обрав надзвичайно актуальну й широку тему, вправно проаналізував великий комплекс архівних та опублікованих джерел, показав їхнє значення для наукового дослідження (див. дод. Л) [300, с. 66]. Зважаючи на це,

Вчена Рада прийшла до позитивного висновку. А Рішенням Вищої атестаційної комісії при Раді Міністрів СРСР 15 березня 1985 р. М. Ковальському присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук. У серпні того ж року він отримав учене звання професора [16, арк. 6 - 7].

Найвагоміша його праця з джерелознавства мала назву «Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)», видана у п'яти частинах в Дніпропетровську у 1977 – 1979 рр. під грифом «Навчальний посібник». Як бачимо, книга вийшла у світ російською мовою, що пояснювалося цензурою, а також тенденціями, притаманними тодішній історичній науці взагалі та історичному факультету ДДУ зокрема [410, с. 20]. Окрім того, книги виходили невеликими частинами, як навчальні посібники, оскільки Україна не могла і не мала права мати такої фундаментальної монографії з проблем джерелознавства доби середньовіччя, виходячи з догм розвитку радянської історичної науки [238; 657, с. 68]. Проте у науковому середовищі їх називали повноцінними монографіями [640, с. 88]. (Детальніше про ці напрями див. підрозділи 3.1 і 3.2)

У ДДУ яскраво проявилися організаторські здібності М. Ковальського (Детальніше про ці напрями див. підрозділи 4.1 і 4.2.)

Розглядаючи роки активної наукової й організаторської діяльності М. Ковальського в Дніпропетровську, слід враховувати, що вони співпали з «ідеологічним поворотом у національній політиці» [893, с. 372], періодом «застою» в історієписанні [754, с. 169]. Це супроводжувалося масштабною кадровою чисткою партійного і державного апарату республіки у 1972 – 1974 рр., усуненням в травні 1972 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та призначенням на його місце послідовного виконавця лінії Кремля В. Щербицького, а секретарем з ідеології В. Маланчука, який найбільшою мірою спричинився до формулювання ідейних засад історичної науки в Україні 1970-х рр. [893, с. 372]. Вченим доводилося працювати в умовах, коли концептуальні оцінки подій, явищ і осіб вироблялися партійними ідеологами, схвалювалися вищим керівництвом, після чого нав'язувалися історикам для подальшого обґрунтування, пропаганди і роз'яснення [882, с. 58]. За влучним висловом Я. Грицака, «у результаті боротьби з

«ідеалізацією» українського минулого національна історія нагадувала мінне поле, складене з заборонених і напівзаборонених імен та сюжетів, - торкатися їх було небезпечно, та й ніколи не було певності, що дозволені сьогодні теми завтра не стануть вибуховими» [712, с. 289].

Період, з яким пов'язувалися наукові зацікавлення М. Ковальського, був насичений подібними темами. Тому навіть наприкінці 1980-х рр. науково-дослідну діяльність історика розглядали з точки зору націоналізму [314, с. 21], а в роки маланчуківщини ним почали цікавитися, як згадував Ю. Мицик, у відділі КДБ, порівнюючи з Д. Яворницьким [286, с. 5; 787, с. 9; 788, с. 5]. Найбільшу порцію розгромної критики Микола Павлович отримав за книгу «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)». Критикували за друк книги українською мовою, а ще більше за згадку праці І. Огієнка «Історія українського друкарства», а це вважалася «диверсією» [290, с. 89; 410, с. 20].

Оцінюючи в даному контексті науково-дослідну роботу М. Ковальського, Я. Ісаєвич зауважив: «Праці з історії України давнішого періоду зовсім не заохочувалися, а ледве толерувалися як неактуальні. Занепад досліджень з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. багато хто пояснює цими об'єктивними причинами. Справді, всі ці чинники діяли, але Микола Павлович довів, що і в дуже несприятливих умовах можна було працювати, творити справжню науку. [...] Своїм талантом, працьовитістю, наполегливістю Ковальський подолав усі перешкоди» [272, с. 56]. З огляду на це, діяльність історика можна розглядати з точки зору нонконформізму. Хоч він був у першу чергу скрупульозним ученим, а не громадсько-культурним діячем [732, с. 21], однак його неортодоксальна, як на радянський час, наукова позиція була «латентним опонуванням системі» [731, с. 31 – 32; 892, с. 37].

Це підтверджується позицією, яку вчений займав щодо докторської дисертації В. Сарбея. Захист відомим істориком дисертації «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України» та присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук розтягнулося аж на шість років, з 1970 – по 1976

рр. Незважаючи на початкові позитивні рецензії, почали з'являтися надумані негативні характеристики від «ідеологічно правильних експертів», робилися звинувачення у викривленні фактів, оцінок окремих діячів. Через це деякі рецензенти, щоб не втратити посади та ортодоксальної партійної репутації, відмовлялися від своїх попередніх схвальних оцінок. Лише окремі вчені, серед них М. Ковальський, пішли проти течії та не змінили висловлених думок [787, с. 9; 854, с. 153 – 154]. Цей факт ілюструє спостереженням В. Воронова, що науковець ніколи не йшов проти власної совісті, завжди був далеким від кон'юнктури в науці, не належав до числа політично заангажованих учених-пристосуванців [261, с. 93], а, навпаки, відзначався критичною налаштованістю до системи [738, с. 64].

У радянський час і на початку незалежності України за плідну педагогічну і наукову діяльність М. Ковальському присвоєні почесні нагороди: зокрема, значок «За відмінні успіхи в роботі» (1978 р.), медаль «Ветеран праці» (1986 р.), а також звання «Заслужений діяч науки і техніки Української РСР» (1991 р.) [16, арк. 131зв., 135зв., 162]. У 1992 р., враховуючи внесок ученого у розвиток української історичної науки, джерелознавства та історіографії історії України, він був рекомендований для обрання членом-кореспондентом АН України. Однак, увійти до складу цієї поважної наукової організації йому не вдалося [260]. Наступного року так само закінчилося висунення кандидатури М. Ковальського на вакансію академіка АН Вищої школи України [141, арк. 1 – 2; 410, с. 13].

За оцінками сучасників, діяльність М. Ковальського сприяла піднесенню авторитету української історичної науки. Навіть в Інституті історії визнавали високий рівень розвитку у ДДУ наукових досліджень з джерелознавства, археографії та спеціальних історичних дисциплін [270, с. 473]. Можна погодитися з С. Плохієм, що М. Ковальський поставив дніпропетровське українознавство на історіографічну карту України, а Україну – на історіографічну карту тогочасного Союзу. За його працями й успіхами дніпропетровської школи із захопленням і здивуванням спостерігали в центрах україністики за кордоном – від Польщі до США та Канади [296].

2.4. Острозький період у біографії вченого

У 1994 р. почався острозький період у житті М. Ковальського, пов'язаний з його діяльністю в ОВК НаУКМА (пізніше НаУОА), заснуванням академічних наукових установ, продовженням навчально-виховної та активної наукової роботи.

Як слушно відзначено в статті С. Плохія, М. Ковальський повернувся до Острога не доживати, а знову будувати на порожньому місці українську науку [296], розвивати вищу освіту. Але це було пов'язано з неабиякими труднощами. Адже відродити вищий навчальний заклад у невеликому містечку і за тогочасних умов було досить складно. Тому відкриття тут вищого навчального закладу було фантастичною ідеєю, в яку мало хто вірив [856, с. 99 - 101]. Микола Ковальський писав, що до початку 90-х рр. ХХ ст. Острог все більше і більше перетворювався на посереднє з відсутністю культурного потенціалу містечко [475, с. 250].

Зважаючи на це, варто розглянути причини, що спонукали Миколу Павловича Ковальського – заслужену людину в поважному віці – покинути нажите місце і перейти на нове, де ще потрібно було докласти чимало праці. «Для багатьох було дивним, – писав А. Санцевич, - як це в 65 років, у розквіті творчих можливостей та при загальному визнанні М. Ковальський залишає Дніпропетровськ, з яким у нього пов'язана найвизначніша смуга творчого життя, виїздить до рідного Острога... Але для тих, хто досить добре знає М. П., це було цілком зрозумілим» [300, с. 68].

Однією з вагомих підстав для переїзду М. Ковальського на «малу батьківщину» було відновлення діяльності славетного вищого навчального закладу, до чого мав безпосередню причетність і науковець. Так, В. Атаманенко підкреслював, що повернення до Острога було важливим кроком у житті М. Ковальського і стало можливим тільки в зв'язку з відновленням діяльності НаУОА (на 1994 р. – ОВК НаУКМА) [655, с. 112]. В результаті цього він мав можливість перебувати в перманентному навчальному і науковому середовищах, що для нього було вкрай важливим, а отже, давало психологічний стимул для переїзду [234; 242].

Вплинули на це рішення також туга за малою батьківщиною і прив'язаність до місця, де народився: «Моє прибуття влітку 1994 р. в Острог, - писав учений, - було повернення до свого рідного міста і батьківської оселі, де пройшли мої дитячі і

юнацькі роки – 1929 – 1947 рр., навчання в школах і початки моєї педагогічної роботи в 1950-х роках. Це, насамперед, і визначило моє повернення до рідного мені Острога» [143, арк. 2].

Була й «морально-етична сторона цього рішення». З одного боку, М. Ковальський був переконаний, що необхідно докласти зусиль у передачі своїх знань і кваліфікації, придбаних протягом десятиріч в академічних, освітянських вишівських закладах, аби сприяти підготовці молоді з України, насамперед Волинського краю, Острожчини й Острога, яка, за його переконанням, давно вже заслужила уваги «в їх освіті університетського, академічного спрямування» [143, арк. 2 - 3]. З другого боку, він вказував, що рішення залишити ДДУ у 1994 р. пов'язане також зі зневірою у своїй потребі для тих студентів, яких набирали у ДДУ [410, с. 18].

Можливою причиною було погіршення атмосфери в університеті, звідки почали виживати колишніх аспірантів М. Ковальського - частково з ідеологічних (звинувачували в націоналізмі), частково з кон'юнктурних і кар'єрних причин (утиски щодо його аспірантів за проблематику досліджень, яку вважали неактуальною) [242; 296].

Можна припустити, що вчений мав бажання ще багато зробити в науковому плані у спокійній атмосфері малої батьківщини, адже, перебуваючи в Дніпропетровську, він постійно підтримував контакти з Острогом, де проживали його вчителі, колеги по науковій та педагогічній діяльності. Часто їздив до рідного міста провідати матір. Але й тоді, коли її не стало, майже кожну відпустку проводив у родинному будинку [267, с. 42]. До рішення про переїзд підштовхувало також несприятливе для заняття наукою «квартирне питання» в Дніпропетровську, у той час як в Острозі залишався просторий батьківський будинок, хоча він потребував капітального ремонту.

Отож, маємо набір цілого комплексу причин сімейного та професійного спрямування зі значним відсотком патріотичних і громадянських позицій М. Ковальського [223; 238; 242; 247].

Справи, до яких долучався, які активно спрямовував учений в Острозі, дали плідні результати, що мало найбільший вияв у відродженні НаУОА. Цікаво, що у статті «В полоні науки», яка вийшла 1996 р., її автор І. Маєвський вкладав в уста М. Ковальського слова, що свідчили про давній задум стосовно відродження «Волинських Афін»: «У мене ідея відродження колишньої слави Острога в галузі науки зародилася ще в шкільні роки і жевріла більше півстоліття глибоко в душі, поки не спалахнула вогнем пробудження і втілилась у реальність факелом справедливості...» [279, с. 3]. За відсутності додаткових свідчень, важко сказати наскільки цей образний вислів відповідає реальним рефлексіям історика молодих років.

Але зрозуміло те, що ще з початку наукової діяльності, працюючи у Львові, Кривому Розі, Дніпропетровську, вже своїми працями про Острог М. Ковальський нагадував про його велике історичне значення. Ще у 1961-1962 рр. він опублікував на сторінках острозької газети дві гравюри міста кінця XVIII – початку XIX ст. [282, с. 56], 1965 р. оприлюднив першу наукову статтю «До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.)» [382]. А 1972 р. вийшла перша дотична до теми книга «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70 – на початку 80-х рр. XVI ст.)» [372].

Окрім цього, вже в радянські часи такі вчені-острогознавці, як Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Ігор Мицько поглиблено вивчали інтелектуальну спадщину Острозької академії. «Тим самим, – підкреслював Володимир Трофимович, – вони, з одного боку, сигналізували науковій громадськості і всім небайдужим до історичного минулого України про вкоріненість освітніх традицій українського народу, а, з іншого, будували підмурівок історичної легітимності і виправданості прагнення до створення вищої школи саме в Острозі» [855, с. 153].

З початку 1990-х рр. історик входив до складу наукового краєзнавчого товариства «Спадщина» (з 1993 р. – імені князів Острозьких), заснованого 1989 р. за ініціативою і під керівництвом місцевого краєзнавця П. Андрухова (1924 - 1996). Після смерті останнього саме М. Ковальському, зважаючи на його значний науковий авторитет, доручили керувати товариством. Головним у діяльності

«Спадщини» було започаткування у вересні 1990 р. постійних щорічних науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». До організаційного комітету перших конференцій входили П. Андрухов, М. Грищук (міський голова Острога) і М. Ковальський, який виступав головою оргкомітету [480, с. 178 - 181]. «Його авторитет, – відзначав В. Атаманенко, – спричинив до територіального розширення діяльності товариства та участі в конференціях представників різних наукових та освітніх установ України» [655, с. 113]. У вересні 1991 р. міська рада Острога вшанувала діяча присвоєнням звання почесного громадянина містам [42].

Зібрання в Острозі науковців, а також публікація і поширення матеріалів давало можливість популяризувати минуле краю та знаменитого в історії вищого навчального закладу [232; 490, с. 5]. Пізніше, оцінюючи їхнє значення, вчений вказував, що вони були засобом згуртування широких кіл прогресивної інтелігенції різних регіонів України з метою культурного, історичного та духовного відродження Острога, Острожчини та Волині. Завдяки їх проведенню і помітному зростанню престижу Острога в Україні стало можливим відновлення академії [480, с. 181].

Сприяли цьому також вдало організована культурна програма для учасників заходу. Про один з таких форумів у 1993 р згадував А. Санцевич: «Ми оглянули історичні пам'ятки міста, про які вже чимало написано... Постояли біля пам'ятного знаку на місці Острозького колегіуму, ще не знаючи, що скоро він оживе...» [300, с. 67].

Свідченням того, що ідея відродження навчального закладу набирає сили, була участь в цьому процесі жителів Острога. У вересні 1993 р. з ініціативи голови товариства «Спадщина» П. Андрухова, міського голови Острога М. Грищука та М. Ковальського відбувся перший з'їзд острожан, який проголосив необхідність відродження академії. Для здійснення цієї мети був створений організаційний комітет, до складу якого увійшли П. Андрухов, М. Ковальський і М. Грищук, а також представник Президента в Острозькому районі О. Мартинюк, директор Будинку культури м. Острога Л. Трусик, директор школи №1 М. Михальчук,

завідувач районного відділу освіти С. Василюк, кандидат медичних наук М. Кушнір [71, арк. 299; 672, с. 427].

13 жовтня того ж року відбулися збори інтелігенції м. Острога, на яких знову розглядалося питання про відновлення діяльності академії [71, арк. 299]. Оскільки відчутними були опозиційні настрої, довелося шукати вагомні аргументи [238]. М. Ковальський виступив з промовою, наголосивши, що про відновлення в Острозі вищого навчального закладу українці мріяли давно, особливо у ХХ ст. Він нагадав імена І.Огієнка і свого дядька, діяча УНР М. Ковальського, які, за його словами, ще у 1930-их рр. висловлювали думку про відновлення в місті вищого навчального закладу, що існував у XVI – XVII ст. [143, арк. 3]. На зборах прийняли відповідну постанову, яка стала основою для звернення до Президента України [71, арк. 299], а також, за спогадами М. Грищука, на громадських засадах відновили діяльність Острозької академії [714]. На офіційному ж рівні це відбудеться у квітні 1994 р.

Авторитет М. Ковальського в освітніх і наукових установах неодноразово дозволяв вирішувати важливі організаційні питання. Він згадував, що особисто звертався до викладачів-істориків Львівського, Одеського, Запорізького, Дніпропетровського, Донецького та Харківського університетів з проханням залучити до цієї справи віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань, доктора філологічних наук М. Жулинського, який би переконав Президента України Л. Кравчука в необхідності відродити академію в Острозі [279]. «Саме його листи і його неабиякий авторитет відомого ученого, - писав про М. Ковальського ректор Острозької академії І. Пасічник, - відіграли вирішальну роль у підтримці ініціативи острожан у відновленні Академії» [293, с. 8]. Як результат, у грудні 1993 р. відбулася перша зустріч голови міськради М. Грищука з віце-прем'єром М. Жулинським, на якій обговорювалися шляхи відродження вишу [71, арк. 299].

Пізніше на ім'я останнього було підготовлено список документальних джерел, в яких фігурує Острозька академія, як назва навчального закладу, що існував у 1576 – 1636 рр. У ньому подано цитати з посиланнями на архівні документи та конкретні аркуші з бібліотеки Осолінеум польського міста Вроцлав, архіву Сангушків у Кракові, «Палінодії» Захарії Копистенського та інші джерела. При цьому зазначено,

що вищеназвані матеріали підготовлені доктором історичних наук, професором ДДУ М. Ковальським [43].

Це зіграло свою роль. Після клопотання Острозької міської ради перед Адміністрацією Президента України щодо відновлення діяльності Острозької академії, ідею підтримали радник Президента, керівник служби з питань територій, уродженець Острозького району В. Руденко, заступник міністра освіти В. Бабак, ректор Києво-Могилянської академії В. Брюховецький, який в березні 1994 р. надіслав Главі Держави лист з підтримкою починання острожан, депутат обласної ради Р. Васишин [71, арк. 299].

Урешті, 12 квітня 1994 р., вийшов указ Президента України № 158/94 «Про утворення Острозького колегіуму» [304], чим закладено початок діяльності відродженого вищого закладу освіти. Але принциповим було відновлення історичної назви закладу. У подальших публіцистичних і наукових працях М. Ковальський, поряд із позитивною оцінкою самого акту відновлення вищого навчального закладу, підкреслював, що назва «колегіум» не відповідає історичній дійсності [393, с. 162; 368; 474]. Результатом проробленої роботи було відновлення президентським указом від 5 червня 1996 р. історичної назви вишу – Острозька академія [305], пізніше, у січні та жовтні 2000 р., черговими указами йому присвоєно статус Національного університету [306 - 307].

У ці та подальші роки, разом із ректором І. Пасічником та іншими подвижниками розбудови академії, вченому довелося не менш енергійно працювати, щоб забезпечити належні умови для залучення абітурієнтів, початку навчального процесу, розширення різних структур закладу, розвитку наукового життя. У вересні 1994 р., під час виступу методиста підготовчого відділення Наталії Банацької повідомлялося, що «атмосферу діяльності створюють ректор Колегіуму І. Д. Пасічник та проректор М. П. Ковальський. Ведеться доброзичливе і кваліфіковане спілкування з відвідувачами, які цікавляться навчанням в Колегіумі» [46, арк. 7].

У відновленому навчальному закладі Микола Павлович почав працювати з 1 липня 1994 р. на посаді проректора з навчально-наукової роботи [45, арк. 3; 48, арк.

32], а з початку 1995 р. – по червень 2005 р. – проректором з наукової роботи (див. дод. Н) [48, арк. 26; 69, арк. 4]. З самого початку був заступником Голови Вченої ради [45, арк. 9], а з травня 1997 р. [51, арк. 194] по серпень 2000 р. – очолював її.

Треба відзначити, що відновлення та початок діяльності академії вимагало великих зусиль, адже не було навчальних програм, літератури, належного матеріального забезпечення [238]. У зв'язку з цим вивчався досвід роботи інших ВНЗ. Так, у липні 1994 р. ректор І. Пасічник, проректор М. Ковальський та інші працівники ознайолювалися з досвідом роботи адміністративно-господарських, бухгалтерських служб, справами організації навчального процесу НаУКМА. Відповідний досвід останній запозичував у ДДУ: в серпні 1994 р. вивчав методи організації навчальної роботи [45, арк. 11 – 11зв., 15зв.], у січні 1995 р. ознайолювався з навчальними і робочими планами підготовчого відділення [48, арк. 10]. «Все це, – зазначив Микола Близняк, – виснажувало вже немолодого вченого, з одного боку, з іншого – позитивні результати, які з'являлися, давали додаткові життєві імпульси та надії на світле майбутнє щойно відновленого навчального закладу» [238].

Виокремлюючи заслугу останнього у розбудові НаУОА, В. Жуковський підкреслив, що «фактично науково-організаційні засади Острозької академії належать йому» [239]. А Л. Козак відзначила, що у перші роки існування академії саме М. Ковальський та І. Пасічник були символами сприйняття її як наукової установи [241].

Працюючи проректором з навчальної та наукової роботи, історик спрямовував заходи з налагодження діяльності підготовчого відділення, яке, фактично, почало функціонувати з 5 грудня 1994 р., коли до навчання в ОВК приступили перші сто студентів. Вдалося підібрати кваліфікований викладацький колектив, у складі якого було 2 доктори наук, 7 кандидатів наук і 1 викладач навчався в аспірантурі. Здійснювався контроль над забезпеченням належного методичного рівня занять, для чого М. Ковальський особисто відвідував лекції і практичні заняття з економіки, математики, української та англійської мов.

Це принесло плідні результати. Під час обговорення здобутків першого року роботи проректор відзначив: «В нашому навчальному закладі провідне місце мали... організаційні заходи, домінував елемент навчання, викладачі намагались шукати форми занять, урізноманітнювали їх, необхідно відмітити елемент росту нашого колективу» [46, арк. 18, 60 - 61].

У подальшому, з розширенням напрямів діяльності академії, ректорат особливу увагу приділяв комплектуванню штату висококваліфікованими викладачами, залученню позаштатних фахівців. Брав у цьому участь і М. Ковальський. Очевидно саме за його ініціативи курс «Археологія і давня культура» 1996 р. викладали професори І. Ковальова з ДДУ і М. Пелешишин з ЛДУ імені І. Франка [49, арк. 75 - 76]. А 1999 р. викладати на гуманітарному факультеті запрошувалися професори М. Кирсенко (з НаУКМА), С. Макарчук (з ЛДУ імені І. Франка), В. Овсійчук (з Львівської Академії мистецтв) [56, арк. 46]. Окрім цього, Степан Макарчук у 2000-х рр. був Головою Державної екзаменаційної комісії з історії [67, арк. 13].

До початку 2000-х рр. до викладання часто запрошувалися учні М. Ковальського: доктори історичних наук, професори Г. Швидько (з Національної гірничої академії [47, арк. 2зв.], Ю. Мицик (з НаУКМА), котрий читав «Історію Православної церкви», кандидат історичних наук, доцент ДДУ Ю. Святець, який викладав курс «Кількісні методи в історичних дослідженнях» [234].

Щоб залучити абітурієнтів, вступників до відродженого навчального закладу у перші роки діяльності проводилась активна профорієнтаційна робота [46, арк. 7]. Ректорат вишу сприяв публікації серії статей про історію і сьогодення відродженого навчального закладу, авторами яких були ректор І. Пасічник [812], проректор з навчально-виховної роботи В. Жуковський [725], проректор з наукової роботи М. Ковальський. Так, останній за 1994-1995 рр. опублікував з цього приводу шість статей в обласній та районних газетах м. Рівного, м. Острога, м. Дубно, м. Сарни Рівненської області, м. Ізяслав Хмельницької області [355; 379; 474; 481 - 482].

Колишній аспірант М. Ковальського, нині кандидат історичних наук, доцент кафедри історії НаУОА Микола Близняк згадував, що у вересні 1995 р. професор брав участь у відзначенні Дня знань Острозької середньої школи №5, що було

почесним для закладу. У вітальному слові він наголошував на потребі продовжувати навчання і запрошував вступати до ОВК [224].

Разом з директором Наукової бібліотеки Л. Гошовським і проректором з навчальної роботи В. Жуковським М. Ковальський займався налагодженням зв'язків з вітчизняними та закордонними науковими та навчальними закладами, які сприяли б збагаченню Наукової бібліотеки ОВК [46, арк. 136; 232]. Задля цього він використовував свої попередні зв'язки з Дніпропетровськом і Львовом. У серпні, вересні та жовтні 1994 р. з метою комплектування фондів літературою неодноразово їздив до Інституту українознавства НАН України у Львові та ДДУ [45, арк. 15зв., 24зв. - 25].

Окрім цього, фонд Наукової бібліотеки значно збагатився книжковими колекціями М. Ковальського, переданими ним у подарунок з домашньої книгозбірні. Це, переважно, наукові видання, навчальна література XX і навіть XIX століть: книги, брошури, журнали, ксерокопії праць з історії, історіографії, джерелознавства, археографії, археології, етнографії українською та іншими мовами [46, арк. 128; 227]. З історії це, зокрема, такі рідкісні і цінні видання, як 50 томів «Полного собрания законов Российской империи» XVII - XX ст., томи першого видання «Большой Советской Энциклопедии» 1920-1930-х рр., польськомовна енциклопедія загальної історії [46, арк. 13; 232], кілька десятків томів англійською, німецькою, польською, литовською, російською мовами, видані за період 1900 – 1940 рр. У фондах музею НаУОА зберігається список з 514 позицій, переданої М. Ковальським літератури [44], але є свідчення, що книг могло бути кілька тисяч [46, арк. 13].

Окреме місце в полі зору науковця займали гуманітарні дисципліни. У 1995 р. він тимчасово виконував обов'язки декана гуманітарного факультету [48, арк. 57], а 1998-1999 навчального року був членом Ради гуманітарного та економічного факультетів [54, арк. 56 – 57, 68].

Особливу увагу Микола Павлович приділяв розвитку історичного напрямку. Наприкінці грудня 1994 р. очолив кафедру соціально-історичних дисциплін (до якої входили, крім нього, ще 8 викладачів) [45, арк. 81зв. – 82зв.]. З серпня 1995 р., коли на місці останньої була створена кафедра історії та культурології, очолював і її,

перебуваючи на цій посаді до кінця квітня 1996 р. З початку діяльності кафедри професорсько-викладацький склад там був одним із найпотужніших і мав такий вигляд: доктор історичних наук, професор М. Ковальський, доктор психологічних наук, професор І. Пасічник, кандидат історичних наук, доцент В. Атаманенко, кандидат історичних наук, старший викладач П. Кулаковський, кандидат історичних наук, доцент А. Ткачук, кандидат філософських наук, доцент В. Глускін, викладачі В. Яремчук, А. Атаманенко, Л. Квасюк, О. Позіховський, О. Калабський, В. Лопаський [47, арк. 19 – 20; 48, арк. 57].

Як бачимо, ядро істориків на кафедрі складала учні М. Ковальського, яких він запросив з ДДУ: восени 1994 р. приїхали В. Атаманенко та П. Кулаковський, а влітку наступного року – А. Атаманенко [252, с. 107]. Тут же працював В. Яремчук – аспірант М. Ковальського острозького періоду діяльності [48, арк. 57].

Працюючи в академії, М. Ковальський читав курси з «Методики опрацювання історичних джерел» та «Організації науково-дослідної роботи студентів» [52, арк. 30; 66, арк. 1]. В різні роки викладав також курси «Актуальні питання історії України» (1996 р.) [47, арк. 1], «Джерелознавство» (2000 р.) [55, арк. 56 - 59], «Джерела з історії України» (1996-1997 [47, арк. 37зв.], 2001-2003 навчальні роки [60, арк. 17]), «Спеціальні історичні дисципліни» (1996-1997, 1998-1999 навчальні роки) [47, арк. 22; 73, арк. 48], «Музеєзнавство» (1996-2000 навчальні роки) [52, арк. 30; 73, арк. 42], «Теоретико-методологічні проблеми джерелознавства» (2001-2002 навчальний рік), «Науковий семінар» (2001-2006 навчальні роки) [57, арк. 39; 59, арк. 16 – 28; 66, арк. 1].

В острозький період діяльності М. Ковальський уже мав сформовану і відшліфовану роками методику викладання предметів. У 1995 р. під час обговорення лекції, яка стосувалася історії Великої французької революції, він висловив думку, що під час занять необхідно застосовувати емоційний виклад, звертатися до аудиторії з метою створення імпульсу, а використання документів, мемуарних матеріалів може ввести студентів у дух епохи. Під час обговорення іншої лекції Микола Павлович наголошував на необхідності використання карт, логічному виділенні найголовнішого, вузлових моментів і дат [47, арк. 10, 15зв. - 16]. Ці

зауваги стосуються конкретних лекцій і тем, але вони частково показують власний підхід М. Ковальського до викладання предметів.

«Лекції були цікаві, тому що Микола Павлович Ковальський мав свою якусь неповторну манеру [викладання] ..., - зауважував його студент, нині кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології НаУОА Андрій Смирнов, - якщо узагальнити, то все ж таки ніякої геніальності в самому матеріалі не було, він то був відомий, але [вражала] манера подачі, як це Ковальський робив, як він міг розставляти акценти» [234]. Своєю метою він бачив не кількість, а якість поданої інформації, тому «не намагався охопити абсолютно усе, акцентував увагу на ключових (на його думку) аспектах. І вони (на відміну від інших дисциплін, де начитувалась маса матеріалу) запам'ятались...» [245].

Продовжувалась започаткована ним ще в ДДУ практика демонстрації різноманітних історіографічних та джерелознавчих книг, авторами яких були відомі науковці. Причому близько 80 % із них були з особистими підписами М. Ковальському від авторів [224; 234].

З роками, через погіршення стану здоров'я Микола Павлович не завжди міг викладати свої предмети студентам. Так, у листопаді 2004 р. у зв'язку з його хворобою курс «Методика опрацювання історичних джерел» доручили читати доценту В. Атаманенку, а курс «Організація науково-дослідної роботи студентів» - викладачу М. Близняку [64, арк. 13].

Однак, учений використовував різні можливості для того, щоб поспілкуватися зі студентами. Коли життєвих сил було мало і він не міг прийти в академію, то просив, щоб його привозили на заняття. В останні роки особливо відчувалося, що, як людина, яка все життя провела в університеті, прагнув живого спілкування з молоддю. В останні місяці життя, у вересні – на початку жовтня 2006 р., М. Ковальський ще прагнув викладати, добивався для себе навантаження на частину ставки [234]. Високою оцінкою його заслуг у галузі педагогічної діяльності стало нагородження 1999 р. відзнакою «Відмінник освіти України» [905, с. 213].

Історик користувався неабияким авторитетом серед студентства (див. дод. П). Справляв враження уже своїм зовнішнім виглядом і поставою. Він хотів здаватися

суворим, хоча, можливо, це була удавана суворість, тому що був відкритою, доброзичливою людиною. Його поважали, навіть боялися, але завжди шанували. Зокрема, коли наближався випуск групи істориків-магістрантів 2004-2005 навчального року, останні ходили провідати вченого додому, хоч навчальної потреби у цьому вже не було. Стан його здоров'я тоді погіршувався, та він був радий такій увазі [234; 238].

Слід зазначити, що М. Ковальський ще з початку діяльності відновленого ВНЗ докладав зусиль для організації студентського наукового життя [52, арк. 26; 62, арк. 157]. Так, у грудні 1995 р., ще до створення товариства, він згуртував довкола себе здібних студентів [46, арк. 142], керуючи науковим гуртком з історіографії та джерелознавства [47, арк. 4зв.]. З того ж року молоді науковці брали участь в обласних конкурсах-оглядах [46, арк. 152], готувалися до першого обласного конкурсу наукових робіт [47, арк. 11].

Наприкінці 1995 і в 1996 рр. разом з деканами факультетів Микола Павлович займався організацією та спрямуванням роботи університетської мережі СНТ «Академік», спрямовуючи також підготовку до видання бюлетеня «Острозька академія», в якому мали публікуватися результати наукової діяльності студентів у вигляді тез, матеріалів і т.д. [46, арк. 160]. З його передмовою він з'явився у 1999 р. [489, с. 3].

Окрім цього, дослідник керував студентськими кваліфікаційними роботами, що стосувалися переважно тих напрямів, які досліджував протягом життя, зокрема, питань історіографії історії України [52, арк. 28; 57, арк. 58; 61, арк. 107; 70, арк. 25, 27 - 28], джерелознавства, минулого Острога [72, арк. 129]. Навіть в останні тижні життя, у вересні – на початку жовтня 2006 р., він брав на себе керівництво бакалаврськими роботами, яке пізніше продовжили доценти В. Атаманенко, В. Павлюк, викладач С. Рудько [68, арк. 24].

Деякі кваліфікаційні роботи, написані під керівництвом ученого, ставали базою для наукових публікацій студентів. Так, М. Близняк опублікував за темами курсових дві статті [430; 667]. За сприяння М. Ковальського, М. Зайцева та П. Кулаковського, стаття члена СНТ «Академік» І. Плевако друкувалася у збірнику, присвяченому 350-

річчю битви під Берестечком, видавалася монографія студента Т. Вихованця «Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі» [65, арк. 39, 246].

Разом із ректором І. Пасічником проректор добивався відкриття аспірантури, що й відбулося 1997 р. Я. Пасічник відзначила високий організаційний рівень Миколи Павловича, який розробив структуру вступних білетів, працював над складом комісії на кожен іспит [53, арк. 137, 214], а 1998 р. очолював екзаменаційні комісії зі спеціальностей історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; українська література; фольклористика [50, арк. 121].

Окрім того, історик турбувався про перетворення Острога у центр розвитку науки на волинських землях (див. підрозділ 4.2).

Не полишав М. Ковальський і наукових досліджень. У ці роки помітним було його прагнення виділити та синтезувати основні питання теоретичного джерелознавства [336; 374; 377; 598], дослідити внесок окремих учених у розвиток джерелознавчої й історіографічної галузей знань (див. дод. А).

Чи не найбільшу увагу привернуло видання «Лекцій з джерелознавства» В. Антоновича. Ще у Дніпропетровську разом з М. Ковальським їх готували до друку В. Воронов і Ю. Святець, в Острозі допомагав у цій справі М. Близняк [252, с. 108]. З'явилася праця 2003 р. за спільним виданням Острозької академії й УВАН у США, видавничу комісію якої очолював Л. Винар. Редактором і автором коментарів та приміток виступив М. Ковальський [251]. Ґрунтовне опрацювання зробило книгу не тільки археографічною публікацією, але й своєрідним посібником з джерелознавства [655, с. 117; 701, с. 84 - 87]. Учений вважав, що ця книга може розглядатися як вступ до українського джерелознавства [284, с. 25], однак прагнув написати власний підручник про розвиток цієї галузі в Україні до початку ХІХ ст. [268, с. 555].

Згадуючи Миколу Павловича, співробітники академії відзначають, що у його особистості гармонійно поєднувалися дві риси: відповідальність і відданість науці [240; 244]. За словами його тогочасного секретаря Л. Худолій, були періоди, коли він кожного дня приносив по рукопису статті для комп'ютерного набору [246]. Вдача науковця-інтелектуала й інтелігента підкреслювалася зовнішнім виглядом:

він завжди приходив на роботу в костюмі та краватці, навіть був спеціальний «парадний» жакет, у якому виступав на конференціях [235].

Його наукова активність вже задовго до цього була помічена не лише в Україні, а й за кордоном. А тепер він був пошанований почесними науковими званнями: академіка Міжнародної Слов'янської Академії Наук (1998 р.) [145] та дійсного члена УВАН у Нью-Йорку (США, 2000 р.) [40; 318].

Маючи зацікавлення історією міста і краю, М. Ковальський в острозький період продовжував займатися активною краєзнавчою роботою, опублікував низку статей, що стосувалися персоналій, минулого Острога і Острожчини від ранньомодерного часу [657, с. 62 - 73] до середини ХХ ст. [665, с. 74 - 80]. Ще 1992 р. його одним із перших обрали почесним членом Рівненського обласного товариства краєзнавців [165; 263, с. 3; 295, с. 72].

У 1997 р. за ініціативи та активної праці М. Ковальського побачило світ енциклопедичне видання «Острозька академія XVI – XVII ст.», понад тридцять гасел до якої вчений написав власноручно [803, с. 18 - 177], виконуючи ще й безпосередню редакцію всього тексту [252, с. 108]. Її поява в наукових колах була зустрінута неоднозначно. В острозьких і рівненських газетах з'явилися відгуки краєзнавців з високими оцінками книги [801; 814; 824; 840]. Проте відомий історик Н. Яковенко опублікувала вкрай негативну рецензію «Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій», де вказала на її низький науковий рівень [886]. На думку Миколи Павловича, ця рецензія «носила надумано негативний характер» [254, с. 39].

Результати багаторічної праці історика на ниві краєзнавства увінчалися виданням у 1998 р. книги нарисів «Етюди з історії Острога», в якій проаналізовано низку маловідомих джерел з історії міста, систематизовано свідчення про Острозьку академію і меценатів князів Острозьких, відтворено біографічні відомості про краєзнавців Я. Перлштейна, С. Кардашевича, Й. Новицького і т. д. [393]. Позитивні відгуки на книгу опублікували Я. Калакура [737], Ю. Пінчук [815], Б. та О. Прищепи [819], М. Кушнір [763], І. Пашук [813], І. Маєвський [770 - 771], А. Супрун [851], А. Мисечко [782], О. Журко [728] та інші дослідники. До 900-річчя міста Острога і

425-річчя Острозької академії підготовлена фундаментальна краєзнавча праця – «Острозькі просвітники XVI – XX ст.» [804].

У планах М. Ковальського було ще продовження роботи над другою частиною «Етюдів з історії Острога» (куди мали увійти нариси про острозьких освітян), а також видання колективного довідкового дослідження, присвяченого українським історикам XIX – XX ст. [655, с. 115]. З різних причин ці плани не вдалося виконати повною мірою. Частково вони реалізовані у формі статей, опублікованих в острозькій періодиці та рівненській міській газеті «Сім днів» [285, с. 64; 665].

Активна дослідницька, організаційна й педагогічна діяльність вимагала багато сил та енергії, які Микола Павлович сповна віддавав справі. Але переступивши поріг 70-ліття він усе більше був прикутий до ліжка. Навіть у таких умовах підтримував постійні зв'язки з університетом, під час відвідин колег просив розповісти про розвиток академії [243]. До останнього дня він здійснював наукове керівництво аспірантами [785, с. 878], намагаючись прислужитися Батьківщині в міру своїх танучих сил. 5 жовтня 2006 р. історика не стало. Похований він в Острозі, на землі батьків, якій усе життя служив [201].

Підсумовуючи вищенаведені факти, можна констатувати, що протягом усього життя М. Ковальський активно працював на ниві розбудови різних напрямів української історичної науки, серед яких найпомітніше місце в його науковому доробку займають джерелознавство, археографія, історіографія. Дослідження М. Ковальського відзначаються глибоким концептуальним підходом до проблем, наявністю широкої методологічної бази, використанням значної кількості неопублікованих архівних джерел. Професійно ставився до обов'язків педагога, викладаючи у вищих навчальних закладах Львова, Дніпропетровська й Острога низку історичних дисциплін. Виховував покоління підростаючих істориків на принципах поваги й любові до обраної професії. В організаторському напрямі одним з найпомітніших його досягнень можна вважати формування джерелознавчої школи.

РОЗДІЛ 3

ВНЕСОК ДОСЛІДНИКА В УКРАЇНСЬКУ ІСТОРИЧНУ НАУКУ

3.1. Джерелознавство, історіографія та спеціальні історичні дисципліни

Науковий спадок М. Ковальського нараховує 538 наукових, науково-публіцистичних праць та рецензій. Більша частина цього доробку присвячена дослідженням у галузі джерелознавства, археографії, історіографії та спеціальних історичних дисциплін. Щодо джерелознавства, то тут виділяються такі головні напрями активності історика: теоретико-методологічні та методичні питання джерелознавчих досліджень, аналіз інформаційного потенціалу документальних джерел та наративів для висвітлення історичної дійсності, розвиток археографічних досліджень, історіографія джерелознавства. Українські джерелознавці Я. Калакура та С. Павленко відзначали, що М. Ковальський належав до числа провідних істориків, які відіграли помітну роль у розвитку наукової дисципліни післясталінської доби [733, с. 25, 30].

Варто наголосити, що напрацювання М. Ковальського, разом із дослідженнями В. Стрельського, М. Варшавчика, А. Санцевича та ін., відіграли важливу роль в інтенсифікації розробок теорії джерелознавства [733, с. 42]. У своїх роботах він окреслював перелік проблем джерелознавства, які можуть бути віднесені до теоретико-методологічних: визначення історичного джерела і предмета джерелознавства, класифікація історичних джерел, основні методологічні принципи вивчення і використання історичних джерел, послідовність основних стадій роботи з джерелами та ін. [598, с. 23]. Більшою чи меншою мірою ці питання знайшли відображення у працях Миколи Павловича.

Якщо прослідкувати появу його джерелознавчого доробку у хронологічній послідовності, то можна помітити інтенсивність проведення М. Ковальським теоретико-методологічних досліджень: більшість його робіт, присвячених зазначеним питанням, з'явилися в кінці 1980-х – на початку 2000-х рр., тоді, коли ним були підготовлені й видані більше десяти монографічних праць і кілька десятків

статей, присвячених аналізу окремих джерельних комплексів і джерел на окремі теми.

Я. Калакура та С. Павленко відзначали, що Микола Ковальський був одним із вчених, які постійно турбувалися про вдосконалення термінологічного апарату джерелознавства [733, с. 39]. Цей його інтерес позначився і на розробці певних теоретико-методологічних питань. Серед них виділяються такі, що присвячені власне джерелознавству як науці (предмет, завдання, структура джерелознавства), а також ті, які допомагають у вивченні джерел (класифікація джерел, джерельна евристика).

В «апології джерелознавства», сформованій М. Ковальським у середині 1990-х рр., відзначено першорядне значення цієї дисципліни для розвитку конкретно-історичних студій. На його думку, «джерелознавчі методи опрацювання джерел (класифікація, типологія, систематизація), герменевтика, інтерпретація... зразу ж позначаються на рівні виконаних досліджень», але потрібно враховувати його інтегральний зв'язок з історіографією проблеми. Це впливає на виявлення з максимальною повнотою сукупності джерел, реалізації таких параметрів, як підвищення їх інформативної віддачі, співставлення, автентичність, вірогідність, достатність, репрезентативність, адекватність реальній дійсності [410, с. 24].

В оглядах джерел, починаючи з другої половини 1970-х рр., М. Ковальський піднімав теоретичні питання евристичної діяльності. Окремі аспекти цієї теми вчений розглядав у чотирьох частинах своєї праці «Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.» [584 - 587] та методичних рекомендаціях з джерельної евристики, написаних у співавторстві з О. Журбою [595].

Загалом термін «евристика» М. Ковальський визначав як пошук і виявлення літератури і джерел. Це є початковим етапом будь-якого дослідження в галузі гуманітарних, суспільних наук, у тому числі й історії [595, с. 3]. Методику пошуку джерел він розглядав як складову частину або розділ джерелознавства, завданням якого є розробка прийомів і методів джерелознавчого пошуку з певної історичної теми або питання [552, с. 4 - 5].

У процесі історичних досліджень Микола Ковальський виділяв кілька видів евристики: 1) бібліографічна евристика (пошук історичної літератури); 2) джерелознавча евристика (виявлення досліджень з джерелознавства і довідкової літератури); 3) джерельна евристика (пошуки в архівах та публікаціях джерел) [595, с. 6]. У науково-дослідній роботі кожен із цих видів евристичної діяльності є важливим. Але, на нашу думку, не всі вони можуть бути віднесені до самостійних видів. Так, якщо бібліографічний пошук безпосередньо спрямований на виявлення історичної літератури, що є його основною метою, то джерелознавча евристика виконує допоміжні функції. За своєю спрямованістю вона швидше відноситься до джерельної евристики, оскільки допомагає у пошуку архівних матеріалів.

Поступове використання описаних видів евристики для виявлення якомога більшої кількості джерел з певної теми виглядає досить продуктивним, що підтверджується дослідженням В. Мільчева «Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз» [793, с. 53].

У сучасному джерелознавстві думка про триєдиний поділ евристики підтримується деякими вченими. У довіднику «Джерелознавство історії України» подається гасло «Евристика джерелознавча», автор якого – дослідниця архівної справи М. Палієнко – вказує, що бібліографічна, джерелознавча і джерельна евристики почали складатися у науковій дисципліні в 1960 – 1970-х рр. [915, с. 43].

Форми писемних історичних джерел (публікації документів, архівні матеріали) визначають особливості елементів історичної евристики. Вивчення конкретної історичної проблеми Микола Ковальський радив починати з ознайомлення з публікаціями документів. Це допомагає уникати повторень (бувають випадки, коли через незнання попередніх, забутих публікацій, чергове видання подається в якості першого); дозволяє провести звірення з оригіналами, встановити купюри, неправильне прочитання тексту і т.д.; дає можливість оптимізувати роботу над опублікованими матеріалами [595, с. 6].

Головною метою джерельної евристики є віднайдення в архівах джерел з теми наукового дослідження, тобто здійснення архівного пошуку. Визначення кола неопублікованих джерел, зокрема з соціально-економічної історії України,

передбачає опрацювання широкого та різнобічного кола довідкової літератури, путівників, каталогів як опублікованих, так і тих, що зберігаються в архівах у рукописному вигляді. Їх М. Ковальський запропонував умовно називати інформативними джерелами архівної евристики [587, с. 14 - 15].

Назва цього виду джерел зустрічається в його працях, починаючи з другої половини 1970-их років [585, с. 13; 587, с. 14 – 15; 592, с. 97]. Проте інші джерелознавці, очевидно, не сприйняли запропонованого терміна. В дослідженнях 1980-их років М. Варшавчика [681; 682], В. Борщевського [674], В. Фарсобіна [863], А. Пронштейна та І. Данилевського [822] така назва щодо джерел архівної евристики не застосовувалася. Немає її і в працях пізнішого часу, зокрема в довіднику «Джерелознавство історії України» [907], колективних підручниках з історичного джерелознавства (за ред. Я. Калакури та ін.) [733] та архівознавства (за ред. Я. Калакури та І. Матяш) [645], навчальному посібнику С. Макарчука [772]. Але для характеристики поглядів вченого використання його видається доцільним.

За потенціалом дослідник поділив інформативні джерела на дві частини: первинні (загальні), в яких розповідається історія та теорія архівної справи, та спеціальні, присвячені окремим архівам і фондам. До перших належать загальні навчально-методичні посібники з теорії, практики й історії архівної справи різних періодів або різних країн. Спеціальними джерелами для архівного пошуку є друковані статті, довідники, путівники по державних архівах, рукописних відділах бібліотек і т.д. [585, с. 13; 592, с. 97 - 98]. Удосконаленою ця класифікація виглядає у довідженні Н. Христової, яка виділила: 1) архівні довідники, що складають систему довідкового апарату Національного архівного фонду; 2) міжархівні довідники; 3) міжфондові довідники; 4) фондові довідники [870].

Варто наголосити, що розвиток евристичної діяльності М. Ковальський розглядав на конкретних прикладах. На його думку, особливе значення для істотного розширення джерельної бази з історії українських земель мала діяльність Петербурзької, Київської та Віленської археографічних комісій, Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, учені архівні комісії українських губерній [326, с. 265]. В окремій брошурі, написаній разом з

О. Журбою, Микола Павлович, беручи за основу пошук архівних матеріалів, детально прослідкував становлення і розвиток прийомів джерельної евристики на прикладі діяльності Київської археографічної комісії [595, с. 23 - 24]. Учений виділяв також напрями подальшого розвитку евристики [325, с. 5 - 6].

Окреме місце в теоретичних дослідженнях вченого з джерелознавства займає розробка поняття «джерельна база». Він звертався до її аналізу з початку 1980-х рр., а наприкінці 1990-х рр. у публікації «База джерельна історичної науки» сформулював визначення терміна: «сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання» [336], вказуючи водночас, що він належить до числа основних і фундаментальних, проте до останнього часу ще недостатньо розроблених категорій джерелознавчого апарату [377, с. 6].

Декілька праць М. Ковальський присвятив поняттю «структура джерельної бази» [447, с. 34; 598, с. 29]. Він одним із перших увів цей термін до наукового обігу і сформулював визначення [648, с. 10; 837, с. 146], тому у подальших джерелознавчих розробках історики спиралися на його висновки [733, с. 86 - 87].

Під структурою джерельної бази науковець розумів сукупність (систему) джерел різних родів (документальні, наративні), видів і різновидів, що мають різний ступінь автентичності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіаріуші та ін.), концентрування акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регести, кверенди та ін.), інтенсивність побутування (масові джерела), неповторність (унікальні, одиничні пам'ятки) та ін. [583, с. 6]. Подекуди вчений пов'язував це визначення з формулюванням дефініції «джерельної бази» [336, с. 16]. В результаті визначав останню як «систему, сукупність джерел з певної проблеми, території або періоду» [598, с. 29].

Виходячи з позицій репрезентативності та генезису джерельної бази, М. Ковальський виділив в її структурі декілька рівнів:

1) початкова (первісна), тобто той початковий комплекс джерел з певної теми, питання, проблеми і доби, що сформувався одночасно або незабаром після подій, що відбулися. У більшості випадків початкова джерельна база не збереглась у своєму повному складі внаслідок природної вибірки, стихійних лих, військових дій і

катаклізмів, а також необережного або безвідповідального зберігання джерел, особливо рукописів.

2) комплекс джерел, що збереглися до нашого часу. Своєю чергою, така джерельна база розподіляється на дві структурні частини і може розглядатися у двох аспектах: актуалізована і потенційна. Перша з них визначається як історіографічно освоєна (або засвоєна) шляхом археографічних публікацій, цитування окремих документів або їх частини, посиленням на них із зазначенням археографічної або архівної легенди [336, с. 7; 374, с. 37; 377, с. 7]. Потенційна джерельна база – це та, що потенційно існує, збереглась від часу свого виникнення і може бути в перспективі виявленою і впровадженою до наукового обігу [377, с. 7].

Варто відзначити, що М. Ковальський звертався також до практичного використання вказаного поняття. Зокрема, розробляв структуру джерельної бази соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. [583; 618], минулого міста Острога XV – XIX ст. [383] та українського козацтва [508].

Джерельну базу соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. історик розглядав, поділяючи її на документальні та наративні джерела. Перші проаналізовані, зокрема, на основі актових записів, видимусів, кверенд, реєстрів і сумаріушів з судово-адміністративних книг Волині, Київщини, Поділля XVI – XVIII ст., книг публічних справ і книг записів Литовської метрики, інвентарів, люстрацій Коронної метрики й інших архівних колекцій [583, с. 6 – 7, 11, 13, 15, 21 – 22]. М. Ковальський констатував, що до наукового обігу шляхом публікацій введена лише частина документальних джерел [618, с. 113].

Цікавим виявився застосований М. Ковальським і Г. Виноградовим принцип системного підходу до аналізу джерельної бази. Розглядаючи структуру джерельної бази соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст., автори відзначали, що її формування відбувалося в прямій залежності від особливостей соціальних функцій джерел періоду середньовіччя, превалюючих соціальних і правових відносин, обумовлювалось особливостями ієрархічної структури феодального соціуму, охоплює ті компоненти, в яких джерела відігравали найбільш активну роль. Отже, джерельну базу означених періоду і теми найбільш доцільно

аналізувати з точки зору статичної або динамічної системи. Її компонентами виступають підсистеми і елементи. Щодо згаданої джерельної бази, на думку М. Ковальського та Г. Виноградова, підсистемами виступають окремі групи документів, виділених за принципом спільного походження. Прикладом можуть бути документи братств і ремісничих організацій, де елементом системи є окремий документ як елементарний носій її змістових ознак [607].

Внесок Миколи Павловича у розробку категорії джерельної бази знайшов високу оцінку в історіографії. Так, С. Абросимова відзначила: «Теоретичні висновки Ковальського щодо підходів і методів розробки джерельної бази дослідження мають універсальне значення у різних галузях гуманітарної науки» [636, с. 37]. А В. Воронов і Ю. Святець наголосили на тому, що сформульована ним категорія «структура джерельної бази» є однією з найвагоміших складових його внеску в теорію та методологію цієї дисципліни [706, с. 55].

М. Ковальський звертався до аналізу такої джерелознавчої проблеми, як класифікація джерел [374, с. 36]. Уперше питання класифікації джерел з'явилося на сторінках його праць 1972 р. у посібнику, присвяченому джерелам про початковий етап друкарства на українських землях. Уже на початку книги, виділяючи літературні та джерельні пам'ятки, автор зазначив, що джерела з теми поділяються за головними ознаками на: акти, передмови та післямови виданих друкарем І. Федоровичем книг, послання, грамоти, листи та ін. [372, с. 3 - 4]. У цьому вбачається тяжіння до традиції ХІХ – першої половини ХХ ст., коли джерела розглядалися у якості пам'яток або залишків [447, с. 23 - 29].

У пізніших працях М. Ковальський звернув увагу на визначення категорії «класифікація» та її значення в історичних дослідженнях, зокрема для: а) вирішення комплексу таких джерелознавчих питань, як встановлення спільності, відмінності і генетичних зв'язків між джерелами, виявлення ступеню їх автентичності, репрезентативності, достовірності, адекватного відображення ними реальної історичної дійсності, розробки раціональних прийомів їх аналізу і т.д.; б) максимального використання наявної в джерелах інформації як прямої, так і прихованої, потенційної; в) вибору методів аналізу джерел; г) вивчення

закономірностей виникнення, взаємозв'язку і побутування джерел, встановлення структури джерельної бази певної теми [609, с. 14].

Микола Павлович також наголошував на чіткому розмежуванні понять «класифікація» та «систематизація», розглядаючи під останнім приведення джерел в певну систему, причому вибір системи і прийомів аналізу визначається суб'єктивним фактором – волею науковця, хоча й залежить від цілей і напряму дослідження. У цьому випадку він дискутував з Л. Пушкарьовим щодо систематизації саме джерел, а не матеріалу, як пропонував останній [609, с. 21].

Основну ж увагу звертав на розробку поняття класифікації. Вона, на його думку, є одним з найважливіших етапів наукового осмислення джерел, узагальнення та синтезування їх численного різноманіття [625, с. 7]. Дослідник відзначав, що класифікація допомагає «розкрити внутрішній необхідний зв'язок між різними категоріями джерел (типами, родами, видами... різновидами...)» [609, с. 21]. У статті «Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі: Теоретичні та методичні питання» (1997 р.) науковець ширше поглянув на означену категорію: «Проблема класифікації – розподіл, розподілення, розділення предметів, об'єктів, явищ, понять, фактів за класами (групами) – одне з найважливіших в науці, зокрема в джерелознавстві» [374, с. 36].

Щодо співвіднесення ознак джерел з класифікаційною схемою, то у 1985 р. М. Ковальський підкреслював: «В нашому розумінні класифікація відображає незалежні від дослідників, об'єктивно притаманні джерелам ознаки, форми і прийоми фіксації закладеної в них інформації, ступінь адекватного відображення ними реальної дійсності» [574, с. 58]. Ця думка у дещо модифікованій формі була ним повторена у пізнішій статті про писемні джерела XVI – XVII ст., де зазначено, що класифікація історичних джерел базується на незалежних від істориків об'єктивних і притаманних ознаках, властивостях і якостях, формах і прийомах фіксації закладеної (кодованої) в них інформації, ступеня адекватного відображення ними або у них реальної і об'єктивної дійсності [574, с. 50 - 51].

У низці праць М. Ковальський простежив як протягом двох останніх століть в історичній науці велися пошуки універсальних принципів класифікації історичних

джерел, як з часом змінювалися уявлення про її значення у вивченні писемних пам'яток, чим принципово новим відрізнялися одна від одної прикладні класифікації, запропоновані українськими та російськими істориками XIX – XX ст. [706, с. 53 - 54]. Особливе місце в розробці цієї проблематики, на його думку, займають дослідження Л. Пушкарьова. Останній розробив теорію та методикау типологічної (або типолого-видової) класифікації, основою (принципом) якої є спосіб кодування закладеної в джерелах інформації (в писемних – знакової системи) – результат втілення і відображення дійсності. Підтримуючи пропозицію, М. Ковальський підкреслював, що «вибір такої основи класифікації є найбільш доцільним, оскільки спосіб кодування інформації складає найзагальнішу, суттєву властивість (або якість), об'єктивно притаманну історичному джерелу» [609, с. 19]. Я. Калакура вважав, що М. Ковальський був прихильником змішаної або комбінованої схеми класифікації, у якій поєднувалися різні критерії групування джерел – за типами і видами, за змістом, за походженням [733, с. 90].

Спираючись на такий принцип, учений запропонував наукову організацію джерел з різних питань історії України: розвитку друкарства на українських землях у 70 – 80-х рр. XVI ст. [372, с. 3 - 4], соціально-економічної історії XVI – першої половини XVII ст. [574; 575; 583], українсько-російських зв'язків означеного періоду [588], історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [552], українського селянства другої половини XVI ст. [591].

Основну частину наукового доробку М. Ковальського складають конкретно-джерелознавчі дослідження, присвячені писемним джерелам. Заслуговує на увагу еволюція його поглядів щодо класифікації писемних джерел XVI – першої половини XVII ст., які він пропонував за традицією поділяти на два роди: документальні та оповідні (наративні), звертаючи основну увагу на аналіз як окремих пам'яток, так і комплексів першого роду.

Варто відразу зазначити, що реконструюючи джерельну базу історії України XVI – першої половини XVII ст. як систему, сукупність комплексів джерел з численними видами і різновидами, вчений наголошував на послідовності двох стадій: видової і проблемно-тематичної. Саме послідовність їх виконання, на його

думку, дозволить скласти різностороннє уявлення про весь комплекс пам'яток, на основі яких своєю чергою можна відтворити цілісну картину минулого або окремих його сторін (наприклад, соціально-економічного розвитку суспільства) [580, с. 24].

У праці про структуру джерельної бази (1982 р.) він виділив сім основних груп джерел, об'єднаних спільністю походження: законодавчі пам'ятки («Литовські» статuti), сеймові конституції (постанови сейму Великого князівства Литовського і Речі Посполитої), документи канцелярії держави («Литовська» метрика»), документи виконавчих органів Московської держави (приказів), документи шляхетських сеймиків, діловодна документація й актові записи судово-адміністративних установ (городські, земські, каптурові, магістратські суди) і їх фінансові документи, матеріали братств [583, с. 7]. На думку сучасного українського дослідника В. Воронова – це найбільш повна і чітка класифікація джерел з історії України польсько-литовської доби [699, с. 75].

Розвиненішою ця схема виглядає в інших працях М. Ковальського 1970-1980-х рр. Ще у 1978 р. вчений пропонував розлогішу класифікацію відповідних джерел [584], яку у дещо видозміненій формі окреслив наприкінці 1980-х рр. [575, с. 53 - 54]. Названі вище види історичних джерел за походженням і видовою ознакою згруповані ним у три великі комплекси, які включають двадцять один вид поділених за походженням джерел:

1) документи, що виникли внаслідок діяльності різних соціальних верств (селян, міщан, козаків): акти сільських общин; документи братств (статuti, протоколи засідань, циркуляри грамоти, послання списки членів братств та ін.); документи професійних корпорацій міщан (цехів, гільдій); приватно-правові акти; грамоти, послання, універсали, звернення міщан, козаків і братств; скарги, протести, маніфестації міщан, козацтва та православного духовенства щодо соціального і національно-релігійного утиску польською шляхтою, королівською адміністрацією, уніатським і католицьким духовенством; документи про українсько-московські взаємовідносини (звернення, інструкції, послання та депутації українських міщан, козаків, політичних і культурних діячів України в Московське царство); свідчення про спільні дії запорозького і донського козацтва.

2) документи урядових органів Московської держави: царські грамоти українським міщанам, козакам, діячам релігії та культури; документи вищих виконавчих органів Московської держави – приказів; донесення (відписки) московських прикордонних воєвод; внутрішнє листування; зовнішньополітичне (міждержавне) листування.

3) документи урядових органів Польщі, Литви, Речі Посполитої: законодавчі документи (три Литовські статuti); документи сеймів і сеймиків (сеймові конституції та сеймові діаріуші); королівські і великокнязівські грамоти («листи», привілеї, мандати, накази, універсали, локаційні, фундаційні, магдебурзькі грамоти, а також грамоти на торги і ярмарки); люстрації, ревізії, інвентарі, описи володінь, латифундій, замків, міст і містечок, нерухомого майна; акти судово-адміністративних установ (городських, земських, каптурових, комісарських, ратушних, підкоморських судів); приватно-правові акти (заповіти, інвентарі, угоди, акти купівлі-продажу, оренди й ін.); акти феодального землеволодіння та господарства, орендні акти (посесії), скарги й ін. [575, с. 53 - 54].

Більшість праць М. Ковальського з конкретного джерелознавства присвячені аналізу саме цих видів історичних джерел. Їх поява стала більш-менш систематичною з 1975 р., коли з'явилася стаття про акт поділу володінь князів Острозьких 1603 р. Вони виходили у формі навчальних посібників, методичних рекомендацій, статей у тематичних збірниках і періодиці, публікацій у збірниках матеріалів конференцій, енциклопедичних гасел.

Дослідники ранньомодерної історії України неодноразово відзначали важливість вищезгаданих джерелознавчих студій. Відомий науковець Ф. Шевченко зазначав, що у працях М. Ковальського вперше на конкретному джерельному матеріалі було поставлено питання про репрезентативність джерел з історії України польсько-литовського часу, визначено ступінь відображення і фіксації історичної дійсності [276, с. 442].

Молодша генерація істориків теж позитивно сприйняла напрацювання Миколи Павловича. Так, один з аспірантів науковця О. Дячок зауважив: «Кожен історик, який вивчає історичну дійсність XVI – першої половини XVII ст., знайомий з

публікаціями Миколи Павловича Ковальського (1929 - 2006). Вони є орієнтиром, що допомагає визначити: 1) які види джерел містять необхідну інформацію; 2) в яких архівосховищах ці джерела зберігаються; 3) де, коли і ким публікувались джерела, який археографічний рівень даних публікацій; 4) хто досліджував ці джерела» [722, с. 295]. А львівський історик А. Заяць, який вивчає урбанізаційні процеси XVI – XVII ст., з вдячністю писав ученому: «... Ваш науковий доробок став у пригоді не лише мені, але й багатьом початківцям, які без Ваших праць набагато б важче вникали у суть українських джерел того часу» [172].

У проблемно-тематичному контексті дослідження М. Ковальського стосуються, передусім, джерел з соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст. [561; 574; 575; 583; 607; 618], з яких можна виокремити розвідки про становище українського селянства цього часу [591] та джерела про урбанізаційні процеси й еволюцію міського життя XVI – початку XVIII ст. [324; 367; 383 – 385; 393; 443; 535; 550; 560; 576; 589; 594; 605; 606; 624]. Окреме місце займають його огляди джерел про початковий етап книгодрукування на українських землях (діяльність Івана Федоровича у 70 – 80-х рр. XVI ст.) [372, с. 3 – 4; 579; 601; 602], а також джерел з історії українського козацтва [508] та діяльності німецької і ватиканської дипломатичних місій в Україні у 90-х роках XVI ст. [578], джерел про українсько-російські зв'язки XVI – першої половини XVIII ст. [369; 511; 569; 588; 622]. Низку праць присвячено джерелам з історії окремих українських теренів (Волині, Поділля, Чернігівщини та ін.) [366; 370; 507].

Необхідно зазначити, що з боку польських істориків робилися зауваження щодо часових рамок, яким присвячені головні праці вченого. Є. Мотилевич, зокрема, писав, що виділення в історії України періоду XVI – першої половини XVII ст. не відповідає періодизації ні всесвітньої, ні української історії [901, с. 282]. З цим не можна погодитися, оскільки на вказаний період припадають важливі суспільні, політичні, економічні та культурні зміни.

Основою джерелознавчих досліджень М. Ковальського про цей час ставали документальні пам'ятки з архівів, рукописних відділів бібліотек і музеїв. У результаті були проаналізовані джерельні комплекси, колекції рукописів і

документи фамільних архівів (ЛМ, Волинська та Коронна метрики, збірки Радзимінського й Оссолінського, колекції Сангушків, Київської археографічної комісії, історичного товариства Нестора літописця та ін.) [580, с. 12]. Фундаментальність таких розробок неодноразово підкреслювалася у наукових дослідженнях істориків і джерелознавців, зокрема, закордонних учених найбільше уваги приділяла П.-К. Грімстед [899, с. 516; 900, с. 220].

Наприкінці 1970-х – у 1980-х рр. активізувалося вивчення науковцями України, Білорусі, Литви, Польщі та Росії такої унікальної пам'ятки, як ЛМ. Значний внесок у її дослідження зробив Микола Ковальський [687, с. 196], ім'я якого ставлять у ряд з метрикознавцями П.-К. Грімстед, З. Куяпою, А. Василяускене, Е. Баньонісом, Я. Дашкевичем та ін. [699, с. 86; 766, с. 5 – 6; 830, с. 267]. Можемо погодитися зі спостереженнями А. Пронштейна та Б. Корольова, що Микола Павлович вперше в історіографії проаналізував книги ЛМ у якості джерела з історії України [733, с. 367; 823, с. 175]. За висловом С. Абросимової, він «відродив цю пам'ятку для української історичної науки та здійснив блискучий комплексний структурно-формулярний аналіз її документів з метою виявлення інформації з історії соціально-економічного розвитку України XVI – XVII ст.» [636, с. 39].

У науковому середовищі дискусійним було навіть питання стосовно визначення ЛМ: висувалися думки, що це збірник книг-копій, які збереглися в канцелярії Великого князівства Литовського або своєрідна колекція різних за значенням документів, яка сформувалась у процесі становлення архіву Литовсько-Руської держави [698, с. 19 - 20]. М. Ковальський визначав її як архів, збірки документів або записи документів в книгах державної канцелярії з першої половини XV по 1794 р. [448, с. 43 – 44; 582, с. 5]. Він також указував, що «Литовська метрика» - умовна назва цього джерельного комплексу (бо в ній знаходяться документи з історії не лише Литви, а й України та Білорусі), а сприймав її лише як історіографічну традицію [582, с. 5; 583, с. 13 - 14]. Можемо погодитися зі М. Спиридоновим у тому, що автор допускав плутанину у вживанні назви збірки, яку вірніше було б називати «Метрикою Великого князівства Литовського» [844, с. 138; 845, с. 133].

Цікавим є перелік напрямів вивчення ЛМ як джерела з історії України, що виділяються у працях М. Ковальського: 1) генезис та історія книг, відображення ними юриспруденції, діяльності державних органів і діловодства як Великого князівства Литовського, так і його складових частин; 2) ступінь автентичності актів і виявлення оригіналів, а також конфірмацій; 3) типолого-видова, змістова (тематична), територіальна, персонологічна і генеалогічна класифікація актів, методи їх систематизації; 4) ступінь репрезентативності окремих видів і різновидів актів, їх інтенсивність; 5) ступінь повноти та наявності упущень у видах і фіксації актів; 6) хронологічне і територіальне співставлення актів, їх кількісна й якісна характеристика; 7) співставлення актів книг ЛМ з актами місцевих судово-адміністративних установ України; 8) визначення ступеня адекватного відображення та відбиття в актах ЛМ реальної об'єктивної історичної дійсності, встановлення соціальних функцій джерел [561, с. 8 - 9].

У своїх працях М. Ковальський наводив коротку історію формування та зберігання ЛМ, простежував етапи її вивчення і введення в науковий обіг у вигляді археографічних публікацій, що почалося в 40-х рр. XIX ст. [582, с. 8 - 12]. Останнім двом аспектам він присвятив кілька статей (одна у співавторстві з П. Кулаковським) [561; 572], відзначивши, що видання метрики пов'язані, першою чергою, з діяльністю Київської археографічної комісії, Львівського археографічного центру і плеяди видатних дослідників комплексу (М. Довнар-Запольський, Н. Максимейко, М. Грушевський і ін.). Особливого значення надав виданням актів метрики в «Архиве Юго-Западной России». В результаті проведеного порівняльного аналізу опублікованих там текстів з оригіналами в ЛМ зробив висновок про точність і ретельність археографів і видавців. Взагалі, за видами видання і ступенем повноти передачі тексту у відповідності до архівних комплексів (книг метрики) вчений виділив дві такі групи: 1) видання окремих документів метрики (вибіркові публікації); 2) суцільні поактові видання книг метрики в цілому [572, с. 143 - 147].

Основну увагу М. Ковальський приділив характеристиці документів і визначенню їх інформаційного потенціалу. Свідчення з історії України збережені у значній кількості книг метрики, за виключенням лише тих, які спочатку

формувався у вузьких територіальних рамках (щодо Ліфляндії, литовських або білоруських воєводств) і не мали загальнодержавного характеру [583, с. 14]. Важливим було встановлення ним, у результаті багаторічних досліджень книг і грамот ЛМ у ЦДАДА у Москві й інших архівах, ступеня нерівномірності фіксації даних з історії України XVI – XVII ст. [589, с. 7, 9 - 10]. Варто відзначити, що у своїх працях автор аналізував основні архівні масиви, подавав видову класифікацію документів, формулярний аналіз, ступінь репрезентативності та відображення ними реальної історичної дійсності [636, с. 40].

З усіх груп книг ЛМ одними з найважливіших Микола Павлович вважав: книги записів, переписів, судових справ, публічних справ, які зберігалися у фонді №389 ЦДАДА у Москві. Він виокремив структуру кожної з цих груп, вказавши загальну кількість книг, сучасну нумерацію і їхні хронологічні рамки. За такою ж схемою виділено книги, що стосуються XVI – першої половини XVII ст. Проведене кількісне і хронологічне структурування книг ЛМ у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві, показані відділи в хронологічних рамках XV – кінця XVIII ст. [551, с. 15; 582, с. 6 - 8].

Найбільше місця дослідник відводив характеристиці трьох перших груп книг. Досить важливим є те, що він здійснив структурування й систематизацію кожної групи за видами (формами) записів і надав порівняльну характеристику, проаналізувавши тексти окремих із них. Так, щодо книг записів виділено 20 видів актових записів, об'єднаних у чотири групи: 1) грамоти («листи», «привілеї» та ін.); 2) договори («оренда», «угода», «нонсенс»); 3) судово-адміністративні процеси та рішення («справа», «вирок» і ін.); 4) форми фіксації («видимус», «реєстр»). Проведено співставлення тогочасних назв із сучасними, їх кількісне порівняння за книгами 1547 р., 1552 – 1561 рр., 1554 – 1568 рр. і 1565 – 1567 рр., дано характеристику видів з прикладами повних назв документів із джерел. Окрім цього, такі види актових записів як «листи»-грамоти та підтвердження поділені за змістом на різновиди, що сприяє їх використанню у науковій роботі [582, с. 13 - 31].

Однак, принципи та результати класифікації М. Ковальським актів ЛМ були критично оцінені деякими метрикознавцями. Так, білоруський історик

М. Спиридонов уважав, що розподіл «листів» серед інших різновидів на накази та розпорядження не має під собою ніяких підстав, бо за змістом і формою вони не розрізняються. Спірним, на його думку, є поділ на «листи» про дарування феодалам земельної власності та «привілеї» про це [844, с. 137].

У джерелознавчих дослідженнях М. Ковальського проведено аналіз книг переписів (люстрацій) українських замків XVI ст., зокрема, він був одним з не багатьох учених, які докладно висвітлювали різноаспектні інформаційні можливості люстрації 1545 р. [766, с. 5 - 6]. Структурно-формулярний підхід і порівняння даних двох переписів (1545 і 1552 рр.) дозволив йому зробити висновок про форми записів, охоплені територіальні рамки, інформаційний потенціал такого виду джерел [582, с. 27 - 32], який визначався фіксацією даних про жалувані та інші грамоти шляхтичам, міській адміністрації, інформації про магдебурзькі грамоти містам (інколи й ті, які не дійшли до нашого часу в оригіналах), усних даних від інформаторів [583, с. 17 - 19].

Особливе значення вчений відводив актам судово-адміністративних установ, де можна виділити типові формуляри [575, с. 54]. Разом з В. Атаманенком він запропонував поділити їх за принципом соціального походження і формою, що є поглибленням типолого-видової класифікації. За першою ознакою автори виділили наступні підвиди: 1) публічно-правові акти (королівські та великокнязівські грамоти, маніфести, декрети, привілеї); 2) приватно-правові акти (майнові документи, акти купівлі-продажу, дарування, заповіти, боргові і мінові записи, акти поділу); 3) документи фіскального характеру, поборові реєстри, люстрації, інвентарі; 4) судові акти (скарги, протести, заяви, свідчення). За формою акти судово-адміністративних установ поділені в цій праці на: 1) чорнові, первинні записи або протоколи; 2) чистові записи або індукти; 3) реєстри справ; 4) вказівники поміщених в книгах актів або індекси [591, с. 73 - 74].

Декілька праць М. Ковальський присвятив корпусу книг Коронної метрики, а саме Руській (Волинській) метриці за 1569 – 1673 рр. [367; 449; 505; 560]. За спостереженнями В. Воронова, історик відновив розвідки, започатковані ще М. Грушевським і продовжив його традицію вивчення Руської метрики шляхом

подокументної евристики [699, с. 91 - 92]. Звертаючи головну увагу на локаційні та магдебурзькі «листи» (грамоти) містам України, він уважав цей вид важливим джерелом до історії міст України чотирьох воєводств: Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського [583, с. 16]. Локаційні та магдебурзькі грамоти з книг записів історик розглянув у статті, де провів їх текстологічний та формулярно-клаузуальний аналізи. Це дало можливість виділити за даними заголовних текстів магдебурзькі грамоти з зазначенням про надання такого права і без згадки про статус магдебургії. Другий підхід показав поділ грамот на три елементи: нарацію, диспозицію і санкцію, що дозволяють визначити низку важливих аспектів, зокрема, від кого походила ініціатива в отриманні грамот, географію населених пунктів, які отримали магдебурзький статус та ін. [594, с. 3 - 9].

Саме ця група книг Коронної метрики проаналізована ним у статтях, присвячених актам про міста [367; 505; 560]. Учений зазначав, що вони характеризуються найбільшою репрезентативністю. А особливу цінність представляють численні акти про міста: локаційні, фундаційні, магдебурзькі, привілеї на торги й ярмарки, цехові статuti та ін. [561, с. 9].

Окреме місце в доробку М. Ковальського займає дослідження нарративних джерел окресленого періоду, до аналізу яких він звертався з початку 1970-х рр. Їх потенціал, на думку вченого, є важливим, але в порівнянні з документальними пам'ятками вони займають допоміжне місце, оскільки не можливо лише на їх основі відновити процес соціально-економічного розвитку [583, с. 49 - 50].

Наративні джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст. М. Ковальський поділяв на наступні види: літописні твори, українські, білоруські, російські літописи XVI – XVII ст., хронографи; публіцистика, зокрема полемічна література першої половини XVI – початку XVII ст.; свідчення очевидців, описи українських земель та історико-географічні твори іноземних авторів [583, с. 13].

Слід відзначити, що кожен із цих видів тією чи іншою мірою знайшов відображення у його працях. Однак основну увагу вчений звернув на аналіз літописних пам'яток, а також історичних і географічних творів іноземного походження, в яких знаходили відображення події з історії України XVI – початку

XVII ст. Серед них можна виділити наступні наративи: записки сучасників як джерела з історії України другої половини XVI ст. [570], свідчення про Україну в «Хроніці Сарматії Європейської» Олександра Гваньїні [362; 565; 571] та «Космографії» Андре Теве [541; 615], німецькі історичні твори «Theatrum Euroraeum» про визвольну боротьбу українського народу у першій половині XVII ст. [600] та «Суапеае» про слов'ян [619], твір Рейнольда Гейнденштейна як джерело історії визвольної боротьби українського народу другої половини XVI ст. [613], українські літописи і хронографи кінця XIV – першої половини XVIII ст. [438; 621].

Під час джерелознавчого вивчення цих пам'яток історик пропонував з'ясувати низку важливих питань, що фактично відображають його творчу лабораторію: 1) встановлення наявності та стану збереження такого роду джерел, фіксація всіх виявлених пам'яток і редакцій; 2) типологія і класифікація пам'яток, з'ясування їх походження, що має принципове значення для кінцевого результату дослідження; 3) визначення генетичних зв'язків творів з попередньою літературою, виявлення джерел інформації, взаємозалежності та їх значення у своєрідній акумуляції і передачі (трансформації) інформації в сучасній і наступній історіографії; 4) атрибуція оповідних пам'яток: хоча б відносно датування та встановлення (навіть гіпотетичне) можливих авторів або редакторів тексту; 5) встановлення інформаційної вартості і значимості даних оповідного джерела для встановлення нових фактів або їх висвітлення, інтерпретація. У цьому, на його думку, проявляється органічний зв'язок історичних аспектів дослідження з історіографічними [583, с. 50].

Початок вивченню М. Ковальським наративів іноземного походження було покладено у 1971 р. статтею про записки сучасників як джерела з історії України другої половини XVI ст. [570]. Він вказував, що в записках іноземців найповніше відобразились події зовнішнього життя держави, політичний устрій, звичаї та побут, свідчення про топографію і географію, природнокліматичні умови. Дослідник справедливо відзначав, що цінність цих повідомлень у фіксації таких явищ життя, як специфіка побуту й окремі події, які не відображені в інших джерелах [570, с. 123].

У цій публікації проаналізовано у хронологічній послідовності пам'ятки мемуарної літератури, а саме: спогади, щоденники, окремі донесення та записки хроністів. Стаття структурована за авторством, де виділені твори 11 мемуаристів і публіцистів: литовця Михалона (Михайла) Литвина, білоруса Федора Євлашевського, француза Блеза де Віженера, чеха Еріха Лясоти, німця Рейнольда Гейденштейна, італійців Алоїза Ліппомано, Ієроніма Ліппомано, Фульвіо Руджиєрі, Джуліо Руджиєрі, Горація Спаноккі й Олександра (Алессандро) Гваньїні [570].

На початку вчений окреслив історіографію вказаного питання, зазначивши, що вона почала розвиватися з 30-х рр. ХІХ ст., але наголосив і на необхідності подальшої розробки проблематики [570, с. 116 – 117, 122]. У кожному конкретному випадку аналіз пам'яток містить свідчення про час та умови її появи, біографічні відомості про автора, що за М. Ковальським, впливає на сприйняття та відображення дійсності. Відповідно до цього визначено автентичність повідомлень кожного з мемуаристів, взаємозалежність їх з іншими творами, виділено оригінальні та компілятивні частини.

Найбільше місця серед мемуаристів відведено М. Литвіну, Ф. Євлашевському та Е. Лясоті. Щоденник останнього М. Ковальський вважав одним з найважливіших джерел мемуарного характеру з історії України другої половини ХVІ ст., оскільки там досить повно описано, зокрема адміністративний устрій Запорозької Січі, своєрідний спосіб вирішення важливих питань в «колі», звичаї і традиції, відносини між запорожцями та їх соціальну градацію. При цьому такої оцінки автор заслужив тому, що сам був свідком подій, які описував у творі [570, с. 135 – 137, 142 - 145]. Високо оцінював джерельне значення щоденника Е. Лясоти С. Макарчук, зазначаючи, що він містить багато історичної інформації [772, с. 158 - 160]. А В. Воронов розглядав твори зазначених авторів у комплексі з нотатками А. Контаріні, підкреслюючи їхню фактологічну насиченість [699, с. 114 - 118].

Окремі великі статті М. Ковальський присвятив творам Р. Гейденштейна [613] та «Хроніці Сарматії Європейської» О. Гваньїні [571] (про останнього написав також енциклопедичне гасло [362; 565]). Аналізуючи їх за описаною вище схемою, він на конкретних описах і цитатах показав, що вони, хоч і мають у деяких місцях

компілятивний характер, але подають цікаві свідчення з географії, адміністративного поділу, становища міст, історії визвольної боротьби українського народу. У той же час, ці твори мали різне сприйняття в українській історіографії наступних століть. Якщо використання Р. Гейденштейна не спостерігається, то твори О. Гваньїні мали вплив як на поемічну літературу XVII ст., так і на українські літописи XVII – XVIII ст. Це, справедливо відзначає вчений, було наслідком висловлюваних ними суспільно-політичних поглядів: негативне відношення і тенденційна характеристика козацького стану у першого і прихильне ставлення у другого [571; 613].

Значення «Космографії» Андре Теве для М. Ковальського визначається іншими параметрами. Вказуючи в результаті проведеного текстуального аналізу на велику кількість помилок і майже повну, за виключенням окремих моментів, залежність від тексту Сигізмунда Герберштейна, вчений вважав, що він мав важливе значення у популяризації знань французів про Східну Європу, зокрема, й Україну [541; 615].

Наративним джерелом до історії першої половини XVII ст. є німецький історичний твір «Theatrum Europaeum», у якому знайшли детальне відображення такі важливі події як Хотинська війна, походи татар на українські землі і боротьба з ними козаків. Однак, науковець відзначав тенденційність і помилковість свідчень авторів твору через використання малодостовірних «летючих листків», «курантів» та ін. [600].

З українських наративів у співавторстві з Ю. Мициком М. Ковальський проаналізував літописи, хронографи, історичні твори та ін. [438; 621]. Автори звернули увагу на літописні пам'ятки ширшого періоду, починаючи з кінця XIV – до середини XVIII ст. Піддавався аналізу зміст таких із них: Літописець великих князів литовських (кінець XIV – 20-ті рр. XV ст.), Хроніка Великого князівства Литовського і Жомойтського (50-ті рр. XVI ст.), Короткий Волинський літопис (кінець XV ст.), Густинський літопис, Острозький літописець, Львівський літопис, Хмельницький літопис, а також літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, український хронограф Першої та Другої редакцій, хронограф Кохановського,

історичний твір Я. Бінвільського, «Кройніка» Ф. Софоновича, Синопис та інші [621, с. 82 - 94].

У статті відзначаються характерні для деяких груп українського літописання особливості. Так, дослідники вказували, що в роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і після неї почали з'являтися пам'ятки історичної думки, написані представниками шляхти, духовенства, козацтва, міщанства, котрі намагалися зафіксувати події, у яких брали участь. Для цієї групи пам'яток характерні відносна незалежність від уряду і слабкість традицій офіційного літописання [621, с. 87].

Особливе місце в українському літописанні, на думку авторів, належить Короткому Волинському літопису, в якому висвітлювались в основному боротьба волинян проти турків і події церковної історії 1487 – 1500 рр. Високо оцінений Густинський літопис, що названий першим узагальнюючий твором з історії України і пам'яткою з вираженими рисами перехідного періоду від літописання до історичної науки. Серед літописів XVIII ст. М. Ковальський і Ю. Мицик найдетальніше зупинилися на творі Самійла Величка, підкреслюючи, що як пам'ятка історичної думки його праця не має собі рівних в українській історіографії цього часу [621, с. 83 – 84, 91 - 92]. В. Воронов писав, що з наукової точки зору найбільшу цінність має третій том, де описуються події 1687 – 1700 рр. Саме тоді С. Величко був канцеляристом у складі канцелярії генерального писаря В. Кочубея і мав певний доступ до документів, а отже, ймовірно, використовував їх при написанні свого твору [699, с. 175]. С. Макарчук уважав, що у порівнянні з літописами Самовидця і Г. Грабянки, літопис С. Величка мав нижчий науковий рівень [772, с. 152].

З публіцистичних пам'яток М. Ковальський аналізував твори Івана Вишенського [610]. Висвітливши історію використання та публікації останніх, учений вказав на недостатню розробленість їх як джерела з історії України кінця XVI – початку XVII ст. У той же час вони можуть значно доповнити дані інших джерел про становище Православної церкви, Берестейську церковну унію, діяльність братств і братських шкіл, становище селян. Значення праць

І.Вишенського підкреслюється ще й тим, що він був не лише сучасником, а й очевидцем і учасником багатьох описаних подій [610, с. 184 - 186].

Поряд із науковими й організаційними рефлексіями, спрямованими на розвиток академічної джерелознавчої науки, М. Ковальський проявив себе в ряді археографічних аспектів. Тому цілком природно, що в науковому доробку М. Ковальського є низка спеціальних досліджень, присвячених питанням розвитку археографії історії України XVI – першої половини XVII ст.

Головними працями, у яких репрезентовано цей напрям наукової активності історика, є перші частини серії його книг з джерелознавства [584 - 586]. У них М. Ковальський застосував методику досліджень, яка, за визначенням О. Журби, є «археографічно-описовою» або «споживацькою», коли основою аналізу ставала фіксація інформаційного потенціалу джерел, тобто констатація історичного факту, процесу, явища, відображеного в джерелі. Останній також підмітив, що цим археографічним оглядам характерні наступні ознаки: інституціональна та проблемно-тематична побудова, увага до особливостей археографічного оформлення публікацій або технології видання (наявність легенд, заголовків, науково-допоміжного апарату, їх структура та ін.) [727, с. 8].

В одній з книг і низці статей М. Ковальський простежив процес розширення джерельної бази з історії України ранньомодерного періоду у публікаціях, здійснених в XIX – на початку XX століть [351; 581; 584]. Дослідник відзначив, що саме в цей час, на початку XIX ст., археографія почала формуватися як наука [326, с. 265].

Поділяючи джерела, опублікованих у XIX – на початку XX століть, він брав до уваги місце їх видання. За таким принципом розглядаються документальні збірки, видані в тогочасних археографічних центрах Москви і Петербурга, видання істориків Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті та інших центрах (Вільнюс, Томськ, Харків, Одеса та ін.) [584]. В окремій статті М. Ковальський детально проаналізував публікації джерел з історії України XVI – першої половини XVII ст. у львівських археографічних виданнях означеного періоду [581]. Польський історик

Ф. Селіцький підмітив, що аналізуючи археографічні публікації він звертав увагу на структуру, мету, характер видань, рівень відповідності тексту архівному оригіналу [902, с. 99].

До уваги М. Ковальського потрапили багатотомні серійні публікації, що включали переважно документи одного виду: урядові грамоти Московського царства, документація приказів, документи Львівського ставропігійного Успенського братства та ін. З інших видів проаналізовано джерела, поміщені в історичній періодиці, що виходила в Києві («Киевская старина», «Чтения в историческом обществе Нестора летописца»), Львові («Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Временник института Ставропигийского с месяцесловом»), Одесі («Записки Одесского общества истории и древностей»). В окремі групи він виділив ті джерела, що введені до наукового обігу в спеціальних тематичних збірниках (зокрема, «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей»), а також документи, поміщені в якості додатків до монографій (наприклад А. Криловського «Львовское Ставропигиальное братство») [584, с. 23 - 40].

Науковцем вперше в історіографії проведена класифікація опублікованих джерел за видовою ознакою, тематикою та хронологією [880, с. 153]. Так, вважаючи одним із найпотужніших видань Київської археографічної комісії серію томів «Архив Юго-Западной России», він піддав їх всебічному аналізу. За тематикою, документи, включені в різні томи видання, поділені на ті, що відображають соціально-економічне і правове становище селянства та їх боротьбу, феодалську земельну власність, розвиток міст і соціально-економічне та правове становище міського населення, соціальні рухи в містах, діяльність братств, адміністративний устрій, суд і судочинство, твори полемічної літератури та ін. Подібний поділ історик зробив і щодо окремо аналізованих томів «Архива Юго-Западной России» [584, с. 58 – 59, 61 - 66].

Розглядаючи публікації історичних джерел радянського часу, М. Ковальський аналізував тип наукових археографічних видань. Він поділив їх за змістом на три групи: видання, що містять документальні публікації, видання оповідних або

нарративних джерел і тематичні збірники з вмістом двох родів джерел. Основну увагу зосередив на першій групі, виокремивши в ній законодавчі пам'ятки, урядові документи, акти гродських, земських судів, міського і сільського самоуправління, публічно-правові і приватно-правові акти, документи центральних і місцевих управлінських органів Московської держави та Речі Посполитої та ін. [585, с. 21 - 24].

У книзі знайшли детальну характеристику наступні видання документальних історичних джерел: третій том серії «Історія України в документах і матеріалах», «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірка документів (1639-1648 рр.)», перший том «Воссоединения Украины с Россией» [585, с. с. 24 - 79].

Найпомітнішим, навіть монументальним виданням джерел з історії України й українсько-російських зв'язків, а також національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького історик називав збірник «Воссоединение Украины с Россией». У вказаному посібнику детально проаналізовано перший том, де містилися 283 документи за період з 1620 – по 1647 рр. Саме на цьому прикладі можна проілюструвати підхід ученого до розгляду радянських археографічних видань.

Значний інтерес, з точки зору М. Ковальського, мала археографічна частина вступної статті, де подаються зміст і структура тритомника, виділяються основні документальні джерела, що вперше повністю вводилися в науковий обіг та викладалися принципи публікації документів.

Дослідник відзначив, що важливість цього видання окреслюється наступними параметрами: вперше до публікації джерел з історії України застосовувалась нова методика, а детальні та точні археографічні легенди показували не лише місце зберігання, але й попередні публікації документів; останні публікувалися мовою оригіналу, а поміщені польською і латинською мовами, додатково перекладалися на російську, що робило їх доступними широкому загалу читачів; разом з тим, уперше зроблена спроба передати текст документів XVII ст. за новою українською орфографією, але зі збереженням мови того часу [585, с. 35 - 36].

Високий археографічний рівень видання він вбачав у тому, що навіть при наявності повторних публікацій документів, більшість із них були звірені з

оригіналами в архівах. Через це в текстах таких джерел робилися поправки неточностей і пропусків у порівнянні з попередніми виданнями XIX – XX ст. Однак, учений провів аналіз археографічних легенд документів і встановив, що з 104 повторних публікацій 22 документи не були віднайдені укладачами [585, с. 36].

М. Ковальський визначив відсоткове відношення нововведених документів, яких у першому томі нараховувалось 179, тобто 63,2% та встановив їх архівну належність. Як і щодо інших видань, він систематизував їх за видовою ознакою і фондоутворювачами. Так, джерела з ЦДІАК України систематизовані наступним чином: фінансові документи (орендні і заставні контракти, інвентарі), акти міських і земських судів (скарги, декрети та ін.), документи уряду Речі Посполитої та її центральних органів.

За інформаційними можливостями він виділяв дві групи: джерела про становище українського народу та боротьбу проти соціального і національного утиску; джерела про українсько-російські зв'язки [585, с. 42 - 44].

Слід відзначити, що крім першого тому, у співавторстві з М. Кучернюком М. Ковальський проаналізував в окремій статті другий і третій томи «Воссоединения Украины с Россией». Однак, тут акцент робився на українсько-російських зв'язках періоду Хмельниччини [568].

Про публікації джерел з національно-визвольної революції середини XVII ст. науковець разом з Ю. Мициком видав спеціальний посібник, до якого написав вступну частину. Джерела розглянуті тут у хронологічній послідовності в міру їх введення у науковий обіг: спочатку видання дореволюційного часу, після того - радянського [552].

Ще одна тема, якої стосувалися проаналізовані М. Ковальським археографічні публікації - це діяльність друкаря Івана Федоровича у 70-80-х роках XVI ст. Виділивши чотири види джерел (авторські тексти, актові (юридичні) джерела, грамоти, епістолярні джерела), науковець простежив як відбувалося їх виявлення та публікація, починаючи з другої половини XVIII - до середини XX ст. [579].

У 1978 р. вийшла третя частина серійної праці М. Ковальського, присвячена аналізу публікацій джерел XVI – першої половини XVII ст. іноземними мовами.

Основна увага там звернена на публікації польських археографів XIX – XX ст., оскільки їх видання займають провідне місце за кількістю різноманітних, особливо документальних, джерел з історії України вказаного періоду [586]. Огляду цього питання дослідник присвятив також окрему статтю [351].

Залежно від роду опублікованих у них джерел, Микола Павлович поділив такі видання на чотири групи: 1) документальні джерела (актові); 2) епістолярні; 3) оповідні; 4) комбіновані публікації, в яких наявні три попередні види джерел. Це визначило архітектуру праці, перший розділ якої присвячений публікаціям документальних джерел, а другий – нарративам, епістоляріям і комбінованим публікаціям [586, с. 9].

Важливим є проведене М. Ковальським структурування кожного з цих видів. Документальні збірки за походженням і змістом розміщених джерел поділені на законодавчі пам'ятки, сеймові постанови, щоденники сеймів, акти місцевих судових та адміністративних органів, публічно-правові акти, приватно-правові акти з фамільних архівів та ін. [586, с. 12 - 14]. Інформаційний потенціал цих видань для реконструкції різних подій історії України досить великий. Наприклад, сеймові конституції тематично поділяються на наступні групи: 1) про запорозьке козацтво; 2) про організацію торгівлі; 3) свідцтва про релігійні стосунки в Україні; 4) інформація про функціонування і визначення регламентів земських судів; 5) ревізії замків і володінь на Волині, Поділлі та Галичині; 6) свідчення про становище селян [351, с. 57 - 58].

Як бачимо, у дослідженнях М. Ковальського знайшли відображення питання розширення джерельної бази з історії України XVI – першої половини XVII ст., що він показав на основі аналізу українських і зарубіжних археографічних видань.

Долучаючись до процесу відродження української археографії, Микола Павлович апелював до необхідності всебічного використання на практиці дорядянської спадщини вітчизняних археографів. Задля цього він пропонував звернутися до поглибленого вивчення історії археографічної справи [512, с. 159]. Слідуючи цій меті, він подав, як загальний огляд археографії (зокрема, й бібліографічний) [333; 553 - 554], так і проаналізував в окремих публікаціях внесок

у розвиток дисципліни Київської археографічної комісії та діяльності у ній В. Домбровського [402], Катеринославської ученої архівної комісії [573], діяльність у цьому напрямі відомого історика, академіка Д. Яворницького [555], видатного письменника і публіциста І. Франка [408; 590], професора Новоросійського університету П. Бруна [354].

Неабияке значення для вивчення процесу розвитку джерелознавчої науки мають дослідження М. Ковальського з історіографії джерелознавства. В. Воронов виділяв дві складові його наукового доробку з цього питання: а) біоісторіографічні праці з проблем джерелознавства історії України; б) дослідження, в яких аналізувався рівень розвитку джерелознавства на конкретних етапах, оцінювалася попередня історіографічна традиція [705, с. 22]. На нашу думку, варто виділити ще третю складову – теоретико-методологічні розробки вченого з питань історіографії джерелознавства. Їх розглядом він займався з початку 1980-х рр., звернувши увагу насамперед на історію України XVI – першої половини XVII ст. Цей, тоді ще відносно новий у науці напрям, за кілька років до того почали розробляти джерелознавці С. Шмідт, А. Ніколаєва та ін. Однак, що стосується вивчення минулого українського джерелознавства, тим більше його методологічних і методичних основ, тут першість належить М. Ковальському.

Визначаючи напрями розвитку джерелознавства, він неодноразово наголошував на необхідності розрізняти власне два поняття: «джерелознавство історіографії» та «історіографія джерелознавства» [597, с. 52]. Звертаючись до визначення останньої категорії, вчений фактично виокремив дві дефініції: широку та вузьку. В останньому випадку М. Ковальський вбачав у ній галузь історичної науки, джерелознавства, предметом якої є історія вивчення джерел, розробка теорії та методики їх використання [597, с. 52]. У широкому розумінні науковець писав про вивчення становлення, формування та розвиток джерелознавства як особливої галузі історичної науки або спеціальної історичної дисципліни, вивчення процесу формування і еволюції змісту понятійного апарату [620, с. 36].

На думку історика, об'єктом вивчення історіографії джерелознавства є спеціальні дослідження джерел, куди він відносив вступні статті та коментарі до

різних форм, видів і типів публікацій документальних і оповідних джерел, монографії, статті, огляди, рецензії та ін. [597, с. 52 - 53].

У працях М. Ковальського виділяються напрями або аспекти, за якими може розвиватися історіографічний підхід у джерелознавчих дослідженнях. Вони становлять фактично осмислену і сконструйовану основу таких досліджень, адже виділені ним після перших власних практичних кроків в історіографії джерелознавства [326, с. 266 – 269; 597, с. 53].

Відтак, дослідження з історіографії джерелознавства можуть розвиватися за М. Ковальським у таких напрямках: дисциплінарному – історії джерелознавства в Україні й історії України не лише в нашій країні, а й за її межами; розробки проблем теорії та методики загального й українського джерелознавства; вивчення процесу дослідження джерел протягом усього часу існування української історіографії, ретроспективного аналізу накопиченого дослідниками досвіду вивчення конкретних джерел та їх комплексів з історії України; узагальнення доробку українських істориків у джерелознавчих дослідженнях; джерелознавчих шкіл; зв'язків і взаємовпливів українських джерелознавців з джерелознавчими дослідженнями, насамперед у слов'янських країнах та за їх межами; заслуговує на увагу аналіз напрямів, тенденцій, проблематики, інтенсивності та результативності діяльності наукових джерелознавчих центрів України; дослідження проблеми темпів досліджень, інтенсивності евристики, наукового опрацювання й аналізу джерельних корпусів та комплексів, що збереглися [326, с. 266 – 268].

Окремим із цих напрямів М. Ковальський присвятив декілька своїх. При цьому аналізувалися не лише загальні джерелознавчі курси, монографії, тематичні дослідження, які висвітлювали комплекси джерел певної тематики, а також каталоги, бібліографічні путівники, тематичні збірники, публікації в періодичних виданнях та ін. За тематикою проаналізовані вченим студії поділяються на джерелознавчі дослідження, в яких відображені питання соціально-економічного становища, розвитку друкарства на українських землях, діяльності братств, видання з історії археографії та ін. [604; 625].

Цікавий підхід до аналізу джерелознавчої бази спостерігається у статті М. Ковальського про теорію і методіку джерелознавства вітчизняної історії в українській історіографії (1987 р.). Тут він спробував простежити розвиток науки на основі аналізу стану розроблення джерелознавцями окремих видів історичних джерел: літописів, мемуарів, книг судово-адміністративних установ [563, с. 32 - 33].

Одним із перспективних напрямів досліджень історик вважав розробку періодизації українського джерелознавства [597, с. 53]. У 1995 р. він опублікував статтю, в якій дав своє бачення періодів розвитку джерелознавчої науки в Україні [416]. Це найкраще робити, на його думку, «враховуючи ступінь і рівень розробки теоретичних та методичних проблем, безпосередньо пов'язаних з аналізом і критикою історичних джерел, тобто з притаманним власне джерелознавству колом проблематики» [416, с. 131 - 132]. Загалом у цій статті виділено п'ять послідовних етапів. Хоч їхні хронологічні межі не завжди чіткі (особливо це стосується четвертого і п'ятого), однак можна виділити запропоновані ним періоди [416, с. 132 - 137].

Варто зауважити, що, виділяючи періоди розвитку джерелознавства, М. Ковальський брав до уваги суто науковий аспект, тому початок його виводив з першої половини ХІХ ст. і пов'язував з появою наукових узагальнюючих робіт з історії України Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича, досліджень окремих проблем М. Максимовичем, М. Костомаровим, П. Кулішем та ін. [416, с. 132]. Ці спостереження були сприйняті сучасними науковцями А. Атаманенко [646, с. 13] та О. Ковальчук [746, с. 139]. Натомість інші дослідники Я. Калакура та С. Макарчук окреслили тяглість українського джерелознавства з давньоруської доби, з хронікально-документальних та інших творів праукраїнських істориків [733, с. 13; 772, с. 22].

Чи не найбільш плідним періодом М. Ковальський вважав другий (приблизно з кінця 70-х рр. ХІХ – до початку 30-х рр. ХХ ст.), адже тоді стали інтенсивно розроблятися теоретичні та методичні аспекти дослідження джерел з історії України, виникла перша в Україні наукова школа в галузі документального джерелознавства. Істотним показником зростання наукового рівня джерелознавчих

досліджень цього періоду був розроблений і прочитаний студентам Київського університету наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. лекційний курс В. Антоновича про джерела з історії України, підготовлена ним когорта учнів (М. Грушевський, О. Левицький, Д. Багалій та ін.), які разом зі своїм вчителем продовжували джерелознавчі й археографічні студії [416, с. 131 - 133].

Період з початку 30-х – до кінця 50-х рр. XX ст. М. Ковальський окреслював як несприятливий у зв'язку з посиленням тиску з боку радянського тоталітарного режиму. Тоді майже повністю згорталися українознавчі дослідження, відбувалося фізичне винищення фахівців україністів, припинилася підготовка кадрів цього профілю у вишах і дослідницьких інститутах, що нанесло непоправну шкоду українській історіографії та джерелознавству.

Четвертий період у праці М. Ковальського не має чітких хронологічних рамок. Початок його він відносить до кінця 50 – початку 60-х рр. XX ст., коли були видані узагальнюючі праці М. Марченка (1959 р.) з української історіографії до середини XIX ст., І. Шермана про давньоруські і російські джерела X - XVIII ст. (1959 р.). З того, що вчений включав до вказаного етапу діяльність І. Крип'якевича, В. Стрельського, К. Петряєва, А. Санцевича та ін., праці яких видавалися до початку 1990-х рр., можна зробити висновок, що і верхню межу періоду він відносив до цього часу (проте конкретних вказівок щодо цього не маємо).

У зв'язку з цим виникла плутанина з окресленням меж п'ятого періоду, який науковець називав сучасним. Є вказівка на те, що це були 70 – 80-ті рр. XX ст., наведено навіть перелік досягнень «дніпропетровського джерелознавчого напрямку» у цей час (захист протягом 1975 – 1994 рр. 16 кандидатських дисертацій з джерелознавчої проблематики, публікація відповідних праць), однак це не узгоджується з описом четвертого періоду [416, с. 133 - 135].

Ще одним напрямом наукової активності М. Ковальського, який варто виділити окремо, є історіографія історії України. Слід зазначити, що вченому взагалі було характерне історіографічне висвітлення певних питань (навіть конкретно-історичного або джерелознавчого спрямування), до аналізу яких він звертався. Сюди можуть бути зараховані проаналізовані вище праці з історії археографії, теоретико-

методологічних проблем джерелознавства, дослідження наративів і документальних джерел, історіографії джерелознавства та ін. За оцінкою Я. Калакури, М. Ковальський належить до числа тих істориків, чії праці сприяли актуалізації методологічних аспектів відродження національних традицій української історіографії та прилученню українських істориків до світової науки [739, с. 431].

До спеціального розгляду історіографічних питань М. Ковальський уперше звернувся у 1971 р. [593], однак він не набув інтенсивного характеру і протягом наступного десятиліття проводилися лише поодинокі розвідки. Систематичнішими видання праць з історіографії стали з середини 1980-х рр. (тоді у співавторстві з А. Болебрухом, М. Мохначовою, В. Муравйовим і Ю. Мициком з'явилася методична розробка до практичного заняття курсу історіографії історії СРСР з найдавніших часів до XVIII ст., а також почали майже кожного року виходити відповідні статті), а особливо активно – з перших років незалежності України до початку 2000-х рр., відколи вчений кожного року публікував від 3 до 15 статей цієї тематики.

Як уже зазначалося, до уваги М. Ковальського потрапили питання теорії та методології історіографії. Він пропонував розглядати історіографію не односторонньо, а як багатовалентну дисципліну, тому виділяв кілька «видів історіографічних наук»: власне історіографія (історія історичної науки), історія історіографії, історіологія (теорія історії) та філософія історії або історіософія [414, с. 46].

Спеціального опрацювання, на його думку, потребують питання предмету та об'єкту історіографії, класифікації історіографічних праць (досліджень) сюжетів, періодизації української історіографії, формування та розвиток основних магістральних напрямів наукових досліджень з історії України XIX – XX ст., теоретичні та методичні підходи й аспекти вивчення історіографічної спадщини, історіографічний понятійно-дефінітивний апарат [528, с. 150 – 153; 529; 599].

Визначаючи об'єктом цієї дисципліни сукупність історіографічних джерел, як пам'яток історичної думки і різноманітних свідчень (документів) про праці істориків, М. Ковальський здійснив їх класифікацію, застосувавши для цього різні

класифікаційні ознаки. Відповідно, історіографічні джерела згруповані ним на: 1) опубліковані; 2) неопубліковані, а також як: 1) наукова, творча спадщина історика; 2) оцінка творчості вченого [414, с. 48]. Подібний підхід запропонувала сучасний історіограф І. Колесник. На її думку, джерельну базу історіографічного дослідження доцільно поділяти на три рівні: 1) конкретний текст історика; 2) «великий текст», тобто сукупність робіт історика, його творчий доробок; 3) «історико-культурний контекст» - сукупність матеріалів, що характеризують епоху й умови наукової діяльності історика [752, с. 37 - 38].

Вартим уваги є виділення М. Ковальським історіографічної бази, що було зроблено ним чи не вперше в історії цієї науки. За приклад такого поділу тут взято розроблений стосовно джерелознавства термін, а також принцип поділу джерел за мірою їх виявлення і введення у науковий обіг. Історіографічна база у статтях останнього поділяється на: 1) історіографічно освоєну, що пройшла евристичну стадію та аналітичне опрацювання: комплекс або корпус опублікованих праць істориків, різних за формою і видами: монографії, статті, навчальні посібники, рецензії, анотації, реферати й автореферати, тези, резюме, виступи в дискусіях, бібліографії; праці інших істориків про даного автора та його творчість, включаючи некрологи і вступні статті та коментарі при публікації історіографічної творчої спадщини, огляди літератури; 2) потенційну джерельну історіографічну базу: неопубліковані рукописи, стенограми, епістолярії, архіви істориків, редакцій журналів, наукових і навчальних установ [528 ,с. 153]. Залучення потенційної джерельної бази до досліджень, за М. Ковальським, дозволяє багатогранніше реконструювати історіографічні ситуації, дослідити творчу спадщину істориків, ситуації, обставини їх діяльності [528 ,с. 153].

Науковець спробував також зробити періодизацію українського історіографічного процесу, однак лише загально накреслив межі окремих періодів. Вони не завжди чіткі, а особливо щодо найдавнішого періоду української історіографії з часів Київської Русі. Краще оформлена ним періодизація з середини ХІХ ст., де виділені чотири окремих періоди: середина-друга половина ХІХ ст. (діяльність М. Костомарова і П. Куліша, утворення наукових шкіл В. Антоновича і

М. Грушевського; київський, львівський, харківський наукові центри історичних досліджень); розвиток української історичної науки у 20-их – на початку 30-х рр. ХХ ст.; стан історіографії України у 30 – 80-ті рр. ХХ ст.; відродження української історіографії на початку 90-х рр. ХХ ст. (нові методологічні засади «на шляху подолання соціологізованих та політизованих стереотипів і кліше, притаманних часам панування «марксистсько-ленінської ідеології» з її догматизмом та псевдонауковим підходом до історії»). Окремо виділено дослідження з історії України в західній українській діаспорі [365, с. 9 - 10; 528, с. 150 - 151].

Важливим напрямом у доробку М. Ковальського є біоісторіографія, адже він написав низку праць про життєвий шлях і науковий спадок українських і зарубіжних істориків, джерелознавців, археографів, історіографів. Значної уваги питанням класифікації біографічних досліджень надавав В. Чишко. Він виокремив різні види наукових: основні – історико-біографічна монографія, історико-біографічний нарис, науково-популярний життєпис, автобіографія, історико-біографічний портрет; довідково-допоміжні – некролог, словники та покажчики, біографічний коментар, біобібліографія; суміжні – персонологічні та генеалого-біографічні дослідження [872, с. 176]. З цієї точки зору М. Ковальський є автором деяких основних і довідково-допоміжних видів персоналійних досліджень.

Низка персоналійних статей М. Ковальського мають ознаки історичного або історико-біографічного портрета, який є результатом дослідження історичних процесів та явищ і ролі у них особистості, характеризує її крізь призму історичного значення, проте частково, на певному хронологічному етапі або з певних позицій чи контексту [872, с. 168]. До цього виду відносимо студії, присвячені діяльності В. Домбровського над створенням Київської археографічної комісії [402], варшавському періоду біографії Д. Дорошенка [460], науковій та педагогічній діяльності у Варшаві І. Огієнка [493], три статті про різні періоди життя Д. Яворницького: петербурзький (1885 – 1892 рр.) [378] та варшавський (1895-1895 рр.) [444; 461; 463]. Зважаючи на те, що до історичних портретів зараховуються не тільки дослідження окремих етапів біографії вчених, а й їхньої діяльності з певної точки зору, до цього виду можна віднести статті про стиль наукової творчості

історика Д. Пойди [388] та про лекційний курс В. Антоновича з джерелознавства в контексті його наукової та педагогічної активності [430; 433 - 434].

У науковому доробку М. Ковальського є частина студій, що відносяться до некрологічних підвидів біоісторіографії. Некрологи написані ним про вчених, з якими тісно співпрацював і шанував за наукові здобутки: про засновника та першого голову науково-краєзнавчого товариства «Спадщина» імені князів Острозьких, почесного професора Острозької академії П. Андрухова [495 - 496], дослідника джерелознавства історії України ХХ ст., наукового співробітника Інституту історії НАН України, професора А. Санцевича [486], про знавця історії паперу та філігранології, директора Центрального державного історичного архіву у Львові, професора О. Мацюка [520]. У цих статтях подано короткий виклад життєпису науковців, а також фрагменти спогадів про них Миколи Павловича, який наголошував на внеску у розробку різних напрямів історичних знань. Дослідження про О. Мацюка містить у собі елементи словникової форми біографії з окресленням значимості дослідника в українській історіографії та наведенням у тексті переліку його головних праць. У такому ж контексті написана стаття про І. Ковальченка, яку можна класифікувати як виступ на пошанування пам'яті діяча, тому що містить переважно спогади та враження Миколи Павловича від співпраці з останнім [612].

У 1997 – 1998 рр. М. Ковальський брав участь у підготовці довідника «Джерелознавство історії України» та енциклопедії «Острозька академія XVI – XVII ст.», до яких написав низку персональних довідок. Вони класифікуються як словникова форма біографії, що передбачає акумуляцію формалізованих даних і коротке представлення усього життя діяча, відображає лише соціально важливі факти особистого внеску, включає оцінку його значимості для людства з наведенням бібліографії праць [872, с. 168]. Сюди відносяться студії про таких істориків і краєзнавців, як Я. Гофман [363], Я. Ісаєвич [409], С. Кардашевич [419], І. Огієнко [464], Я. Перлштейн [492], В. Антонович [332], І. Крип'якевич [429], О. Лазаревський [431], Ю. Мицик [451], М. Тихомиров [532], А. Чєпа [544].

Структурування й інформаційна насиченість довідок не завжди однакові. Так, в енциклопедії про історію Острозької академії найчастіше вказано на рід занять,

соціальне та національне походження, здобуття освіти, професійну діяльність. До цього додавався аналіз наукової спадщини, що у статтях про С. Кардашевича, Я. Ісаєвича й І. Огієнка значно переважає обсяг біографічної частини. При цьому увага звернена майже виключно на острогознавчу тематику. Окремо виділені бібліографічні частини, хоча вони містять різний зміст: від переліку джерел, літератури про вчених і його основних праць до тематичних рубрик. Прикладом останнього є довідка про Я. Ісаєвича, де літературу подано за рубриками «Джерела», «Каталоги стародруків», «Праці про Острозьку академію й острозькі стародруки» та «Бібліографія праць».

Інакше структуровані статті у довіднику з джерелознавства історії України. Після короткого опису усього життя дослідника, М. Ковальський перераховував головні наукові здобутки та праці, хоча при цьому бібліографічна частина в окремому рубрику не виділялася.

Важливим різновидом дослідження є біографічний коментар, який виконує функцію пояснення зв'язків особи й історії. Він пишеться у якості додатку до публікації рукописної творчої спадщини діяча у формі післямовної або біографічної статті [872, с. 169]. М. Ковальський опублікував біографічні коментарі до видання праць Д. Яворницького [567], О.Оглоблина (у співавторстві з І. Пасічником) [522], І. Стороженка [491]. До цього ж виду відносимо ще дві його студії: перша з них поміщена у збірнику до 80-річчя І. Свешнікова [523], а друга – як пояснення до фонограми виступу С. Шмідта на IV Всесоюзній конференції з джерелознавства й спеціальних історичних дисциплін [559, с. 13 - 14]. Хоча вони не мають формального зв'язку з публікаціями праць цих істориків, але за інформаційною складовою можуть бути віднесені до біографічного коментаря, бо загалом вказують на їхні зв'язки з історичною наукою.

Оскільки М. Ковальському був притаманний історіографічний стиль мислення, то це впливало на вибір відповідних тем і на структуру досліджень. Тому більшість його біографічних праць присвячені науковому доробку вітчизняних і зарубіжних істориків. У методології біографістики, запропонованій В. Чишком, вони визначаються як біобібліографія, де головним є виділення й аналіз наукових

здобутків ученого, що визначає структуру та зміст студій. У біобібліографії органічно поєднуються особливості історико-біографічного нариса, історичного портрета й словникової форми біографії з метою репрезентації життя діяча [872, с. 169]. З такої точки зору написані праці М. Ковальського про внесок у дослідження минулого України істориків, джерелознавців, історіографів другої половини XIX – кінця XX ст. Відразу зауважимо, що він рідко вдавався до аналізу усього наукового спадку, а здебільшого – до оцінки тематично виділених частин. Це спостерігається у працях, присвячених визначенню внеску в розробку козакознавчих питань історії України О. Апанович [348; 453], дослідженню Л. Биковським проблем бібліотекознавства та книгознавства [530], П. Бруном – археографічних питань [354], М. Варшавчиком – проблем теоретичного джерелознавства [364], Л. Винарем – методології визначення наукової школи та грушевськознавства [352 – 353; 506; 527], В. Голобуцьким – українсько-російським відносин середини XVII ст. [614], К. Гуслистим – історії України XIV – XVIII ст. [421], Я. Ісаєвичем – історії культури та друкарської справи [373; 403], І. Крип'якевичем – історіографії та джерелознавства [405; 432; 509], Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобосом – питань теоретичного джерелознавства [510], В. Маєвським – історії військової справи й українсько-польських стосунків XVII – XVIII ст. [345], М. Максимовичем – острогіани [435], О. Медушевською – теорії та історіографії джерелознавства [327], П. Михайлиною – історії міст України у другій половині XVI – середини XVII ст. [417], Б. Мітюровим – історії педагогічної думки слов'янських народів [391], І. Огієнком – теоретико-богословських питань [347], Я. Перлштейном – історії Волині [548], Д. Пойдою – історії українського селянства [381; 546], А. Санцевичем – методології історичної науки [329], В. Стрельським – джерелознавчих питань [375; 562], І. Франком – острогіани та джерелознавства [408; 476; 540; 590], Е. Фріменом – історіографії та джерелознавства [376], О. Цинкаловським – історіографії та волиніани [518], Ф. Шевченком – визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. [608], С. Шмідтом – теорії та методології джерелознавства [390].

Варто зауважити, що більшість біоісторіографічних тем, які розробляв М. Ковальський, до того в історіографії не порушувалися. Наприклад, на історичні

дослідження І. Франка звертали увагу такі вчені, як О. Купчинський [761], В. Микитась [779], Ю. Мицик [784], Я. Павличко-Александрович [808], А. Скоць [842], але комплексне висвітлення джерелознавства й острогіани Каменяра Миколою Павловичем здійснене уперше.

Особлива увага М. Ковальського була прикута до наукового доробку Д. Яворницького й О. Оглоблина. Як уже згадувалося, про Дмитра Яворницького він написав серію статей у формі історико-біографічного портрета, але звертався до аналізу його історичних досліджень. У деяких студіях подана як загальна оцінка усього наукового спадку та діяльності відомого історика [452; 462], так і окремо його козакознавчих [380], археографічних [555], історіографічних [413] напрацювань.

Спостереження, зроблені М. Ковальським у дослідженнях про Д. Яворницького, не втратили свого значення у наші дні. Дослідники С. Абросимова та Л. Алексахкіна схвально сприйняли висновки Миколи Павловича про те, що «козацького батька» можна вважати засновником нового напрямку в українській історіографії, пов'язаного з новим підходом у методиці залучення та використання історичних джерел. Новаторством Дмитра Івановича, зокрема, було намагання реконструювати історію запорозьких козаків «шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотожному ареалі їхнього існування, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів», використання писемних та фольклорних джерел [638, с. 7; 642, с. 227].

Якщо зважити на історіографічну дослідженість творчості Д. Яворницького, то можна зробити висновок, що М. Ковальський звертався до тем, які були найменше розробленими, зокрема, до особливостей вивчення і видання ним джерел, аналізу історіографічних аспектів у наукових студіях. Біографами козакознавця часто висвітлювалися його археологічні [743 – 744; 889 - 890], фольклорно-етнографічні дослідження [881], розвідки з питань історії релігії та церкви [861], літературні спроби [684; 843], а означені питання не знаходили належного опрацювання.

Досліджуючи спадок Д. Яворницького, Микола Павлович розробив критерії для визначення місця та ролі вченого у науковому процесі: коло наукових зацікавлень

(наукова проблематика), наявність попередників, інтенсивність і темпи досліджень з визначенням певних етапів наукової діяльності, ступінь новизни наукових розробок, нові напрями та методи досліджень, оцінка сучасниками та нащадками результатів його творчої діяльності, вплив вченого на історіографічний процес, тобто наявність наукової школи [452, с. 6 - 7]. Відзначимо, що використання цих критеріїв спостерігається і в наш час, зокрема, у дослідженнях В. Воронова та А. Портнова [703, с. 212; 818, с. 139].

У науковому доробку О. Оглоблина М. Ковальський виділяв історіографічні (зокрема, аналізував його працю «Думки про сучасну українську советську історіографію») [328; 386; 415] та джерелознавчі аспекти [545].

Цікавим прикладом персоналісного дослідження М. Ковальського, яке можемо віднести до біобібліографічного виду, є стаття про В. Антоновича та І. Крип'якевича [356]. У ній здійснено спробу історіографічного порівняння доробку обох учених з джерелознавства й археографії історії України XVI – XVII ст. Автор звертав увагу на незвичність постановки такої проблеми і зазначав, що свідомо вибрав для аналізу джерелознавчі аспекти, оскільки обидва історики були авторитетними знавцями цих галузей науки [356, с. 6]. Бібліографічні дані згруповані тут у два списки, після чого наводяться коментарі Миколи Павловича. Результатом цього було визначення рис, які об'єднували стиль наукової праці і тематичну спрямованість досліджень В. Антоновича та І. Крип'якевича [356, с. 14]. Ще одна стаття, у темі якої задекларовано порівняння праць М. Варшавчика і В. Стрельського, насправді містить оцінку доробку першого, тому віднесена до біобібліографічного виду [364].

З персонологічних публікацій, автором яких був М. Ковальський, виділяються ювілейні матеріали про В. Борщевського (у співавторстві з В. Шевцовим) [359] та І. Ковальову [334]. Перша написана до 70-річчя від дня народження та 40-річчя наукової та педагогічної діяльності колеги історика, професора ДДУ В. Борщевського. Окрім короткої біографічної частини, у ній поміщена інформація про вітання та нагородження ученого. У ювілейному збірнику, випущеному до 70-річчя відомого археолога, професора ДДУ І. Ковальової, Микола Павлович опублікував статтю, у якій загалом окреслив її роль в організації досліджень та

викладанні археології на Придніпров'ї. Фрагменти життєпису дослідниці подані на основі спогадів про співпрацю з нею та відгуків студентів.

Розвиваючи джерелознавчий та історіографічний напрями досліджень, учений звертався до розгляду спеціальних історичних дисциплін, які були пов'язані як з дидактичними, так і з науковими його інтересами. До таких можна віднести бібліографію [323; 596; 626 – 628; 631 – 632], хронологію [623; 630; 633], музеєзнавство [629], історичне краєзнавство [577], боністику [338; 556], вексилологію [344] та нумізматику [603]. Частина праць побачили світ у формі окремих брошур і методичних рекомендацій, зокрема, з бібліографії та музеєзнавства, які М. Ковальський викладав на історичному факультеті ДДУ.

Отже, в результаті проведеного аналізу праць М. Ковальського можна констатувати, що основну увагу він звертав на дослідження археографії, джерелознавства й історіографії. Його наукові праці видавалися у формі навчальних посібників, методичних рекомендацій, статей в тематичних збірниках і періодиці, енциклопедичних гасел, публіцистичних статей. Науковець зробив неабиякий внесок у розробку деяких питань теоретичного джерелознавства: джерельної евристики, зокрема запропоновані ним її рівні, а також новий термін «інформативні джерела архівної евристики»; мали значення його теоретичні напрацювання з проблем джерельної бази та класифікації писемних джерел. У конкретно-джерелознавчому напрямі важливими для розвитку подальших наукових студій були напрацювання М. Ковальського, присвячені документальним писемним джерелам, зокрема, Литовській метриці, та наративним (оповідним) пам'яткам. В історіографії він звертався, насамперед, до біографічного напрямку, досліджуючи внесок окремих учених у джерелознавство й історію України.

3.2. Проблеми історії України у працях науковця

У науковому доробку М. Ковальського, де переважають джерелознавчі й історіографічні дослідження другої половини XVI – середини XVII ст., є низка праць, присвячених історії України. Звертаючись до окремих галузей історичної науки, він опрацьовував матеріали з минулого України вказаного періоду, що

спонукало до висвітлення окремо історичних аспектів. Значну увагу приділяв історії Волині, насамперед Острожчини, що пояснюється його походженням з цього українського терену. Праці М. Ковальського з історії України та Волині є невід'ємною частиною його наукового спадку. Загалом їх можна поділити на: монографічні видання, автореферат, статті, опубліковані у тематичних збірниках і періодиці, енциклопедичні гасла та публіцистичні дослідження.

Микола Ковальський ніколи не ставив перед собою завдання комплексного висвітлення історії України, тому синтетичної праці на означену тематику у його доробку не має. Лише у 1993 р. побачило світ навчальне видання «Історія України. Ч.1. Від стародавньої історії до XVII століття: Конспекти лекцій» за спільним авторством М. Ковальського і Ю. Мицика [418].

Видання поділено на вісім розділів за хронологією розвитку українського історичного процесу зазначеного періоду: «Стародавня історія України», «Походження українців. Київська Русь», «Українські землі у середині XIV – середині XVI ст.», «Виникнення козацтва», «Культура України у другій половині XIII – середині XVI ст.», «Соціально-економічне та політичне становище України у другій половині XVI – першій половині XVII ст.», «Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр.», «Культура України XV – першої половини XVII ст.» [418, с. 144].

Ваги посібнику додає те, що попри можливість уникнути формування наукового апарату, його текст містить посилання на джерела та літературу. Подаються, зокрема, посилання на архівні документи (фонди ЛМ ЦДАДА у Москві, Центрального державного історичного архіву України у Львові, відділу рукописів Музею Чарторийських у Кракові) [418, с. 80 – 82, 84, 88, 117], археографічні видання історичних джерел у XIX – XX ст. [418, с. 51, 74, 86 – 87, 94], а також дослідження таких авторитетних істориків, як М. Грушевський, Д. Яворницький, А. Кримський, О. Баранович, І. Крип'якевич та інші [418, с. 23, 45, 79, 103, 109].

Ідея написання книги належала декану історичного факультету ДДУ, професору А. Черненку [288, с. 16], який здійснив її загальне редагування [418, с. 2]. Підготовка праці почалася наприкінці 1980-х рр. У листі до Ю. Мицика 4 серпня

1989 р. Микола Павлович, вказуючи на необхідність її написання, пропонував розділити роботу на частини: він писатиме про XIII – XVI ст., а козацько-селянські повстання кінця XVI – XVII ст. і Хмельниччину мав опрацювати Юрій Андрійович [288, с. 16].

Немає прямих вказівок на те, що видання підготовлене за такою схемою. Однак, ще 1992 р. М. Ковальський опублікував серію публіцистичних статей, текст яких подібний до змісту її шостого розділу, присвяченого розгляду політичного становища в Україні другої половини XVI ст., розвитку міського життя того часу (магдебурзького права, розвитку торгівлі та ремесла й ін.) і козацько-селянським повстанням кінця XVI – першої половини XVII ст. [349; 425; 498; 516].

На думку вченого, окреслений період в історії України займає особливе місце, як час, що відзначився посиленням соціальної та національно-визвольної боротьби [498, с. 2]. Однією з найважливіших політичних подій він називав «Люблінську державну унію», яка, проте, поставила український народ у важке становище. Історик окреслив зміни, що відбулися в адміністративному плані, умовах життя селян. Саме після унії розпочалося інтенсивне захоплення польськими феодалами українських земель, зростання масштабів «національного, релігійного та соціального пригноблення українського народу». При цьому в Україні ще не було тоді сили, здатної організувати ефективний опір. Стосовно українського козацтва, то воно, як зауважив М. Ковальський, не було тоді достатньо зорганізованим і кількісно ще було слабким. А магнати і шляхта відстоювали свої вузько соціальні інтереси і не були здатні піднятися до розуміння загальнодержавних цілей [498, с. 2].

Оцінки цих подій і явищ з історіографічної ретроспективи, як відомо, є дуже неоднозначними, такими вони залишаються й у наукових працях нашого часу. З одного боку, сучасні українські дослідники у більшості своїй дотримуються думки про економічну експансію польських феодалів на українські землі та про відсутність у кордонах Речі Посполитої умов для рівноправного співіснування народів, культур та релігій. Однак, з іншого боку, позитивом вважають злиття більшості регіонів тогочасної Русі (Галичини, Поділля, Холмщини, Волині й Наддніпрянщини) в

єдиний політичний організм у складі однієї, хоча й ворожої українцям держави [663, с. 70 – 72; 696, с. 259; 828, с. 147; 885, с. 201 – 213; 887; 910].

Цим він пояснював виникнення різних форм антифеодальної боротьби (втечі, відмови виконувати повинності, напади на шляхтичів, їх пограбування і побиття, фізичне знищення, підпали панських маєтків), вищою формою якої були повстання. М. Ковальський відзначав помилковість визначень останніх, як козацько-селянських, що робилося в радянській історичній науці, аби «применшити роль українського козацтва». Натомість вбачав у них: «козацькі повстання з залученням до збройної боротьби проти шляхти, магнатів і королівської адміністрації на місцях широких верств населення, не лише селян, але й міщан різних за рівнем маєтностей, шляхтичів, настроєних радикально та ін.» [516, с. 3]. При цьому важливу роль він відводив повстанням під проводом К. Косинського та С. Наливайка [425, с. 3]. Особливого значення надавав діяльності П. Сагайдачного, якого називав «видатним сином українського народу» [349, с. 3].

У період ранньої творчості М. Ковальський написав кілька статей про історію дипломатії на українських землях: про дипломатичну підготовку Переяславської ради (діяльність місії Б. Репніна-Оболенського в 1653 р.) [557 та московської дипломатії щодо українських земель в 70 – 90-х роках XVII ст. [566].

У цьому контексті написані вченим студії про зв'язки українських земель з Московією. У працях М. Ковальського особлива увага зверталася на західноукраїнські землі, з чим пов'язана тема його кандидатської дисертації [616]. Історик висвітлював різні аспекти таких зв'язків (політичні, економічні та культурні) [369; 387; 500 – 501; 568 - 569; 614; 622], при цьому необхідно було наголошувати, що вони постійно посилювалися та мали тільки позитивне значення. Так, розповідаючи про політичні взаємовідносини, він писав, що з кінця XVI і протягом XVII ст. в умовах посилення соціального, національного та релігійного гніту з боку феодалів, міського патриціату, католицького й уніатського духовенства політичні зв'язки з Російською державою набули для населення західноукраїнських земель великого значення [500; 622].

Такий стан речей був пов'язаний з вимогою радянської кон'юнктури виокремлювати теми, які стосувалися взаємовідносин між двома народами. Цьому, наприклад, присвячувалася книга І. Крип'якевича, написана у такому ж дусі під жорстким контролем цензури [758]. Після падіння «залізної завіси» історики в Україні почали дивитися на це питання інакше. Так, В. Горобець, не заперечуючи, що з кінця XVI ст. українсько-російські відносини набувають певної динаміки, писав, що у той же час спостерігалася амбівалентність таких взаємин, проявом чого були козацько-польсько-московський та козацько-татарсько-московський спектри етнополітичних колізій [688, с. 13 - 14]. Наведені факти також свідчать, що українці не «хворіли» обоюванням Московії. Детальніше це розкрито у працях В. Брехуненка [678], В. Степанкова [850], Т. Чухліба [873], А. Бульвінського [680], В. Газіна [707], які звернули увагу на те, що ще з XVI і протягом XVII ст. траплялися випадки співробітництва козаків з татарами, зокрема, й проти Московії, війни запорожців з московськими військами, особливо в середині і другій половині XVII ст., коли намагалися відновити єдність власної держави.

У доробку М. Ковальського, присвяченому історії західноукраїнських земель, можна виділити комплекси праць про минуле Львова та Львівщини [396; 439 – 442], а також Острога й Острожчини.

З останньої тематики виділяються дослідження М. Ковальського, що стосуються власне Острога, як адміністративного центру [411; 517; 605]. У 1998 р. вийшла книга «Етюди з історії Острога», що фактично увібрала в себе його основні напрацювання з історії міста [393].

М. Ковальський вказував, що Острог уже в XIV ст. став значним політичним та економічним центром [605, с. 50], а на XVI – першу половину XVII ст. припадає розквіт міста як визначного політичного, економічного та культурного центру України [517, с. 144]. На його думку, для цього були вагомими об'єктивні та суб'єктивні підстави. З перших заслуговують на увагу: 1) природно-географічний фактор: вигідне географічне розташування міста в центрі історичної Волинської землі, порівняно м'який клімат і сприятливі умови для життя; 2) тісно пов'язане з цим топографічне та військово-стратегічне положення; 3) геополітична, конфесійна

і культурологічна ситуація в краї; 4) традиції духовної культури, східнослов'янської книжності доби Київської Русі й Галицько-Волинського князівств; 5) міжнаціональні та міжконфесійні зв'язки Острога з Заходом, Сходом і Півднем; 6) формування волинської національної культурної еліти.

Цікаво, що вчений окремо виділив суб'єктивні фактори піднесення міста. Найперше звернув увагу на лідерство князів Острозьких на політичній арені не лише Волині, але й Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а також на економічну потужність цього князівського роду, що сконцентрував у своїх руках значні матеріальні, фінансові та людські ресурси [371; 411, с. 114; 517, с. 144 - 145]. Інші дослідники звертають увагу на чимале політичне значення переважно двох князів Острозьких – Костянтина Івановича та Василя Костянтиновича, з ними ж пов'язується й економічний розвиток міста [661; 730; 757; 883 – 884]. Ще одним важливим чинником, на думку М. Ковальського, була релігійна толерантність острозьких політичних і релігійних діячів [411, с. 114; 517, с. 144 - 145]. Це підкреслюється у статті Я. Хаврука, де вказано, що такий стан речей пов'язаний з ознайомленням Острозьких з культурою Ренесансу наприкінці XV – на початку XVI ст. та поширенням книгодрукування з країн Західної Європи [865, с. 145 - 146].

Із перших років наукової діяльності М. Ковальському була притаманна увага до минулого книгодрукування на українських землях. Цей інтерес був не випадковим і пов'язувався, очевидно, з його дитинством, проведеним в Острозі – одному із центрів розвитку книжкової справи у XVI – XVII ст. Загальні аспекти цієї теми з'являються вже в кандидатській дисертації науковця, четвертий розділ якої присвячений культурним зв'язкам західноукраїнських земель з Москвою означеного періоду [616, с. 13 - 15], а також у перших наукових статтях, опублікованих 1956 – 1957 рр. [396; 442; 501]. За змістом науковий доробок М. Ковальського, присвячений книгодрукуванню, піддається групуванню на дві частини: 1) історія українського друкарства в XVI – XVII ст.; 2) стародруки в культурі й освіті України цього часу.

Першу групу, своєю чергою, можна поділити на загальний огляд витоків і розвитку друкарства на Волині, а саме в Острозі [382; 411; 478 – 479] та праці про

діяльність І. Федоровича (біографічні та джерелознавчі) [406; 442; 501; 519; 579; 601 – 602].

Аналізувати витoki книгодрукарської справи на Волині він почав від виникнення наприкінці 1570-х рр. другої за часом в Україні острозької кириличної друкарні. Підкреслюючи важливість цього факту, учений поділив її діяльність на два періоди: перший – федорівський, пов'язаний з діяльністю І. Федоровича в 1578 – 1581 рр. і другий – після від'їзду друкаря до Львова, коли в Острозі працювали його послідовники й учні (кінець 80- рр. XVI ст. – до 1612 р.) [382, с. 32; 478, с. 121 – 122]. Ще у 1965 р., на основі аналізу акту володінь князів Острозьких, він вказував на місце розташування острозької друкарні [382, с. 33].

М. Ковальський поділяв думку Я. Ісаєвича про те, що за поліграфічним рівнем більш плідним був федорівський етап існування друкарні [478, с. 122]. Саме тому присвятив діяльності друкаря серію своїх праць, називаючи його «одним з найвидатніших, найвідоміших просвітників доби Нового часу не лише в історії Острога, але й взагалі Східної Європи» [406, с. 24].

Неабияке значення для дослідження діяльності І. Федоровича в Україні має видана М. Ковальським книга «Джерела про початковий етап друкарства на Україні», яка містить не лише аналіз документальної бази, а й відображає погляди ученого на це питання. Саме у ній запропонована періодизація діяльності друкаря на українських землях за територіальною ознакою: львівський (перший), дерманський, острозький і львівський (другий) періоди [372, с. 17].

Варто сказати, що інформація про попередників останнього в Україні тоді тільки починала з'являтися. Пізніше у статті «Іван Федорович (Федоров) (р. н. невід. - 1583)», написаній у характерному для М. Ковальського стилі, це питання набуло подальшого розвитку. Тут подається історія його вивчення різними вченими, введення до наукового обігу джерел, структура джерельної бази, джерелознавчий огляд основних друкованих праць І. Федоровича, з яких детальніше охарактеризовано «Буквар» 1578 р. і Острозьку Біблію 1580-1581 рр. [406, с. 26 – 38].

Ці та інші стародруковані книги науковець розглянув у низці своїх досліджень, зокрема у згаданій праці про початок книгодрукування, «Етюдах з історії Острога», загальній статті в «Українському альманасі». Окремим давнім виданням присвячені його спеціальні статті: Острозька Біблія [337], Буквар Острозький (Азбука) 1578 р. [341; 477; 601], Буквар (надрукований до 1598 р.) [340], «Книга о постничествѣ» Василя Великого (1594 р.) [422], Книжиця (1598 р.) [423], «Книжка словенская, рекомаа грамматика» (Буквар 1598 р.) [424; 635], «Маргарит» Іоана Золотоуста (1595 р.) [445], Місяцеслов 1612 р. [454], «Палінодія» Захарія Копистянського [485], Псалтир з возслідуванням («Правило истинаго живота христіанского», 1598 р.) [503], «Требник» («Молитовникъ») 1606 р. [533], Часослов 1598 р. [542], Часослов 1612 р. [543].

В енциклопедичних гаслах, поміщених в книзі «Острозька академія XVI –XVII ст.», Микола Павлович намагався дотримуватися єдиного підходу до аналізу стародруків. Як правило, він подавав дані про формат, кількість аркушів, особливості оформлення, наявність прикрас, у деяких випадках окреслював структуру тексту, джерела, які лягали в основу творів, історію вивчення пам'ятки [341, с. 27 - 29].

Значну частину острогіани М. Ковальського займають публікації з минулого освіти міста. Насамперед, це праці, присвячені діяльності освітян – вчителів шкіл і педагогічного училища, більшість з яких автор знав особисто. Він навіть планував видати нариси про острозьких освітян окремою книгою, для чого збирав матеріали з місцевих архівів, записував спогади [655, с. 115]. Їх публікація почалася після повернення на малу батьківщину і продовжувалася до кінця його життя. Більшість із них оприлюднені в місцевих газетах, що сприяло популяризації діяльності заслужених педагогів серед місцевої громади. У такий спосіб побачили світ дослідження про педагогів Євтропія Анисимова [335], Тамару Бабич [526], Юлія Бабича [547], Абрама Бархмана [472], Василя Башини [537], Івана Борковського [407], Марію Брушневську [514], Лідію і Василя Вавриків [499], Павла Ваду [484], Івана Вовченка [404], Миколу Габіта [399], Олексія Гартрамфа [488], Василя Григоровича [343; 470], Бориса Жижко [339], Олену Загановську [466], Олександру

Йогансен [469], Олександра Коберника [468], Лідію Крижанівську [487], Анастасії Марусини [392], Ольгу Матласевич [467], Антона Новоселецького [331], Євгенію Павлічук [525], Афіногена Павлюка [521], Тетяну Папашику [531], Лідію Покало [436], Катерину Пухтаєвич [420], Михайла Рекала [450] та Марію Рекало [446; 504], Прокопа Соколянського [400; 536], Костянтина Ткаченка [427], Ярослава Шатаву [549], Анатолія Шатровського [330; 389], Галину Янчевську [361] та інших.

У 2000 р. частина з таких нарисів була опублікована у виданні «Острозькі просвітники XVI – XX ст.», окремий розділ якого відводився освітянам. Дев'ять статей до нього подав саме Микола Павлович (одна у співавторстві з І.Пасічником і Л. Гошовським). Характерною ознакою багатьох нарисів було те, що поряд з діяльністю окремих персоналій, автор подавав максимально доступні відомості з історії начальних закладів міста [665].

При написанні нарисів Микола Павлович, як правило, дотримувався наступної схеми: джерельна база нарису, її репрезентативність, походження педагога, здобуття освіти, праця в навчальних закладах, характеристики з місця роботи, нагороди. Цьому передувала клопітка евристична робота, яку він проводив у Державному архіві Рівненської області, відділі фондів Острозького державного історико-культурного заповідника, архіві НаУОА. Залучалися спогади колег, родичів педагогів, використовувалися матеріали з домашніх архівів, зокрема, особистого (фамільного) архіву Коберників, М. Рекала, І. Вовченка та ін. Чималий пласт інформації М. Ковальський почерпнув зі свого домашнього архіву, де зберігалися його конспекти шкільних років, використав власні спогади, тому статті носять певною мірою суб'єктивний характер [515, с. 396, 402 - 403].

Отже, лише загальний огляд наукового доробку М. Ковальського засвідчує його зацікавлення конкретно-історичними дослідженнями, що стосувалися, насамперед, історії українських земель XVI – XVII ст. Виділяється комплекс праць дослідника з острог'яни, де він звертав увагу на розвиток міста як адміністративного та культурного центру, минуле книгодрукування в Острозі, діяльність друкаря І. Федоровича. Серія його праць присвячена історії освіти в Острозі, зокрема освітнім діячам XIX – XX ст. – педагогам середніх і вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ 4

М. КОВАЛЬСЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР НАУКИ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

4.1. Особливості «школи Ковальського»

Одним із найпомітніших напрямів, де знайшли вияв організаційні здібності М. Ковальського, - це формування власної наукової школи, яка, попри усі дискусії щодо визначення наукових шкіл, стала цілком очевидним явищем і то, якщо говорити в загальному, «явищем не місцевого, не республіканського, а значно більшого обшвиру» [316, с. 5]. Визначення «наукова школа М. Ковальського», за спостереженнями Г. Швидько, не ретроспективне, воно з'явилося у першій половині 1980-х рр. і офіційно звучало в розмовах авторитетних учених на захистах дисертацій, на всесоюзних наукових конференціях. Уже на той час М. Ковальський та перші покоління його учнів своїми науковими дослідженнями заклали досить міцні підвалини для подальшого розвитку українського джерелознавства, історіографії та історії України XVI – XVIII ст. [316, с. 6].

Як справедливо відзначається у спогадах згаданої дослідниці, інтерес до цієї теми пояснюється унікальністю факту виникнення наукової школи джерелознавства та історіографії України на початку 1970-х рр., коли ця дослідницька нива була найбільш занедбаною. Причому вперше визначення «наукова школа Ковальського» прозвучало з вуст провідних радянських істориків – академіка І. Ковальченка, професора О. Чистякової та ін. [877, с. 32]. Однак в опублікованому вигляді згадки про це зафіксовані не лише на початку XXI ст., як зазначено у статті, а значно раніше, наприкінці 1980-х рр.

Перші ознаки формування майбутнього творчого колективу з'явилися до заснування в університеті кафедри історіографії та джерелознавства. Як згадував сам учений, ще на перетині 1960-1970-х рр., за сприяння завідувача кафедри історії СРСР та УРСР ДДУ Д. Пойди, він мав можливість керувати підготовкою кандидатських дисертацій [497, с. 12]. Оскільки Микола Павлович не мав тоді ні докторського ступеня, ні звання професора, а лише в такому разі надавалось право

керувати аспірантами, то підготовку молодих істориків йому дозволялося проводити на підставі спеціального наказу Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР [290, с. 85; 876].

Незабаром важливість процесу, розпочатого організаційною працею М. Ковальського, стала відчутною у середовищі професійних учених. Ось що констатував у листі до Миколи Павловича від 12 серпня 1979 р. академік НАН України, доктор історичних наук Я. Ісаєвич: «... ще і ще раз схилиюсь перед Вами: тільки Ви наполегливо і систематично готуєте на Україні нове покоління медієвістів і уже створили серйозну школу в Дніпропетровську, якої так бракує іншим університетським центрам» [173, арк. 3].

Не завжди щодо цього «незримого коледжу» вживалося слово школа. Для прикладу, в офіційних документах писалося на тодішній лад: «підготовка і виховання висококваліфікованих кадрів» [144, арк. 2], «підготовка науково-педагогічних кадрів для вищої школи» [220, арк. 2]. Але з контексту приватного листування зрозуміло, що йшлося не просто про аспірантів науковця, а про когорту учнів і послідовників, які продовжували його справу. Так, видатний білоруський історик М. Улащик у новорічному привітанні 25 грудня 1979 р. бажав М. Ковальському, щоб множилося число його учнів [283, с. 29].

Функціонування та розвиток школи стало більше помітним з середини-другої половини 1980-х рр. У службових характеристиках 1986 – 1987 рр. вказувалося на факт утворення під керівництвом історика наукового напрямку з джерелознавства вітчизняної історії [212, арк. 2; 214, арк. 2]. Це підкреслювалося і в статті, опублікованій до 60-річчя М. Ковальського його учнем, тоді доцентом кафедри загальної історії ДДУ Ю. Мициком [783, с. 2]. А доктор історичних наук, професор Г. Швидько в окремій ювілейній статті зазначила, що поряд з напрямом формувалася наукова школа [874, с. 4], і як на продовження теми, в інтерв'ю 1990 р. наголошувала: «Микола Павлович... створив одну з найсильніших шкіл учених-джерелознавців, яку знають у нас в країні і визнають за рубежом» [289, с. 3]. Наступного року авторка підкреслювала, що це школа знавців дореволюційного

періоду України, котра, разом з кафедрою історіографії та джерелознавства, сприяла об'єктивним дослідженням історії України [308, с. 1].

Формування школи у застійні роки виглядатиме ще унікальнішим, коли зважити на поставлені радянським режимом умови існування історичної науки, як і багатьох інших дисциплін. У той час університети навіть не розглядалися осередками розвитку наукових знань, їх замикали у рамки лише викладання або навчання історії, тому більшість із них не мали можливостей для утворення наукових шкіл [713, с. 45]. В українській історичній науці 1930 – 1980-х рр., на відміну від російської радянської історичної науки, є значно менше прикладів історії, відносно вільної від політики. Це визначалося високим рівнем ідеологічного контролю над творчістю українських учених, «яких тестували не лише на предмет узгодження їхніх текстів з загальним курсом Кремля, але насамперед стежили за відсутністю в них проявів відступів від актуальної національної політики» [897, с. 253].

Особливо це було помітно, як не парадоксально, на місцях, у республіках, і навпаки, менше проявлялося в імперському центрі. У порівнянні з іншими вишами, ДДУ у цьому плані був винятком, оскільки з 1966 р. користувався статусом базового університету і підпорядковувався Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти не УРСР, а СРСР [734, с. 152]. Це створювало певні передумови для розвитку науки [713, с. 45]. Засновник школи й сам наголошував на цьому, пишучи, що у 1970-1980-х рр. тут були непогані умови для зайняття справжньою наукою в галузі історії України XV – XVIII ст. Проте, доводилося долати опір створюваний на самому факультеті найбільш відверто в середині 1970-х рр., коли праці М. Ковальського та його учнів оцінювалися з точки зору націоналізму [410, с. 16]. Іноді потрібно було відстоювати аспірантські теми і перед затвердженням, і перед захистом [314, с. 26 – 27; 320, с. 42 – 46; 321, с. 82 – 83].

Усе ж не тільки формальна підпорядкованість вишу давала можливість розвивати наукові дослідження. Такий статус у цей час мав, наприклад, Харківський держуніверситет [787, с. 10], але наукової школи з історичних наук там не було.

За працями Миколи Павловича та успіхами створеної ним школи сліdkували в центрах україністики за кордоном – від Польщі до Канади та США. Розвиток історичної науки у ДДУ другої половини 70-х – середини 80-х рр. ХХ ст. помітили також вчені Гарвардського університету, зібрані навколо професора О.Пріцака [296, с. 6]. Останній наголошував на цьому під час перебування у Дніпропетровську в квітні 1990 р.: «Створена професором ДДУ М. П. Ковальським школа вчених істориків спеціалізується з джерелознавства історії України XVII – XVIII століть... Публікації цієї школи були добре відомі нам в Америці ще тоді, коли історична наука на Україні переживала свої не найкращі часи» [312].

Збільшення відомостей про «школу Ковальського» співпало з кінцем радянського режиму і його падінням у 1991 р., що дозволило поглянути на історіографічний процес без ідеологічного бар'єру. На цей час уже офіційні документи почали вживати щодо учнів історика термін «школа» і вказувати на її не лише вітчизняне, а й міжнародне значення [217, арк. 2]. Це підтвердив вітальний лист останньому, надісланий 1994 р. з двох закордонних установ – Канадського Інституту Українських Студій і Центру історичних досліджень імені П. Яцика Альбертського університету. Підписаний відомими істориками З. Когутом і Ф. Сисином текст, разом з визнанням ґрунтовності наукових досліджень М. Ковальського, містив високу оцінку його організаційної активності: «В умовах постійного тиску з боку тоталітарного режиму Вам вдалося створити цілу школу справжньої історичної науки, що саме по собі становить громадянський і науковий подвиг. Ваші наукові дослідження, як і праці вихованої Вами генерації вчених, зискали міжнародне визнання для Вас і для Дніпропетровського університету» [164].

У другій половині 1990-х р. в Дніпропетровську та Острозі почали виходити збірники на пошану М. Ковальського. В опублікованих там статтях і відгуках українських та зарубіжних учених інформація про існування наукової джерелознавчої школи подавалася як історіографічний факт, хоч серед авторів значилися переважно учні та колеги останнього. Проте це вказує, по-перше, на визнання такого «незримого коледжу» в академічному середовищі, а по-друге, на

значимість результатів, досягнутих його представниками [718, с. 29, 38, 57 – 63, 65 – 66, 69; 796, с. 40; 807, с. 6, 7, 18, 36, 42 – 46, 584 – 585, 588].

На це звертав увагу А. Остряко, вважаючи у той же час, що школа М. Ковальського історіографічно легітимізувалась лише після смерті останнього. У даному випадку він розглядав подібні наукові формування як постфактум-конструкції, відправною точкою для виділення яких є смерть засновника або лідера. Тобто, наукова школа – це посмертна нагорода талановитому вченому за його інтелектуальну, організаторську та педагогічну діяльність, яка здобула визнання у науковому світі [805, с. 301]. Фактором, що призвів до легітимації дніпропетровської школи, на думку історика, стала поява 2007 р. збірника пам'яті М. Ковальського, авторами якого були виключно його учні (19 з 28 аспірантів) [781, с. 384 – 386; 805, с. 301].

Це підтверджує, що смерть засновника школи зумовила необхідність «повернення до його різноманітної літературної спадщини», охопивши майже усе «коло Ковальського» [701, с. 82]. Однак, подібними об'єднавчими чинниками, відносно представників згаданої школи, можна вважати ювілеї останнього 1999 і 2004 рр., коли на його пошану виходили наукові збірники з низкою статей учнів [796; 807], об'єднаних до того ж ювілейними науковими форумами й урочистостями [266, с. 104].

На думку окремих історіографів, дніпропетровська школа є найбільш «реальною» з усіх співтовариств істориків України радянської доби, які іменуються таким чином [893, с. 421] або навіть єдиною академічною школою, яка насамперед займалася ранньомодерною українською історією з наголосом на джерелознавчих дослідженнях [713, с. 45].

Попри таку феноменальність цього «незримого коледжу» до цього часу не маємо ще усталеного та уніфікованого погляду на його визначення. Поряд із дефініціями, пов'язаними з ім'ям засновника, - «наукова школа Ковальського» [296, с. 6; 316, с. 6; 836, с. 20; 879, с. 125], - існує ціла низка інших. Деякі вчені звертали увагу на джерелознавче спрямування останньої: «школа історичного джерелознавства, засновником і керівником якої був Микола Павлович

Ковальський» (Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій) [310, с. 23], «дніпропетровська школа істориків-джерелознавців» (зокрема, С. Шмідт [310, с. 23, 24] та ін. [718, с. 5]), «власна школа джерелознавців» (В. Воронов) [700, с. 37], «наукова джерелознавча школа», «дніпропетровська школа джерелознавства» (А. Атаманенко, В. Атаманенко, С. Дарчик, В. Яремчук) [648, с. 7; 651, с. 241; 716, с. 111; 896, с. 18], «наукова школа з джерелознавства історії України» (І. Пасічник) [293, с. 7], «дніпропетровська наукова школа з джерелознавства історії України доби середньовіччя і початку нового часу», «дніпропетровська школа дослідників історичних джерел та розробників методів їх верифікації» (О. Удод) [857, с. 129; 858, с. 29, 38], «школа, що зробила вагомий внесок у розвиток джерелознавства історії України XVI – XVIII ст.» (С. Абросимова) [250, с. 59], «документальна школа» (П. Кулаковський) [759, с. 94], «наукова школа з джерелознавства історії України» (А. Болебрух) [669, с. 7] та інші.

Частина визначень вказують на інтерпретацію наукової школи з ширшими, ніж джерелознавство, напрямками досліджень: «історико-археографічна і джерелознавча школа в Дніпропетровському державному університеті» (Л. Винар) [689, с. 4], «історико-джерелознавча школа в Дніпропетровському університеті» (Я. Калакура) [737, с. 145], «дніпропетровська школа фахівців у галузі джерелознавства, археографії, краєзнавства» [718, с. 4].

Оскільки у науковому доробку М. Ковальського є дослідження з історіографії, а серед дисертацій його аспірантів історіографічні теми, то у свідомості деяких істориків цей напрям сприймався нарівні з джерелознавчим, а інколи як самостійний: «дніпропетровська школа джерелознавців та історіографів» (А. Санцевич) [300, с. 65], «українська джерелознавча історіографічна школа в Дніпропетровську» (Л. Винар) [257, с. 4], «школа дослідників історіографії та джерелознавства України» (Г. Швидько, В. Кравченко) [292, с. 588; 877, с. 32], «школа дослідників проблем джерелознавства та історіографії історії України доби феодалізму» (О. Апанович) [644, с. 7], «українська історіографічна школа в Дніпропетровську й Острозі» (О. Прищепа, Б. Прищепа) [819, с. 349].

Врешті, серед визначень школи знаходимо такі дефініції, які дають лише загальне уявлення про її наявність, інколи без деталізації напрямів досліджень: «дніпропетровська наукова школа» (А. Атаманенко) [649, с. 40], «дніпропетровська школа дослідників України XVI – XVIII ст.» (Я. Ісаєвич) [272, с. 57].

Подекуди територіальний зв'язок школи з Дніпропетровськом переноситься й на Острого, де з 1994 р почав працювати історик. Так, у 1999 р. С. Абросимова писала, що «професор Микола Павлович Ковальський – видатний український джерелознавець, фундатор і лідер Дніпропетровської джерелознавчої школи, а сьогодні – створювач нової – Острозької школи істориків» [636, с. 36].

Зазначимо також, що поряд з дефініцією «школа», в окремих статтях вживаються інші, наприклад, «генерація», «напрямок». Розповідаючи про широту наукових інтересів ученого, А. Атаманенко та В. Атаманенко зазначили, що чи не найбільше ця риса помітна у створенні М. Ковальським джерелознавчого напрямку (школи) [654, с. 46]. У той же час, Л. Винар вказував, що з творенням нових наукових осередків М. Ковальський зарекомендував нову генерацію українських істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін [259, с. 6]. Це пов'язане, очевидно, з близькістю таких термінів як «школа», «напрямок», «течія», які часто використовуються як синоніми, а також з недостатнім їх визначенням [912, с. 312].

Як бачимо, лише розгляд термінів, застосовуваних при визначенні «школи Ковальського», свідчить про надзвичайно широке її сприйняття. Поява джерелознавчих, археографічних, історіографічних наукових праць як М. Ковальського, так і його аспірантів, призвела до пов'язаності цих тем з школою.

Хоча назва «школа Ковальського» часто вживалася на рівні з назвою «дніпропетровська джерелознавча школа», поняття «вчитель» у ній було цілком персоналізоване і сприймалося саме з постаттю Миколи Павловича [912, с. 310]. На нашу думку, обидві ці назви мають право на існування, адже не створюють ні термінологічного, ні персоналізного дискомфорту, і відповідають головним ознакам самої школи. При цьому «школа Ковальського» сприймається як наукове співтовариство, якому характерні інтелектуальні комунікації за моделлю «колеса»,

тобто утворення з лідером у центрі та пов'язаними з ним людьми [748, с. 361; 753, с. 457].

Важливою в інтелектуальному просторі є схолярна ідентичність, яка слугує ознакою професіоналізму та рівня саморефлексії історика, що усвідомлює свою належність до певної професійної спільноти. Як стверджується, кожен історик хоча б імпліцитно ідентифікує себе з конкретною інтелектуальною традицією чи науковою школою [753, с. 455 - 456]. У статті про внесок Л. Винара в розробку поняття наукової школи М. Ковальський вказував на витoki своєї інтелектуальної генеалогії ще з кінця XIX ст., з принципів школи В. Антоновича: «На нашу думку, В. Б. Антонович був засновником першої наукової школи дослідження історії України доби середньовіччя і Нового часу (XIII – XVI ст.) на основі всебічного залучення письмових джерел, то був необхідний історіографічний етап на шляху до джерелознавчої синтези і формування в майбутньому, вже в другій половині XX ст. в Україні особливого джерелознавчого напрямку, зокрема, в середовищі дніпропетровських істориків» [352, с. 43; 353, с. 115 - 116].

У деяких дослідженнях зазначається, що науковець ретроспективно вибудовував цю лінію таким чином: себе вважав учнем І. Крип'якевича, коли студіював історію у ЛДУ імені І. Франка, І. Крип'якевич був учнем М. Грушевського, який вийшов зі школи В. Антоновича. Це свідчить, що Микола Павлович відчував свій зв'язок із класичною традицією джерелознавства і київською школою документалістів, ланцюжок якої тягнувся від В. Антоновича, М. Грушевського, І. Крип'якевича до дніпропетровської школи джерелознавців [753, с. 456].

Цікаво, що подібний зв'язок сприяв ідентифікації уже з його «творчою лабораторією» навіть тих учених, які не належали до числа аспірантів М. Ковальського. Так, В. Степанков, згадуючи про науку, називав історика хресним батьком [849], а А. Бойко, за непрямыми даними, вважав своїм духовним наставником, поради якого були науковим дороговказом [679, с. 13, 15; 297, с. 9]. Також, як уже згадувалося, В. Поліщук та А. Заяць відносили себе до когорти учнів через методологічну підготовку, отриману посередництвом спілкування з

дослідником та вивчення його наукових праць [162; 174]. Хоча ці рефлексії походять з емоційної, а не методологічної площини, їх наявність вказує на популярність дніпропетровської школи істориків, якщо навіть непрямий зв'язок із нею (на рівні самовизнання) вважався почесним.

Під час розгляду самої школи не можна оминати оригінальної версії, яку у своїх працях обстоює професор І. Колесник. Дослідниця віднесла вказане інтелектуальне співтовариство до розлогішої конструкції «дніпропетровського культурно-інтелектуального осередку», який асоціювався з науковою школою, але набув рис складнішого історіографічного феномену. Він містив три самодостатні мережі комунікацій, між якими відбувався обмін інформацією: 1) джерелознавча школа М. Ковальського; 2) школа «системної методології та кількісних методів» В. Підгаєцького та 3) історіографічна школа В. Шевцова [747, с. 384; 748, с. 358].

Проте справжнім парадоксом І. Колесник вважала те, що у добу застою, в умовах тотальної русифікації та ідеологізації української науки й культури, на периферії, зусиллями М. Ковальського був утворений осередок українознавчих студій. А сам учений і його учні «опрацьовували такі «легітимні» у той час сюжети з української історії, як визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, соціально-економічна, культурно-релігійна, політична історія українських земель XVI – XVIII ст. Родзинкою школи М. Ковальського було те, що названі сюжети вивчалися переважно у джерелознавчому ключі, а це надавало їм шарму науковості й позбавляло ідеологічної заангажованості» [747, с. 382 - 383].

Характерно також, що дослідження проводилися фактично в умовах «джерельної пустелі», адже в Дніпропетровську не було джерел із зазначеного періоду історії України [296, с. 6; 893, с. 419]. Це частково компенсувала бібліотека дослідника, яка, за оцінками О. Дячка, нараховувала понад десять тисяч примірників різних книг і ще близько трьох тисяч мікрофільмів джерел, монографій, статей, знятих в архівах Києва, Львова, Варшави, Ленінграда та Москви. Більша їх частина знаходилася у квартирі вченого, інша – в університетському кабінеті [267, с. 38 - 39]. Студенти та аспіранти, розробляючи теми, мали можливість користуватися цією книгозбірнею [256, с. 68; 287, с. 19; 321, с. 84; 272, с. 57; 836, с. 20].

У розділах №№ 2 і 3 уже простежено як виникали та розвивалися зацікавлення й основні підходи до досліджень засновника школи, що дозволяє звернутися до методики, переданої ним учням [912, с. 312]. Здобуті навички були перенесені М. Ковальським на новий ґрунт у Дніпропетровську, де й відбувалося формування школи. Існує думка, що саме Микола Павлович своєю науковою, організаційною, педагогічною діяльністю привніс сюди риси «нормального образу» історичної науки та освіти. Він був одним з не багатьох, чий гарт та історіографічна культура дозволяли успішно перемагати в собі «*Homo ideologicus*», а авторитет дослідника, особливо серед молоді, сприяв закладанню наукового стилю мислення [274, с. 180; 700, с. 37]. Він володів тактом тонкого педагога, умів стимулювати інтерес до наукового пошуку [320, с. 17 - 18].

Саме на етичних засадах шанобливого ставлення до старших, авторитетних, мудріших через життєвий досвід учених, до попередників на досліджуваній ниві, колег свого покоління та до тих, хто тільки-но почав іти вслід, виховував учений плеяду молодих дослідників минулого України. До того ж робив це на особистому прикладі, що сприяло навіть підсвідомому наслідуванню учнями свого вчителя [226; 877, с. 33].

Відносини у спільному інтелектуальному середовищі будувалися на взаємодовірі, тому «етико-релігійному принципі», на якому тримається справжній зв'язок між учителем та учнем, що організовує простір наукової школи [686, с. 172]. М. Ковальський вважав сакраментальною тезу, яку висловив на захисті двох своїх аспірантів на початку 1990-х рр.: «Вони повірили в мене, а я повірив у них» [410, с. 27]. Як побачимо нижче, така атмосфера формувалася не лише науковими заходами, а й суто людськими чинниками, і культивувалася ще з студентських років майбутніх adeptів його наукової школи [272, с. 57]. Ззовні це проявлялося у просякнутому повагою ставленні наукового керівника до молодих істориків [253, с. 5; 284, с. 14, 17].

Що стосується ідентифікації школи самим М. Ковальським, то він дуже обережно висловлювався з цього приводу. У 1995 р. учений скромно писав про себе: «... колись, як нас не забудуть, міг би увійти в історіографію історії України як

джерелознавець (що сформувався саме у Дніпропетровську і саме як представник Дніпропетровського напрямку чи «школи» став відомий зі своїми учнями-дисертантами...), що розробляє конкретно-джерелознавчі питання та їх теорію-аналіз та синтез» [410, с. 19]. Для науковця визначення існування чи не існування наукової школи було не емоційним, а методологічним питанням, тому він зазначав, що хоча чим далі, тим більше позаду дисертантів, остаточно не знає, як визначити, що таке науковий напрямок, що таке наукова школа [410, с. 27], хоча він міг з повним правом претендувати на авторитет теоретичного узагальнення з цього питання [686, с. 171 - 172].

Підтвердженням реальності школи, принаймні в джерелознавчій тематиці, є відповідність цілій низці ознак. Це її тематична (джерелознавство історії України раннього нового часу) та методологічна (методика аналізу джерел, що тяжіла до методик класичного джерелознавства зламу XIX і XX ст.) консолідованість, наявність чіткого організаційного (кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ), видавничого (неперіодичні збірники кафедри) і дидактичного (лекції, семінари, наукове керівництво М. Ковальського) підґрунтя і, насамперед, високої наукової результативності. Ще один вагомий аргумент на користь факту існування школи – це усвідомлення її такою сучасниками вже у час її творення і здобуття нею авторитету в науковому світі. Головну її особливість, в контексті політико-ідеологічної ситуації в історичній науці УРСР 30-х – 80-х рр. XX ст., творила мінімальна ідеологічна заангажованість, автономія наукового пошуку, зумовлені, насамперед, джерелознавчими зацікавленнями цієї групи дослідників [893, с. 421].

Наведені тут параметри є одними з основних, за якими відбувається визначення наукової школи. Розробкою цих питань займалися такі вчені, як С. Михальченко, Л. Винар, І. Колесник, Г. Мерніков, В. Педич, А. Острянка, І. Верба та інші. Попри це, і до нині не вироблено спільного підходу для виділення школи в науці. Найпоширенішою в історіографії нашого часу є концепція Л. Винара, яку він виділив аналізуючи школу М. Грушевського. Вона вважається універсальною і застосовується як для XIX – першої третини XX ст., так і для сучасності [739, с. 34;

912, с. 310; 748, с. 356; 751, с. 71; 778, с. 333; 805, с. 296 - 297], що дозволяє опертися на неї при визначенні наукової «школи Ковальського».

Крім засновника і керівника та його учнів, на думку Л. Винара, історична школа повинна мати такі головні складники: 1) організаційну структуру, куди відносяться науково-навчальні установи (університети) і науково-дослідні центри (наукові товариства, академії наук і ін.); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; 3) спільність методології історичних досліджень; 4) спільні історіософські засади; 5) наукові видання, зокрема існування головного історичного періодичного органу, які є форумом співпраці й наукової дискусії засновника школи і його послідовників; 6) інші складники історичної школи, пов'язані з тематикою [690, с. 62]. Цікаво, що аналізу запропонованої Л. Винаром схеми такого наукового колективу М. Ковальський присвятив декілька статей [352; 353], вважаючи, що це є «ґрунтовне визначення суті історичної школи», тому «з цими положеннями, безперечно, варто погодитись, і вони притаманні діяльності колективу кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ із початку її діяльності» [497, с. 16].

Певного уточнення потребує, насамперед, періодизація розвитку дніпропетровської джерелознавчої школи. Одну з перших спроб окреслити хронологію її еволюції здійснила І. Колесник, виокремивши три стадії: 1) 1972 – 1978 рр. – етап, пов'язаний з визначенням тематики та українських пріоритетів; 2) 1978 – 1994 рр. – період, коли тематика школи рішуче змінюється на користь українознавчої тематики, виникає інтерес до історичної урбаністики, теорії та історіографії джерелознавства; 3) 1994 – 2006 рр. – етап, пов'язаний з переїздом М. Ковальського до Острога, куди перемістився організаційний центр школи. Це період творчих рефлексій, підбиття підсумків, пам'яті про своїх учителів, спадщина яких стає об'єктом вивчення його учнями наймолодшої генерації [748, с. 359 - 361].

Як бачимо, дослідниця опирається на переважаючу в різні хронологічні відрізки тематику дисертаційних досліджень аспірантів ученого. Проте, визначені часові межі, на нашу думку, більше пов'язані з перебуванням М. Ковальського, саме як засновника школи, в різних науково-освітніх структурах, довкола яких і відбувалося

її формування: 1972 – 1978 рр. – від заснування кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ до утвердження на чолі кафедри; 1978 – 1994 рр. – перебування на посаді завідувача кафедри; 1994 – 2006 рр. – очолювання кафедри історії та культурології (згодом історії) НаУОА та праця в Острозі на посаді проректора з наукової роботи.

Отже, інституційно когорта учнів та послідовників М. Ковальського була пов'язана з двома навчально-науковими структурами: кафедрою історіографії та джерелознавства ДДУ з 1972 р. і кафедрою історії та культурології (згодом історії) НаУОА з 1994 р., які по чергово були осередками консолідації наукових сил. Це дає можливість умовно виділяти за вказаним критерієм два періоди розвитку школи: 1972 – 1994 рр. – дніпропетровський, коли відбувалося формування «старших поколінь», основного ядра дисертантів з переважаючою джерелознавчою тематикою досліджень (з 20 дисертацій, захищених у цей час, 14 були присвячені джерелам); 1994 – 2006 рр. – острозький, у який змістова спрямованість молодшої генерації учнів була змінена у бік історіографії, а саме біоісторіографії, в жанрі якої написано 5 з 8 дисертацій цього періоду [273, с. 8 - 10].

За місцем захисту кандидатських дисертацій розклад показників такий: 20 з них захищено у спеціалізованій вченій раді ДДУ, 3 – в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1 – в Інституті історії АН УРСР, 1 – в Київському державному університеті, 1 – в Московському державному історико-архівному інституті, 1 – в Університеті дружби народів ім. П. Лумумби, 1 – в Запорізькому державному (нині національному) університеті [877, с. 33]. З усього видно, що 70% дисертантів захищалися у ДДУ, причому як в дніпропетровський, так і острозький періоди діяльності керівника.

Відштовхуючись від цього, можемо провести аналіз механізмів і шляхів формування школи. Переважна більшість вихованців М. Ковальського – це його колишні студенти, які протягом усього періоду навчання, задовго до написання дисертацій починали отримувати навички наукових досліджень [410, с. 19; 877, с. 34].

Під керівництвом ученого завжди працювало значно більше студентів, ніж могло потрапити до числа аспірантів, через обмежену квоту місць до аспірантури. Виховуючи окремих студентів ще з перших курсів, він допомагав зробити потрібні кроки на шляху до здобуття відповідної освіти та прилучення до професійної науки [225; 226; 261, с. 93 – 99; 266, с. 104]. Спочатку робота з юними істориками відбувалася в рамках наукового гуртка (ця форма після тривалої перерви набула поширення з кінця 1960-х рр.), а з часом це були ті, хто виконував кваліфікаційні роботи [877, с. 34 - 35]. Керівник так організовував роботу студентського гуртка, щоб початкуючі історики дізнавалися про методи і форми джерельної евристики, аналізу і синтезу віднайденого матеріалу, вчилися логічно викладати факти і виступати з доповідями [317, с. 61 - 62].

Притаманний історичу академічно-науковий підхід у підготовці майбутніх науковців, адже він створював навколо себе середовище постійного наукового пошуку та ауру академічної науковості [732, с. 31]. Це можна окреслити як співробітництво в інтелектуальному середовищі й передавання напрацьованого досвіду учням та послідовникам, залучення їх до певної наукової традиції, що, на думку А. Острянка, є обов'язковою умовою існування наукової школи [805, с. 301].

Найбільш вагомим та ефективним шляхом підготовки науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації Микола Павлович вважав написання під керівництвом наставника курсових і дипломних робіт, які часто переростали у кандидатські дисертації [497, с. 12]. Це давало змогу студентам набути первинних навиків досліджень уже на першому-другому курсах, зробити певний внесок у загальну справу і на час написання дипломної роботи мати не лише наукові публікації, а й реальне уявлення про науково-дослідну діяльність [711].

З кінця 1960-х – до початку 2000-х рр. такий шлях пройшли 11 дисертантів М. Ковальського. Дипломні та кандидатські роботи, написані ними, були присвячені історіографії та джерелознавству: зокрема, дослідження В. Якуніна, Ю. Мицика, С. Плохія, Л. Литовченко, Г. Виноградова, О. Дячка, В. Атаманенка, В. Брехуненка, П. Кулаковського, А. Атаманенко, В. Дячка. Дипломні та кандидатські роботи, однак з різними темами дослідження, під керівництвом М. Ковальського виконували

ще Г. Швидько, О. Журба, В. Воронов [497, с. 12 - 15], М. Близняк [63, арк. 78; 273, с. 10].

Варто відзначити, що Микола Павлович брав під своє керівництво молодих дослідників, які до цього не працювали в його «творчій лабораторії» або й випускників інших факультетів чи установ, серед яких Ю. Назаренко [290, с. 85 - 86], Ю. Святець [301, с. 119 - 125], С. Абросимова [250, с. 58], І. Кіку (Ворончук), М. Кучернюк та О. Удод [497, с. 14 – 15; 736, с. 511].

Під час спільної праці як з студентських часів, так і в роки аспірантури науковець прищеплював своїм вихованцям не тільки навички архівного пошуку, аналізу історичного джерела, наукової етики в оцінці зробленого попередниками, але й любов до наукової творчості, прагнення до розширення власної ерудиції, повагу до заслужених у науці імен [321, с. 83; 877, с. 34]. При цьому спілкування мало доброзичливий характер. Незалежно від того, хто були його співрозмовники – студенти, аспіранти, кваліфіковані вчені, він запобігав диктату свого наукового авторитету [275, с. 10].

Великого значення джерелознавець надавав встановленню наукових контактів своїх вихованців з відомими вченими, які займалися відповідною інтересам аспіранта проблематикою. Завдяки цьому було налагоджено спілкування з такими провідними радянськими вченими в галузі джерелознавства й історіографії, як І. Ковальченко, С. Шмідт, Л. Пушкар'єв, О. Пронштейн, знані дослідники з Києва – В. Стрельський, В. Сарбей, Ф. Шевченко, А. Санцевич [314, с. 29 - 30], О. Апанович [786, с. 708] та інші [250, с. 59], які допомагали підтримкою та порадами [300, с. 64 - 68].

У спогадах учнів відзначається вміння керівника визначити для кожного аспіранта тему досліджень саме за його інтересами, тому деякі з них продовжили розробляти напрям і після захисту дисертацій. На цьому наголошували Ю. Мицик [286, с. 70 - 71, 73], О. Дячок [266, с. 103], В. Воронов [261, с. 98 - 99], С. Абросимова [250, с. 59]. Г. Швидько зазначала, що це був процес спільного пошуку «двома сторонами». Спочатку могла бути обрана лише проблематика, а після якогось часу роботи студента над літературою і джерелами – окреслювалася

перспективна для дослідження тема. Разом з тим, Микола Павлович не нав'язував її, а намагався зацікавити, викликати бажання своїм майбутнім дослідженням заповнити наукову лаку [877, с. 37].

Наскільки зацікавленість, передана від учителя, сприяла розробці учнями певної теми, на прикладі «Хроніки європейської Сарматії» О. Гваньїні описував Ю. Мицик: «Тільки з легкої руки проф. М. П. Ковальського, котрий звернув увагу на твір Гваньїні в одній зі своїх статей і зацікавив нею декого зі своїх учнів по створеній ним же «дніпропетровській школі» джерелознавців, відбуваються принципові зрушення: Олег Дячок написав кандидатську дисертацію і цикл статей, присвячених Гваньїні та його хроніці; Юрій Князьков простежив вплив хроніки на український хронограф II редакції; Юрій Мицик розпочав переклад і видання пам'ятки, встановлення ступеня її впливу на «Скіфську історію» російського історика кінця XVII ст. Андрія Лизлова» [708, с. 5 - 6].

Інтереси своїх учнів М. Ковальський відстоював у різних ситуаціях: при вступі, добиваючись додаткового аспірантського місця [261, с. 97 – 98; 321, с. 77 - 78], під час захистів, коли виникали проблеми з забезпеченням кворуму Вченої ради [301, с. 125] та ін.

Як бачимо, формування школи М. Ковальського проходило в особливих умовах, мало свої риси і відбувалося довкола визначеного організаційного центру, початковим і найголовнішим з яких була кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ, а пізніше – історії НаУОА, де працював засновник і лідер цього «наукового співтовариства» [916, с. 169].

Це тільки один фактор, який визначає формування наукової школи. Найважливішою умовою її існування, за наведеною вище теорією Л. Винара, є спільність головних концепцій засновника школи і його учнів у тій галузі, в якій відбуваються їхні дослідження (наприклад, для історіографічної школи важливою є спільність історіографічних концепцій) [690, с. 62].

Спираючись на праці М. Ковальського та роботи його учнів, можна визначити історичну концепцію, тобто систему поглядів на історичні факти, спосіб розуміння, тлумачення та узагальнення історичних явищ і подій, сукупність історіографічних

фактів, пов'язаних з поглядами на історичний процес, головну ідею, відштовхуючись від якої вони проводили свої дослідження [904, с. 119; 911, с. 121].

Концепцією представників розглядуваної тут наукової школи можна вважати систему поглядів на історичне джерело як основний об'єкт їхнього дослідження. Засновник школи М. Ковальський визначав джерело кредом, фундаментом джерелознавчого дослідження [598, с. 15]: «В цілому історичне джерело можна визначити як все, що відображає історію людського суспільства, різноманітну і цілеспрямовану діяльність людей і є основною інформацією про минуле людства. Історичне джерело є не лише залишком цільової праці людини, але й відображенням тієї діяльності» [374, с. 36]. Шанобливого ставлення до джерел, навіть «суворого документалізму» він намагався дотримуватися у власних дослідженнях і вчив цьому своїх учнів [238; 261, с. 95; 700, с. 37].

Саме від нього вони дізналися, що справжній джерелознавець повинен мати такі якості та дані:

1. Фундаментальні знання, професіоналізм з циклу спеціальних історичних дисциплін, палеографії, текстології, філігранології, неографії, сфрагістики, геральдики, хронології, генеалогії та ін.

2. Володіти теорією, методикою джерелознавчих досліджень – класифікації, типології, систематизації, прийомів аналізу та синтезу різних типів, видів, родів різновидностей джерел, вибір прийомів – генетичного, клаузульно-формулярного, історико – порівняльного, кількісних методів та ін.

3. Знати історіографію джерелознавства та вдосконалення джерелознавчих методів, надбань минулого – близького та далекого зарубіжжя, як і вітчизняні традиції, здобутки, прогалини, втрати.

4. Знання архівних фондів, колекцій та збірок.

5. Бути обізнаним з системою і комплексом публікацій джерел.

6. Бути ерудованим істориком, мати знання в галузі літератури, мистецтва, культури.

7. Шанобливо ставитися до історіографічної традиції – своїх попередників і поряд з цим мати певний критицизм до тих, хто виконує публікації на низькому

рівні, давати принципову оцінку профанам і профанації науки, вульгарній публіцистиці, творенню міфологем та стереотипів, плагіаторам.

8. Добропорядність, працьовитість, кмітливість, постійна напруга мозку, певний фанатизм, цілеспрямованість, тренування у самовдосконаленні.

9. Уважне й шанобливе ставлення до джерел, застосування різних прийомів для встановлення автентичності, вірогідності, репрезентативності [410, с. 25 - 26].

Основним об'єктом досліджень учнів М. Ковальського були джерела з історії України. З обережністю, однак, варто сприймати тезу І. Колесник про те, що дніпропетровська джерелознавча школа сформувалася довкола такої теми, як національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького [752, с. 12]. У кандидатських дисертаціях особлива увага приділялась писемним пам'яткам XVI – XVIII ст.: Ю. Мицик (писав про «Кройніку» Ф. Софоновича [286, с. 73]); С. Плохій (про латиномовні твори з історії Національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького) [816]; Г. Виноградов (досліджував документальні джерела з історії цехового ремесла XVI – першої половини XVII ст.) [693]; В. Атаманенко (дослідив свідчення документів Луцького гродського суду про селянське питання другої половини XVI ст.) [656]; В. Брехуненко (вивчав джерела про зв'язки запорізького і донського козацтва в першій половині XVII ст.) [677]; О. Дячок (досліджував «Хроніку Європейської Сарматії» О. Гваньїні) [723]; П. Кулаковський (написав роботу про Руську (Волинську) метрику (1569 – 1672 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводств) [760]; С. Абросимова (документи ЛМ як джерело з історії міст України першої половини XVI ст.) [637]; І. Кіку (матеріали волинських актових книг про становище і боротьбу селян Волині у 20 – 40-их рр. XVII ст.) [741]; М. Кучернюк (джерела з історії українсько-російських політичних зв'язків у роки Хмельниччини) [762]; Ю. Князьков (джерельний потенціал Українського хронографа) [742]; Н. Ченцова (документи Коша Нової Запорізької Січі як джерело з історії Катеринославщини) [871].

Деякі джерелознавчі дисертації аспірантів М. Ковальського мають відмінні від розробок керівника хронологічні рамки: В. Дячок (вивчав джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі 1813 – 1835 рр.) [720]; Ю. Святець

(розробляв методи дослідження масових джерел з соціально-економічної історії України 1920-х рр.) [839]. Дослідження О. Журби присвячене діяльності Київської археографічної комісії, спрямованої на вивчення та видання джерел з історії України періоду феодалізму [726].

Як бачимо, з 15 дисертацій джерелознавчого характеру 14 присвячені конкретним історичним джерелам або їх комплексам. Це якраз та когорта аспірантів, яких традиційно зараховують до «джерелознавчої школи Ковальського» [893, с. 420]. Не вдаючись до поглибленого аналізу названих вище робіт, зазначимо, що вже формулювання тем свідчить про особливу увагу до джерела як об'єкту дослідження.

Важливим критерієм при визначенні функціонування наукової школи є спільність методологічних підходів, адже це вказує на шляхи аналізу джерел з метою реконструкції реальної історії, а методологічними принципами пропонує напрямки формулювання гіпотез для їхньої інтерпретації як складових елементів універсальної історії [917, с. 622]. Вона являє собою сукупність пізнавальних правил, принципів, операцій і методів, які використовуються в професійній історіографії для досягнення правдивої реконструкції минулої людської діяльності [917, с. 621 – 622; 671, с. 41].

Серед найважливіших принципів методології джерелознавства науковці виділяють такі: конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, достовірності джерела, комплексності дослідження, тобто всебічності і цілісності джерела, або групи джерел чи комплексу та ін. [733, с. 33 – 34; 772, с. 32 - 35]. Як уже підкреслювалося, у розумінні М. Ковальського, справжній джерелознавець повинен володіти методикою джерелознавчого дослідження, а саме методами класифікації, типології, систематизації, клаузуально-формулярним, історико-порівняльним, генетичним прийомами, методами аналізу та синтезу різних типів, видів, родів різновидностей джерел та ін. [410, с. 25]. Ці методи використовувалися вченим уже в перших джерелознавчих працях, присвячена документам про початковий етап друкарства на українських землях і діяльності І. Федоровича [372, с. 8].

Працюючи під керівництвом М. Ковальського молоді історики навчалися таким же принципам та методам досліджень. Якщо розглядати це питання з точки зору просопографії, з прочитанням авторефератів як «колективного тексту», то можна зробити такий висновок: учні М. Ковальського не тільки продовжили послуговуватись вказаними методологічними підходами, але й розвинули їх, розширюючи поле застосування або використовуючи у конкретних випадках нові методи і принципи дослідження. Серед них діахронний, методи контент-аналізу [720, с. 3 - 4], загальної теорії систем, фронтальної теорії структур, теорії ієрархічних систем, математичної статистики [741, с. 9], синтезованих підходів [704, с. 11 - 12], суцільного подокументного вивчення джерел [656, с. 5; 760, с. 9], багатовимірного статистичного аналізу (кореляційний, компонентний, кластер-аналіз) [839, с. 6, 11] та інші. Це відображає процес розвитку наукової школи, у якій, як правило, відбувається постійний, багаторічний пошук із введенням нових методик та підходів, адекватних завданням [841, с. 183].

Якщо взяти до уваги джерелознавчий напрям наукової школи, то навіть проаналізовані критерії свідчать про наявність чітко окресленого організаційного осередку, спільність тематики дослідження, концептуальних підходів та методологічної основи, що у той же час не ставало перепоною для використання учнями розширеного кола методів і принципів досліджень.

Дещо інші погляди висловлюються з приводу історіографічних досліджень adeptів наукової школи М. Ковальського. Виділення цього напрямку залишається дискусійним. Про це свідчать уже наведені вище термінологічні суперечності, де він іноді брався до уваги на рівні з джерелознавчим, а іноді не виділявся взагалі. Навіть у сприйнятті деяких аспірантів-історіографів науковця його існування не знаходить підтвердження. Наприклад, В. Яремчук ідентифікував себе з когортою учнів, але не з школою М. Ковальського, називаючи її суто джерелознавчою [237].

Не претендуючи на остаточне вирішення питання, пропонуємо розглянути його крізь призму виділених Л. Винарем критеріїв наукової школи (принаймні щодо персональних тем). Осередками, у яких здійснювалися історіографічні дослідження

були ті ж науково-освітні інституції, що й для джерелознавчого напрямку – кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ й кафедра історії НаУОА.

Історіографічні теми, які досліджували аспіранти М. Ковальського, можна поділити на дисертації з проблемної історіографії та біоісторіографії. При цьому, вони були так чи інакше пов'язані з історією XVI – XVIII ст., охоплюючи у певних випадках суміжні історичні періоди. Проблемна історіографія представлена двома дисертаціями: Г. Швидько написала про соціально-економічний розвиток міст XVI – XVIII ст. [875], Ю. Назаренко дослідив радянську історіографію 1930-х – середини 1980-х рр. про події Хмельниччини [795].

Роботи з персоналії тематики присвячені дослідженню життєвого і творчого шляху знаних істориків. На необхідності його розробки вчений наголошував у 1980 р., під час обговорення тематичної спрямованості журналу «Історія СРСР» [564, с. 234]. Уже в радянський час двоє його аспірантів проводили такі дослідження: В. Якунін вивчав праці М. Покровського [888], Л. Литовченко дослідила науковий спадок І. Забеліна [767]. Більшість дисертацій вказаного жанру написані в роки незалежної України і стосувалися діяльності відомих українських науковців: О. Удод захистив роботу про К. Гуслистого [859], А. Атаманенко – про Д. Бантиша-Каменського [647], В. Воронов вивчав доробок О. Лазаревського [704], В. Яремчук - діяльність Я. Кіся [895], а М. Близняк – спадок В. Дядиченка [664].

Як і чимало тем з джерелознавчого напрямку, біоісторіографічні дисертації теж часто опрацьовувалися з студентських років, про що згадувала нині доктор історичних наук, декан факультету міжнародних відносин НаУОА А. Атаманенко [223]. А доктор історичних наук, професор кафедри історії НаУОА В. Яремчук, який продовжує дослідження вітчизняного історіографічного процесу, зазначав, що саме науковий керівник «вселив» у нього «переконання в необхідності і доречності студій над українською радянською історіографією» [237; 893, с. 27].

Концептуальний підхід М. Ковальського до біоісторіографічних досліджень, який певним чином впливав на розробки його учнів, визначений ним у статті про місце Д. Яворницького у вітчизняній історіографії. Для окреслення місця вченого у науковому процесі, він пропонував враховувати такі критерії: наукова

проблематика, якою займався вчений, наявність попередників, інтенсивність та темпи досліджень з визначенням етапів, ступінь новизни наукових розробок, використання нових напрямів та методів досліджень, оцінка сучасниками та нащадками результатів його наукової діяльності, вплив ученого на історіографічний процес (наявність наукової школи) [452, с. 6 - 7].

Безумовно, біоісторіографічні дослідження аспірантів ученого не завжди повною мірою відображали наведений перелік факторів, але навіть короткий огляд методологічних підходів може свідчити, що вони мали таке спрямування. Серед найбільш використовуваних методів і принципів досліджень виділяються історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, методи періодизації, систематизації, класифікації та ін. [664, с. 4; 767, с. 7; 859, с. 10; 895, с. 5].

П'ять з восьми історіографічних тем з'явилися з 1994 – по 2006 рр., при чому всі були присвячені персоналії дослідженням. Сукупність цих ознак може свідчити про те, що у середовищі наукової школи М. Ковальського в роки незалежності України починав формуватися напрям, пов'язаний з дослідженням життєвого і творчого шляху вітчизняних істориків. Виходячи з того, що школа – це феномен взаємодії в науці, який народжується упродовж тривалого часу [806, с. 321] (на думку Ю. Мицика, для її створення необхідно щонайменше 20 років [791, с. 4]), цей процес у даному випадку не міг бути завершений через дочасний відхід керівника.

Ще один аспект, запропонований Л. Винарем для розгляду історичної школи, стосується наявності наукових видань для оприлюднення дослідницьких здобутків її прибічників. Уже з початку роботи в КЗНФ, М. Ковальський організував роботу для виходу збірників наукових праць. У 1970-х – 1990-х рр., коли відбувалося формування школи, він активно спрямовував видання тематичних історіографічних і джерелознавчих номерів. На їхніх сторінках мали змогу публікуватися його учні, які досліджували відповідні питання (детальніше див. підрозділ 4.2).

Аспіранти, які за тематикою своїх кандидатських робіт не можуть належати до школи М. Ковальського, розробляли за хронологією і спрямуванням відмінні від основних зацікавлень ученого теми: А. Болебрух досліджував боротьбу проти

суспільно-політичної думки в Російській імперії у другій половині XVIII ст. [668], К. Марков вивчав діяльність ХДС, ХСС, спрямовану проти політики уряду СДПГ/СВДП у 1969 – 1976 рр. [775], А. Хведась писав про розвиток краєзнавчих музеїв Західної України наприкінці XIX – середині 40-х рр. XX ст. [867], В. Павлюк присвятив роботу вивченню ролі шляхетських родів у соціально-економічному та культурному розвитку Волині XIX ст. [809]. Сюди ж можна віднести докторську дисертацію С. Світленка про народницький рух у Наддніпрянській Україні 60 – 80-х рр. XIX ст., у якого Микола Павлович був науковим консультантом [833]. На думку Г. Швидько, таке різноманіття тем свідчить про широту ерудиції наукового керівника, без чого не можна чітко визначити об'єкт, предмет та завдання дисертаційної праці, передбачити можливі шляхи наукового пошуку, обсяг джерельної бази, проблемні питання [877, с. 32 - 33].

Загалом, створення наукової школи було одним із важливих напрямів організаційної діяльності М. Ковальського, який розпочався наприкінці 1960-х рр. і тривав до кінця його життя. Упродовж цього часу він був науковим керівником 28 кандидатських і науковим консультантом однієї докторської дисертації. Незважаючи на тотальний компартійний контроль за розвитком історичної науки в УРСР, історики та його учням вдалося здійснити низку важливих джерелознавчих досліджень, присвячених писемним пам'яткам XVI – XVIII ст. Завдяки аналізу джерельного матеріалу, знання про минуле України кінця середньовіччя – раннього нового часу збагачувалися новими фактами. З початку 1990-х рр. тематична спрямованість дисертаційних робіт змінилася на користь історіографії, у середовищі школи почали розвиватися дослідження життєвого і творчого шляху видатних українських істориків.

4.2. Організація вченим наукових заходів та установ

Організація та координація діяльності наукової джерелознавчої школи було важливим, але далеко не єдиним спрямуванням науково-організаційної активності М. Ковальського. Серед інших можна виділити принаймні ще три основні напрями, до яких протягом життя він докладав чималих зусиль: організація випусків та

редагування збірників наукових статей, заснування та спрямування діяльності науково-дослідницьких товариств або їх філій, організація та проведення наукових конференцій. Якщо розглядати ці напрями активності вченого у хронологічній послідовності, то перші практичні кроки можна прослідкувати з роботи в УДМЕХП, де на початку 1960-х рр. він завідував відділом етнографії й долучався до проведення наукових заходів.

Цікавим видом науково-організаційної й водночас популяризаторської роботи УДМЕХП було проведення щорічних конференцій і виставок з виїздами у міста або села Львівської і сусідніх областей. За 1950 - 1959 рр. музей організував дев'ять виїзних конференцій-виставок в таких центрах народних промислів, як м. Станіслав (сучасний Івано-Франківськ), Глиняни (1950 р.), Миколаїв (1951 р.), с. Холодновідка (1958 р.), м. Косів (1959 р.) та ін. Для учасників читалися доповіді про українські художні тканини, використання елементів крою та вишивок народного одягу в тодішньому одязі. Ці перші конференції отримали схвалення громадськості, надавали практичну допомогу на місцях [346, с. 141 – 142; 395], що дало імпульси для активізації роботи над подібними заходами.

У 1960-1962 рр. відбулися чотири конференції: у Бориславі, Сокалі, Дрогобичі і Червонограді [29, арк. 9 - 10]. Пізніше разом із В. Васьківим М. Ковальський напише статтю «Виїзні наукові конференції», у якій передасть і власний досвід участі й організації цих заходів. Автори відзначали, що з 1960 р. конференції стали плановими і розраховувалися на широку аудиторію. Організовувалися вони в тих місцях, де наковці музею тривалий час проводили польові етнографічні дослідження.

Одночасно з конференціями оформлювалися виставки кращих зразків українського народного мистецтва, побутових предметів, виробів художніх промислів (різьба по дереву, кераміка, фаянс, порцеляна, скло, вишивка, одяг, килими тощо). Експонати на виставку відбиралися таким чином, що, крім загальноукраїнських, були представлені і місцеві зразки. На думку авторів статті, практика одночасної організації конференції та виставки цілком дає можливість

унаочнити, ілюструвати доповіді, викликати інтерес та зацікавленість учасників до красивого в побуті, сприяє пропаганді надбань народної культури.

Про рівень організації конференцій свідчить те, що до кожної з них друкувалися художньо оформлені запрошення та програми, інформація заздалегідь публікувалася на сторінках районної, міської та обласної преси.

Велике значення для успішного їх проведення мало широке залучення громадськості, представників різних установ, шкіл, технікумів. Зокрема, крім працівників музею, з доповідями виступали вчителі, лікарі тощо.

До участі в роботі конференцій та виставок запрошувалися також співробітники Проектно-конструкторського інституту легкої промисловості Львівського раднаргоспу. Вони читали лекції з питань естетики одягу, супроводжуючи їх демонструванням численних зразків нового одягу, спроектованого інститутом (святкового, домашнього, робочого). В моделях творчо передавалися елементи народного одягу, вишивки із збірок музею. А на закінчення показувалися концерти художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми [346, с. 141].

Участь в організації і проведенні конференцій брали майже всі працівники відділу етнографії. З 1960 р. до цієї роботи долучився молодший науковий співробітник Микола Ковальський, того року отримавши перший досвід на бориславській конференції. Уже з березня він був уведений до групи доповідачів [17, арк. 42] з ідеологічною темою про висвітлення у працях В. Леніна творчої ролі народу в комуністичному будівництві. Разом з Д. Фіголем та У. Рудницькою (художницею відділу) відповідав за підготовку виїзної виставки, яку розмістили у двох кімнатах місцевого будинку культури. Загалом М. Ковальський оцінював цю конференцію-виставку як таку, що була проведена на високому організаційному і науковому рівні. Останнє, на його думку, забезпечене попередньою апробацією доповідей на засіданнях у музеї, чому він пізніше приділяв особливу увагу. Також учений підняв питання фонозаписів, зробив спробу вперше записати на фоноплівку виступи доповідачів [18, арк. 17 – 17зв., 23 – 23зв.].

Отриманий досвід знадобився, коли Микола Павлович, очоливши відділ етнографії, керував підготовкою виїзних конференцій в Сокалі та Червонограді [16,

арк. 11]. Для цієї роботи він організував працівників відділу. Під час підготовки до сокальської конференції (серпень-вересень 1961 р.) за її організацію на місці відповідала В. Маланчук (вона неодноразово проводила в Сокальському районі етнографічні дослідження, тому знала місцеві умови), оформлення виставки проводив Д. Фіголь, а С. Сидорович і К. Матейко мали залучити експонати з Сокальщини. М. Ковальський теж безпосередньо виконував частину організаційних обов'язків, зокрема, був призначений відповідальним за якість і редагування доповідей [18, арк. 75 - 76], які крім нього готували В. Маланчук, В. Васьків, Д. Фіголь, К. Матейко, Н. Здоровега.

Виїзна конференція в Сокалі відбувалася 1-2 жовтня 1961 р. під загальною назвою «За утвердження комуністичних рис в побуті трудящих». Частина доповідей відповідала вказаному напрямку, зокрема й тема М. Ковальського «Торжество Ленінської національної політики в західних областях Української РСР» [30, арк. 3].

На початку 1960-х рр. одним з найпотужніших науково-практичних форумів за тривалістю та кількістю доповідачів був десятий, що відбувся 23-25 вересня 1962 р. у м. Червонограді, центрі Львівсько-Волинського вугільного басейну (див. дод. Д, Е, Ж) [346, с. 142]. Місце проведення й орієнтовні теми доповідей були визначені ще в серпні-вересні 1961 р. [18, арк. 82 – 82зв.]. Припускаємо, що саме М. Ковальський міг його запропонувати, оскільки відбував тут пізніше наукові відрядження. Як уже згадувалося, він здійснював керівництво організацією усіх заходів. Це підтверджується, зокрема, підготовкою ним детального звіту про заходи, проведені в Червонограді [29, арк. 2 - 8].

До цієї роботи залучалися працівники різних відділів музею, яким необхідно було дати загальне організаційне спрямування: з відділу експозиції та культмасової роботи – Д. Фіголь, з відділу народного мистецтва – завідувач Р. Гарасимчук та вчений секретар музею Л. Долинський, з відділу етнографії, крім завідувача, - наукові співробітники С. Ступницький, С. Макарчук, К. Матейко і художниця У. Рудницька [29, арк. 5 - 6]. За винятком останньої усі читали доповіді переважно за темами своїх індивідуальних наукових досліджень. Відповідало цьому і повідомлення М. Ковальського: «Громадський побут шахтарів Львівсько-

Волинського вугільного басейну». До конференції долучилися також заступник керуючого трестом «Червоноградвугілля» І. Островський, головний лікар Червоноградської медсанчастини І. Петров [30, арк. 1].

Спочатку доповіді традиційно читалися в місцевому Будинку культури. Проте, на відміну від попередніх конференцій, червоноградська в останній день продовжила свою роботу безпосередньо на виробництві – на шахтах і в гуртожитках. Так, на шахті № 8 «Великомостівська-Комсомольська» доповідав Р. Гарасимчук (на тему «Українське народне мистецтво»), на шахтах №№ 2 і 3 «Великомостівські» виступали К. Матейко («Кращі надбання народної культури – в побут робітників») та М. Ковальський з вказаною темою [29, арк. 6 - 7]. Подібне проведення виступів свідчило: працівники музею шукали нових форм і методів популяризаторської роботи, що відзначено у статті В. Васьківа й М. Ковальського [346, с. 142].

Треба зазначити, що під час організації заходів не всі моменти враховувалися. Ще в березні 1962 р., коли на засіданні Вченої ради музею обговорювалося питання виїзних наукових конференцій (доповідали М. Ковальський і Д. Фіголь), організаторам висловили критичні зауваження. Недоліком вважали те, що доповіді були занадто академічні, тому аудиторія для якої призначалися, не завжди розуміла їх зміст. Під час виступів пропонувалося наводити більше конкретних фактів, ілюструвати розповіді етнографічними матеріалами тієї місцевості, де проводиться конференція [25, арк. 9 - 10].

Попри це, організація виїзних конференцій-виставок мала чимале значення для пропаганди художніх промислів, народної культури українців. Микола Ковальський відзначав, що це були, у першу чергу, науково-практичні конференції, які доносили в побут здобутки українського народного мистецтва [151, арк. 3]. За оцінкою О. Удада, музей на той час став фактично центром боротьби проти засилля низькопробної масової «міщанської культури» [858, с. 33].

З 1963 – по 1994 рр. історик працював у структурі ДДУ, спочатку доцентом і деканом КЗНФ, а з 1967 р. – безпосередньо в ДДУ (див. підрозділ 2.3.). У цей час

його організаторська активність значно розширилася і включала фактично всі перераховані вище напрями.

Так, уже в середині 1960-х рр. М. Ковальському вдалося налагодити науково-організаційну роботу на загальнонауковому факультеті. У 1964 і 1965 рр. були проведені перші дві науково-підсумкові конференції і за всю історію КЗНФ, при участі дніпропетровських учених, опубліковано тези доповідей і повідомлень історичного, філологічного, фізико-математичного, біологічного, хімічного профілів. Це значно підняло авторитет факультету [858, с. 35].

У першому семестрі 1964 навчального року була затверджена редакційна колегія наукових видань [80, арк. 37]. В лютому 1965 р. відбулася перша науково-підсумкова конференція працівників КЗНФ, на якій виступили викладачі різних спеціальностей, а також представники інших ВНЗ. До її початку в грудні 1964 р. було видано збірник «Тез доповідей та повідомлень Першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету», який містив 29 статей з філологічних, історичних та інших наук загальним обсягом чотири друковані аркуші [84, арк. 24]. Відповідальне наукове редагування збірника здійснював декан М. Ковальський [311, с. 2; 852, с. 2].

Він же редагував «Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету», оприлюднені за результатами проведеного 12-13 лютого 1966 р. підсумкового форуму. За високий рівень організації подібних заходів і видання тез, ректорат ДДУ оголосив подяку усьому організаційному комітетові, а саме М. Ковальському, Н. Заверталюк, Х. Решотці, М. Савченко, Є. Лоєнко і Д. Кочату [86, арк. 6 - 8].

Організаторські здібності М. Ковальського ще повніше розкрилися у ДДУ. Багато років поспіль він входив до редакційної колегії, виступав головним або відповідальним редактором збірників наукових статей. Уже починаючи з 1968 р. виконував редакторську роботу на базі кафедр історії СРСР та УРСР, всесвітньої історії, історіографії та джерелознавства. У 1983-1985 рр. спрямовував видання міжуніверситетського збірника наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі

проблеми вітчизняної історії» [16, арк. 121 – 121зв.], а в наступні десять років – ще 12 окремих тематичних збірників, присвячених цим питанням [282, с. 64 - 68].

Учений був ініціатором і докладав багатьох зусиль для проведення конференцій, на яких піднімалися дискусійні питання розвитку джерелознавства, історіографії, української історичної науки в цілому [410, с. 24]. Тільки 1983 і 1984 рр. при допомозі колег та учнів йому вдалося організувати на базі ДДУ дві конференції тоді всесоюзного рівня: 31 жовтня – 2 листопада 1983 р. відбулась IV Всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін» [559, с. 13 - 14], а через рік (10 – 12 жовтня 1984 р.) – VIII Всесоюзна конференція «Питання розвитку історіографічних досліджень і вдосконалення вузівських курсів історіографії у світлі рішень XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС» [412, с. 158 - 159]. На цих наукових форумах, за словами І. Колесник, був представлений бомонд радянської історичної науки, серед знакових імен якого С. Шмідт, І. Ковальченко, А. Гуревич, А. Тартаковський, О. Чистякова, Л. Кертман та багато інших [747, с. 383].

Микола Павлович, на той час уже здобувши загально визнаний авторитет у галузі джерелознавства як дослідник і як керівник аспірантських робіт, що розвивали цей напрям, безпосередньо спрямував організацію цих міжреспубліканських наукових джерелознавчого та історіографічного форумів, які відбувалися на базі кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ. Так, будучи учасником III Всесоюзної конференції з джерелознавства у Новоросійську, виступив з ініціативою проведення наступної саме у їхньому виші [267, с. 40].

Її організацією займалися Інститут історії СРСР АН СРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Московський та Дніпропетровський університети [641, с. 151]. На думку А. Санцевича, саме у цей час особливо виразно проявився науково-організаційний талант М. Ковальського. Будучи заступником голови оргкомітету, він активно працював для того, щоб передбачити усі моменти, тим більше, що на нього, як фахівця, покладалися основні організаторські функції. Це не тільки забезпечення проведення численних наукових засідань, а й створення побутових умов делегатів, спрямування культурної програми [236; 300, с. 64].

У роботі конференції взяли участь понад 120 науковців з різних міст СРСР, зокрема з Києва, Одеси, Риги, Тбілісі, Баку, Вільнюса, Талліна, Ростова-на-Дону, Новосибірська, Ленінграда, Москви, Саратова [641, с. 151]. З доповідями та повідомленнями виступили представники 36 наукових установ та вишів з 11 республік. Серед них член-кореспондент АН СРСР І. Ковальченко, професори С. Шмідт, С. Воронкова, О. Медушевська, М. Варшавчик, А. Санцевич, Б. Литвак, Л. Пушкар'єв та ін. Їхні доповіді обговорювалися 31 жовтня на першому пленарному засіданні, присвяченому теоретико-методологічним проблемам джерелознавства [559, с. 13; 641, с. 151].

Микола Ковальський, через важку хворобу матері, не зміг бути на конференції, але його ім'я тут було часто згадуваним [267, с. 40; 559, с. 14, 17]. Свою відсутність він пізніше компенсував прослуховуванням магнітофонних записів з виступами науковців [267, с. 40], опублікувавши у 2000 р. фонограму доповіді С. Шмідта [559], а також листуванням з учнями та колегами, у яких розпитував про пленарні та секційні засідання, склад учасників, їхнє враження і т.д. [285, с. 60].

Наприкінці форуму оголосили, що у 1984 р. в ДДУ знову буде проводитись конференція, на цей раз всесоюзна історіографічна. І знову Микола Павлович долучався до організації заходів, про що згадував А. Санцевич: «Я був членом оргкомітету. Коли приїхав напередодні відкриття засідань, всю основну роботу організаційного характеру було завершено. Душею проведення усіх найважливіших заходів був Микола Павлович. Звичайно, він мав чимало сумлінних помічників – його учнів: молодих викладачів..., студентів. Про шляхетність М[иколи] П[авловича] свідчить те, що при всьому завантаженні організаційними справами він встигав зустрічати гостей на залізничному вокзалі» [300, с. 64 - 65].

Учасниками цього наукового форуму стали представники наукових установ історичного профілю та викладачі ВНЗ з 7 республік. Це – відомі на той час науковці, доктори історичних наук: В. Дунаєвський, Я. Калакура, К. Петряєв, Л. Кертман, П. Шморгун, А. Сумбатзаде, В. Сарбей, Б. Распутніс та ін. [412, с. 158 - 159]. «Відомо, скільки потребує такий захід зусиль і енергій, щоб успішно його провести. – писав тоді кандидат історичних наук, викладач Ужгородського

державного університету Д. Данилюк. – І в цьому калейдоскопі подій вирізнялась постать молодого енергійного людини. Це був... завідувач кафедри Микола Павлович Ковальський. Треба було бачити, скільки у цього керівника відомого в Україні колективу вчених було доброти, поваги і чуйності до кожного учасника цього форуму. [...] Вкарбувалося у пам'ять його усміхнене від радості і вдячності обличчя на пероні вокзалу, коли він прийшов проводити учасників конференції» [264, с. 44]. Отже, конференції з історичних дисциплін, проведені в ДДУ, проходили за активної організаційної участі М. Ковальського, який був одним з учених, що репрезентували собою виш у науковому світі.

Наприкінці 1980-х рр. історик був задіяний у процесі відродження археографічної роботи в Україні. У 1988 р. він увійшов до головної редколегії спільного радянсько-польського видання документів ЛМ, у складі якої були науковці з Білорусії, Литви, Польщі [179]. За спільним зверненням М. Ковальського і професора Московського державного історико-архівного інституту А. Комісаренка в Дніпропетровську на жовтень 1990 р. було заплановане засідання радянських і польських науковців з питань видання документів ЛМ [200].

У другій половині 1980-х рр. історик був одним із 18 членів Дніпропетровської підсекції Української зональної секції Наукової Ради з історіографії і джерелознавства при Відділі історії АН СРСР. З основних напрямів розвитку підсекції було налагоджено співпрацю з Інститутом історії України, вченими з Литви, Грузії, Білорусії. У червні 1989 р. питання дослідження і видання Литовської метрики обговорені з американською дослідницею історії України Патрицією Грімстед Кеннеді.

Для продовження цієї роботи важливим було заснування Дніпропетровського відділення Археографічної комісії АН УРСР [193, арк. 1, 3 - 4], до чого Микола Ковальський долучився з самого початку. Разом з учнями та колегами він брав участь у республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку», що відбулася у Києві 6-8 грудня 1988 р. [153, арк. 3]. Відомий український історик П. Сохань називав його ім'я поряд з провідними фахівцями-археографами, які взяли участь у нараді: Ф. Шевченком, Я. Ісаєвичем,

О. Мацюком [319, с. 4]. Сам М. Ковальський високо оцінював її вагу та представницький склад: «Присутні були представники не лише республіканських наукових установ – історики, літературознавці, лінгвісти, фольклористи, архівісти, бібліотекознавці, але, що головне, численні представники з різних обласних центрів республіки, зокрема краєзнавці, працівники архівів, університетів, інститутів – зі Львова, Дніпропетровська, Харкова, Луцька, Тернополя, Ужгорода, Кам'янець-Подільського, Запоріжжя, Чернігова. Це був перший за останні 15 років форум істориків республіки в такому широкому масштабі, фактично справжній огляд науково-археографічних сил УРСР» [153, арк. 3].

Дніпропетровська делегація була найбільшою серед некиївських представників, адже разом з М. Ковальським з ДДУ прибуло 17 науковців [270, с. 473]. Учасники прийняли уточнений варіант Положення про Археографічну комісію з визначенням її функцій, як науково-методичного та координаційного підрозділу Академії наук в галузі публікації писемних джерел і пам'яток історії та культури України. Разом з тим, визначили перспективні напрями видання джерел, розширення джерельної бази минулого України шляхом цілеспрямованих пошуків пам'яток як у вітчизняних архівах, так і за кордоном [153, арк. 3]. Уже тоді науковець перебував у складі комісії, головою якої обрали П. Соханя [821, с. 151 - 152], і разом з Ю. Назаренком мав відповідати за публікацію корпусу джерел про українсько-російські зв'язки XVI – XVIII ст. [675, с. 147]. 3 грудня 1989 р. увійшов до редакційної колегії «Українського археографічного щорічника», що планувалося випускати з 1992 р. [154]. Отже, М. Ковальський був одним із тих істориків, які стояли біля витоків відродженої Археографічної комісії, що була попередником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України [785, с. 877].

Перша нарада, спрямовуючись також на вирішення проблем організації та докорінного поліпшення археографічної діяльності не лише у центрі, але й на місцях, мала безпосереднє значення для заснування теренових ланок комісії, що працювали б за визначеною метою [153, арк. 2]. Враховуючи наявний в окремих наукових центрах республіки досвід в галузі археографії та підготовлені кваліфіковані кадри, було вирішено створити два її відділення у Львові та

Дніпропетровську [153, арк. 3; 676, с. 454], останнє – на базі Придніпровського наукового центру АН УРСР та ДДУ [821, с. 149]. Будучи одним із найдосвідченіших у делегації представників вишу, Микола Павлович особливо клопотався про його відкриття. Так, Голова архівного управління при Раді Міністрів Б. Іваненко підкреслив: «Завідуючий кафедрою історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету доктор історичних наук, професор М. П. Ковальський наголосив на необхідності широкого розгортання археографічної роботи в регіонах республіки, вніс пропозицію про створення у Дніпропетровську відділу Археографічної комісії АН УРСР, створивши лабораторію при університеті, де працює чимало висококваліфікованих фахівців з науково-видавничої справи, є досвід і давні традиції» [658, с. 14 - 15]. Саме він у 1991–1992 рр. очолював Дніпропетровське відділення цієї наукової установи [785, с. 877], засноване в листопаді 1991 р. уже як філія Інституту української археографії НАН України [140; 658, с. 14 - 15].

Варто наголосити, що з самого початку співробітники разом із керівником почали реалізовувати перші видавничі проекти: підготували бібліографію вчених ДДУ [662], матеріали до бібліографії з джерелознавства й археографії історії України XVI – першої половини XVII ст. [322], епістолярну спадщину Д. Яворницького [724], збірник статей про Катеринославську архівну комісію [719]. Значні зусилля спрямовувалися на опрацювання комплексів архівних джерел. Одним з пріоритетних напрямів роботи стало видання книг Руської (Волинської) метрики [301, с. 125]. «Професору вдалося багато: підготувати фахівців з цієї ділянки історичної науки, мати безпосередню причетність до ідеї видання регестів документів Руської метрики..., консультивати своїх учнів у процесі підготовки книг метрики до друку, відігравати ключову роль в створенні бази копій книг Литовської і Руської метрики. Микола Павлович завжди відчував пульс цієї роботи, а особливу увагу звертав на принципи й підходи до видання документів метрик...» [759, с. 94]. Керівник сам із завзяттям ставився до роботи. Коли замовлялися копії мікрофільмів книг метрики, то навіть студенти, опановуючи палеографію XVI ст., здійснювали під його керівництвом транслітерацію документів, досліджували формулярний

склад, друкували тексти. Але реалізувати проект не вдалося у зв'язку з переходом історика до Острозької академії, де він почав на новій основі розвивати подібну роботу [301, с. 126].

Варто відзначити, що завдяки науковому авторитету М. Ковальського, в Острозі вдалося не лише відродити діяльність «Волинських Афін» (про що згадувалося у підрозділі 2.4), а й за підтримки ректора І. Пасічника та допомоги учнів і колег розпочати відновлення його колишнього наукового потенціалу (принаймні, в галузі історичних наук). Так, уже з першого року діяльності був узятий курс на відкриття в місті академічних наукових установ.

Одним із перших почало функціонувати Острозьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, започатковане 16 грудня 1994 р [41]. Питання щодо його відкриття Микола Павлович вирішував в організаційних поїздках до Києва, під час зустрічей з директором установи Павлом Соханем [357]. Наявність давніх освітніх і наукових традицій саме у цьому місті, водночас зі сформованим уже ядром досвідчених археографів, дало аргументовану підставу для відкриття нового відділу, перспективи якого накреслювалися в наказі керівництва Інституту: «...з метою активізації регіональних археографічних та джерелознавчих досліджень, а також відродження одного з найдавніших осередків української прагматичної археографії у м. Острозі» [355; 357]. Його значимість підкреслювалася ще й тим, що це був перший на теренах історичної Волині академічний гуманітарний осередок [811, с. 203].

Штатні одиниці до Острога були переведені з відділення у Дніпропетровську. Це колишні аспіранти науковця – доценти П. Кулаковський та В. Атаманенко [41], які захищали дисертації на джерелознавчі теми, працювали у відповідному відділі при ДДУ, тому були професійними працівниками у цій галузі. Крім того, керівництво вишу планувало підготувати для нього ширше коло фахівців з джерелознавства, археографії й архівознавства [811, с. 203].

Новостворений центр мав своїм завданням опрацьовувати та готувати до видання письмові джерела з історії України, зокрема, документи з історії Острога

XVI – XVIII ст., матеріали з Волинських судово-адміністративних книг і книг Литовської та Волинської (Руської) Метрик [355; 426; 458; 811, с. 203]. З цією метою заснували видавничу серію «*Studia Historica res gestas Ostrogoe illustrantia*», відповідальним редактором якої став М. Ковальський, а членами редакційної колегії – В. Атаманенко, П. Кулаковський, В. Павлюк [856, с. 102]. Щоправда розгорнути роботу на повну силу не вдалося. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. під грифом Острозького відділення з'явилися два видання: том документів Руської (Волинської) метрики, упорядкований П. Кулаковським [829] та брошура Т. Вихованця про Костянтина та Януша Острозьких [695].

У цей час істориком налагоджено зв'язок з УІТ у Кенті та безпосередньо з його головою Любомиром Винарем. Наприкінці 1995 р., внаслідок кількарічних листовних контактів з останнім, засновано Острозький осередок УІТ [258, с. 553 – 554; 268, с. 554 – 577; 649; 868].

Зв'язок між ними був налагоджений через Марію Ковальську-Биковську, тітку М.Ковальського, яка проживала у м. Денвері (США). Як пригадував Л. Винар, ім'я острозького вченого йому було відоме ще з 1970-х рр., вже пізніше розпочали спілкуватися телефоном, а згодом – листовно [258, с. 553], обговорюючи можливість співпраці в друкованому виданні товариства – «Українському історикові». У грудні 1992 р. з такою пропозицією голова УІТ звертався до Миколи Павловича через Президента УВАН у США М. Антоновича [158, арк. 2]. 1993 р. з Кенту надійшло запрошення до участі у науковій конференції з нагоди 30-ліття журналу, яка мала відбутися у Києві. Наступного року острозького історика включили до редакційної колегії, чому він був надзвичайно радий [649, с. 41]: «Від моєї хресної мами і одночасно тітоньки Марії Кікець-Ковальської-Биковської з Денверу довідався, що маю відношення до редакційного колегиума «Українського Історика», що мені просто не віриться, то була б дуже велика честь і аванс та довіра» [268, с. 554]. Відтак, спілкування двох учених, розпочате довкола цього відомого діаспорного українознавчого видання, дало можливість перейти до співпраці в науково-організаційній та науково-видавничій площинах [868, с. 46].

Одним із плідних результатів наукового діалогу було заснування Острозького осередку УІТ, з пропозицією чого восени 1995 р. Л. Винар звернувся до М. Ковальського телефоном. Уже 25 листопада відбулись збори ініціативної групи, яка складалася з дев'яти осіб. Окрім самого вченого до неї входили: ректор Колегіуму І. Пасічник, голова товариства «Спадщина» П. Андрухов, доценти ОВК П. Кулаковський, В. Атаманенко, А. Криловець, викладач А. Атаманенко (усі з Острога), провідний науковий співробітник обласного музею Г. Бухало (з Рівного), академік Нью-Йоркської академії наук Б. Кругляк (з Житомира) [473, с. 205 - 206]. Характерно, що разом з цим заснували представництво головного друкованого органу товариства [826, с. 356], яке Микола Павлович називав кореспондентським пунктом «Українського Історика» [268, с. 557].

На першому засіданні обрали керівний склад осередку: головою став М. Ковальський, заступником – П. Кулаковський, секретарем – А. Атаманенко. Слід зазначити, що голова також входив до комісії, що першою серед осередків товариства в Україні виробила власний Статут. Метою діяльності установи проголошувалося «... об'єднання дослідників історії, культури, етнології Волині, а також активних прихильників-українознавців вивчення історії України в цілому й свого краю зокрема» [473, с. 206 - 207].

У 1995 р., за узгодженням з керівництвом УІТ, були визначені основні кроки для налагодження діяльності осередку, адже вимагали розв'язання багато організаційних питань: надання йому відповідного юридичного статусу, залучення провідних і початкуючих науковців з усієї історичної Волині, організація представництва «Українського історика», встановлення зв'язків з існуючими осередками. Ця стадія базувалася на безперечному науковому авторитеті Миколи Ковальського, якому, за спогадами А. Атаманенко, вдалося вирішити практично всі зазначені питання [252, с. 109].

Його широкі наукові контакти сприяли зацікавленню діяльністю осередку дослідників з різних українських теренів [649, с. 41 - 42], оскільки він об'єднав науковців не лише з Острога і Рівненщини, а й з інших міст України. У 2000 р. науковими співробітниками, дійсними членами, членами-любителями його були

дослідники з Дніпропетровська, Житомира, Кам'янця-Подільського, Кременця, Луцька, Хмельницького, Шепетівки [473, с. 208 - 209].

Загалом процес формування установи завершився навесні 1996 р. «З цього часу, - зазначав доцент кафедри історії НаУОА В. Атаманенко, - М. П. Ковальський тісно співпрацював з журналом «Український історик», реалізовував наукові та видавничі проекти Українського Історичного Товариства та його Острозького осередку і вже наступні етапи розвитку останнього більшою мірою були пов'язані з науковими, аніж організаційними проектами» [655, с. 114].

Під час листування з Л. Винарем розглядалися можливості публікації статей на шпальтах головного друкованого органу УІТ, плани спільної видавничої діяльності: підготовка Словника українських істориків (що не було реалізовано), перевидання окремих праць діаспорних вчених (наприклад, «Спогадів» Лева Биковського), започаткування серії «Історичних джерел», опублікування джерелознавчих досліджень М. Ковальського [268, с. 559, 562, 573, 575], підготовка другого видання енциклопедії «Острозька Академія XVI – XVII ст.» [694, с. 359 - 360]. Неодноразово таким чином обговорювалися можливості оприлюднення лекційного курсу В. Антоновича з джерелознавства, над яким М. Ковальський уже не один рік працював зі своїми учнями [268, с. 558, 565]. Врешті, 2003 р. під редагуванням останнього і з передмовою Л. Винара він побачив світ [251]. З інших проектів спільно з УІТ в академії друкувалися збірники статей, окремі томи «Наукових записок» НаУОА [807]. Також завдяки порозумінню з ректором університету І. Пасічником і проректором М. Ковальським, уперше в історії товариства український виш взяв на себе витрати на виготовлення макету та набору спільних видань [691, с. 15 - 16].

Співпраця істориків велася також у напрямі організації наукових форумів. Варто згадати, що М. Ковальський долучався до організації подібних заходів в Острозі, будучи головою оргкомітету конференцій «Острог на порозі 900-річчя» [428, с. 2] (про це йдеться у підрозділі 2.4.). Тепер проведення такого роду заходів координувалося разом із діаспорними установами, а сам учений був включений до складу управи УІТ [534, с. 35]. За перші роки діяльності осередок організував два

наукових форуми: 1996 р. до 130-річчя народження М. Грушевського проведено конференцію «Велика Волинь у науковій спадщині й громадській діяльності М. Грушевського» [473, с. 205 - 209], а через три роки – конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження О. Оглоблина і 35-річчю УІТ [456 – 457]. Обидва рази Микола Павлович входив до Міжнародного комітету з організації проведення конференцій [764, с. 348; 792, с. 359, 361], на які до Острога прибували науковці з України та з-за кордону [456].

У листах вирішувалися питання про заплановані наукові конференції, присвячені історії та культурі, товариствам і видатним діячам Острога. Так, 31 травня – 2 червня 1996 р. завдяки співпраці Наукового краєзнавчого товариства “Спадщина”, міської Ради народних депутатів та осередку УІТ відбулася наукова конференція “Острог на порозі 900-річчя”, збірник доповідей якої побачив світ за фінансового сприяння товариства [756, с. 482]. Накреслити плани подальшої співпраці та з’ясувати низку проблем дала можливість зустріч двох учених у серпні 1999 р., коли Л. Винар відвідав навчальний заклад. Саме тоді йому було надане почесне звання академіка Острозького Академічного Братства (див. дод. М) [652, с. с. 110 - 111].

Уже в цей час, зважаючи на погіршення стану здоров’я, Микола Павлович почав поволі відходити від активного керування осередком [756, с. 483], а восени 2003 р. його обрали почесним головою останнього [649, с. 43]. Надалі обов’язок подальшої співпраці з центром УІТ бере на себе Алла Атаманенко, яка, врешті, очолила осередок в Острозі і керувала Редакційним бюро журналу «Український історик» [756, с. 483].

Отже, понад сорок років (від початку 1960-х – до початку 2000-х рр.), разом із педагогічною та дослідницькою, М. Ковальський займався активною науково-організаційною діяльністю. Його зусиллями організовано наукові форуми з етнографії у Львові, історіографії та джерелознавства – у Дніпропетровську, острогознавчі, грушевськознавчі та інші – в Острозі. При тому, вчений вирішував редакційні проблеми, пов’язані з випуском наукових збірників. Значну увагу спрямовував на заснування науково-дослідних товариств чи їх відділів,

започаткувавши діяльність Дніпропетровської підсекції Української зональної секції Наукової Ради з історіографії і джерелознавства при Відділі історії АН СРСР, Дніпропетровського й Острозького відділень Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Острозького осередку УІТ.

4.3. Основні напрямки громадської активності

Микола Ковальський не був громадським діячем у прямому розумінні поняття. Цей напрям його діяльності тісно пов'язаний, насамперед, з навчально-виховним процесом у школах і вищих закладах освіти й організаційною роботою, спрямованою на розвиток науки.

Ученими-психологами громадська активність визначається як творча сила, що уособлює ініціативний вплив особистості на навколишнє середовище [715]. Така активність має на меті впливати на прийняття суспільно-важливих рішень [755, с. 44 - 45] шляхом участі особистості в неполітичних відносинах з іншими людьми та суспільством в цілому [825]. Її основу складають: інтерес до громадської роботи, організаторські здібності, ініціативність, вимогливість до себе, відповідальність за виконання громадських доручень, готовність допомагати іншим [755, с. 44 - 45].

Ці риси можна, у певній мірі, прослідкувати в громадській діяльності Миколи Ковальського. У 1989 р. Ю. Мицик зазначав, що, поряд з іншими рисами, останнього відзначають чуйність, інтелігентність, сумлінність і постійна готовність допомогти [783, с. 2]. Будучи вченим-істориком, він, передусім, турбувався про розвиток науки, проявляючи ініціативу, вимогливість та організаторські якості у цьому напрямі.

До основних напрямків реалізації громадської активності більшість учених відносять: участь у формуванні та роботі органів влади, у виробленні та прийнятті суспільно важливих рішень, контроль за діяльністю органів влади, організацію суспільно значущої діяльності, створення різноманітних громадських об'єднань, груп, організацій за суспільними та особистісними інтересами та ін. [755, с. 44].

У діяльності М. Ковальського виділяються окремі з цих напрямків. Насамперед, це ті, що пов'язані з його науково-організаційною активністю, а саме створенням

джерелознавчої школи, організацією та проведенням наукових конференцій, заснуванням філій дослідницьких товариств і т.д. Оскільки періоди навчання й активної діяльності ученого проходили переважно в радянський час, коли учні та вчителі шкіл, студенти та викладачі ВНЗ мусили брати участь у визначених видах громадської діяльності, то він уже з перших післявоєнних років був задіяний у суспільно корисній роботі.

У старші шкільні роки М. Ковальський почав долучатися до позакласних форм громадської роботи, тому директор середньої школи №1 у 1946 р. писав, що «в громадсько-політичній і культурно-масовій роботі школи Ковальський приймав активну участь...», зокрема, за власною ініціативою допомагав учителям виготовляти наочні засоби, виявляючи при цьому велику старанність [222].

Навчаючись на історичному факультеті ЛДУ імені І. Франка, майбутній історик змушений був виконувати громадські обов'язки: профорга курсу, голови профбюро факультету, голови Ради місцевого СНТ [34, арк. 115], вступив у комсомольську організацію факультету (березень 1950 р.), включившись у громадську роботу [265, с. 2].

У ці роки життя студентів, як і викладачів, у вишах було надмірно політизованим, про що згадував тогочасний молодий історик, згодом доктор історичних наук, професор С. Макарчук: «...у 1950-х роках навчання і громадське життя студентів, а також наукова та навчальна праця викладачів Львівського університету перебували у межах чітко окресленого ідейно-політичного та психологічного поля норм поведінки «радянських» людей...» [281]. За вказівкою або ж за безпосередньою участю керівництва університету чи факультету проводились комсомольські, комсомольсько-профспілкові, курсові студентські збори, на яких місцеві лідери ВЛКСМ викривали і засуджували тих, хто не брав активної участі у громадській діяльності факультету [112, арк. 2, 15зв.; 896, с. 23], не кажучи вже про діяльність у «щоденному житті курсу і університету» [291, с. 13].

Певні моменти для розуміння профспілкової роботи розкриває стаття М. Ковальського в ідеологічному друкованому органі ЛДУ імені І. Франка – газеті «За радянську науку». З її тексту видно, що він, будучи тоді третьокурсником,

проводив збори студентів першого курсу, на яких присутніх ознайомлювали зі статутом профспілок, завданнями членів, обов'язками профоргів у академгрупах і т.д. [494].

Виконання подібних функцій було вимогою часу, на які молодий історик, для того, щоб мати можливість навчатися, спочатку мусив погоджуватися, а згодом відмовлявся. Цим можна пояснити той факт, що вже у 1949 р. за «недопрацювання» у громадських справах його різко критикували на зборах факультету. А в провину ставили те, що він не вникає в недоліки своєї громадської роботи, «проводить ту думку, що кожен відповідає лише сам за себе, і не має йому ніякого діла до інших, всупереч радянському колективному прислів'ю: «Один за всіх і всі за одного»» [112, арк. 17 – 17зв.].

Однокурсник М. Ковальського В. Овсійчук згадував, що той «...вів на рідкість концентроване життя, заповнене до краю навчанням», він «лише учився, і вчився надзвичайно добре». Багатьох це дратувало, деяких озлоблювало, що виражалося в однозначній вимозі: коли він буде активнішим на курсі. А серед студентів-однолітків було чимало охочих довести свої вірнопідданість і ура-патріотизм [291, с. 14], що створювало атмосферу «енкаведизму, сексотства, зрадництва», «ідейного та політичного терору» [410, с. 23], особливо відчутну у Львові, де боротьба з місцевими кадрами почалася відразу після війни [710, с. 105 - 106].

Формою втечі від цього стало переведення студента на заочну форму навчання і початок роботи вчителем в острозьких школах у 1950 р. Тут ситуація була простішою, однак доводилося виконувати безліч громадських обов'язків, які покладалися на працівників шкіл. У вільний від навчання час вчительські колективи зобов'язувалися систематично проводити політико-виховну та агітаційно-масову роботу серед населення в окремому, закріпленому за школою терені. Це забирало багато часу, який можна було використати раціональніше, наприклад, на удосконалення фахової підготовки [820, с. 58].

Отож, молодий педагог брав участь у методичній роботі місцевих шкіл, був головою предметної комісії вчителів історії району. У СШ №3 його обрали пропагандистом і агітатором у вчительському колективі, секретарем учнівської й

учительської шкільних комсомольських організацій. При цьому він був членом РК ЛКСМУ, головою групи лекторів-доповідачів комсомолу, обирався делегатом районних, обласних конференцій ЛКСМУ [34, арк. 114зв. - 115].

Подібні обов'язки М. Ковальський мусив виконувати і пізніше, зокрема в роки аспірантури, коли знову обирався головою профбюро факультету, членом профкому університету [34, арк. 114зв. - 115], займався питаннями покращення житлово-побутових умов студентів [208], а також працюючи в УДМEXП, де був керівником семінару для наукових співробітників з підвищення ідейно-політичного рівня, редактором стінгазети, очолював бюро відділення Товариства для поширення наукових та політичних знань музею [16, арк. 12; 218, арк. 3].

У той час, як і в пізніші 1970 – 1980-ті рр., фактично діяли норми, виділені М. Нестайком у статті про діяльність мистецтвознавців: участь у громадсько-політичній роботі неодмінно бралася до уваги при перевиборах по конкурсу, захисті дисертацій і присвоєнні вчених звань, нагородженні преміями і грамотами [799, с. 562]. Однак, на нашу думку, для М. Ковальського не питання особистої відзнаки чи винагороди стояло на першому місці. Варто пригадати, що він ще з другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. перебував на становищі не благонадійного вченого, який і періодом, і тематикою досліджень викликав підозру, а тому значився на особливому рахунку в КДБ (див. детальніше підрозділ 2.3.). Зважаючи на це, заняття громадською діяльністю, пропагованою партійними органами, ставало способом вимушеного толерування своїх відношень до існуючих порядків і давало можливість надалі займатися педагогічною, науковою, організаційною роботою.

У ці роки, уже працюючи доцентом, а пізніше - деканом у Кривому Розі, М. Ковальський брав участь у тих видах громадської активності, які покладалися на педагогічних працівників ВНЗ: обирався членом партійного бюро, був агітатором академгрупи студентів. Разом з тим, долучався до відповідної роботи у Дзержинському районі міста, очолюючи секцію суспільно-політичної роботи відділення товариства «Знання» [219, арк. 1]. Її представники мали читати лекції, проводити бесіди, розповідаючи про переваги радянського способу життя [869].

З 1967 р., коли вчений перейшов на роботу в ДДУ, громадські обов'язки, що ставилися перед ним, були пов'язані з навчальними та суспільними потребами.

На початку 1970-х рр. науковець долучався до діяльності місцевих органів влади: у 1970 – 1973 рр. входив до Жовтневого райкому компартії м. Дніпропетровська [213, арк. 2], за завданням якого брав участь у комісії для перевірки стану виховної роботи в місцевих хіміко-технологічному та металургійному інститутах (на кафедрі суспільних наук) [16, арк. 46 - 47]. Очевидно, так же само, за завданням райкому, він спрямовував підготовку та проведення виборів до Верховної Ради СРСР у 1979 р., очоливши дільничну виборчу комісію, за що 21 березня отримав подяку керівництва університету [215, арк. 2].

У 1960 – 1980-х рр. важливу роль у діяльності науково-педагогічних кадрів та студентів відігравала ідейно-виховна робота, завданнями якої проголошувалися прищеплення молоді наукового світогляду, громадянської відповідальності, патріотизму, високих моральних цінностей, але, в той же час, слугували методом виховання її у руслі пануючої ідеології. Наскільки поширеною була така практика в ДДУ видно хоча б з того, що у 1971-1972 навчальному році системою політичного навчання охоплювалися 1242 співробітники університету [734, с. 172 - 173]. Це позначалося на навчальному процесі. М. Ковальський, який з 1969 р. періодично був куратором академгруп факультету, таким чином організовував навчально-виховну роботу зі студентами: проводив теоретичні лекції, індивідуальні бесіди, роботу з активом курсів, відвідував комсомольські збори. Значної уваги надавав питанням профорієнтації студентів та розподілу їх на роботу в школи [16, арк. 47, 118].

За роки роботи в ДДУ історик був членом партбюро історико-філологічного (з 1971 р. - історичного) факультету, у 1974-1975 і 1985-1987 рр. – обирався його секретарем [213, арк. 2]. На початку роботи у цьому виші на нього також покладалися обов'язки партгрупорга кафедри історії СРСР та УРСР [16, арк. 46 – 47, 86]. Головною метою цих університетських партійних структур також було ідеологічне виховання студентів, адже тут приймалися рішення, зорієнтовані на комплексний підхід щодо ідейно-виховної роботи, розвитку системи політнавчання, підвищення якості агітації та лекційної пропаганди [734, с. 172]. Як згадувала

професор Г. Швидько, представники партбюро і профбюро факультету дуже часто відвідували студентів навіть у гуртожитках. Одним із них був М. Ковальський, який з першої зустрічі в гуртожитку №2 восени 1967 р. запам'ятався тодішній студентці «...довготелесим чоловіком у світло-сірому вузькому демісезонному пальто..., з привабливою увагою шевелюрою і занадто суворим виразом обличчя...» [314, с. 22].

Час від часу науковець виступав з публічними лекціями (що було поширеною тоді практикою ідейно-виховної роботи), теми яких стосувалися наукової та політичної проблематики, зокрема, досліджуваних ним питань: тогочасної історіографії, історичних подій періоду раннього нового часу та ін. Вони призначалися як для громадськості, так і для педагогічних працівників, адже слухачами неодноразово ставали викладачі історії та суспільствознавства з технікумів міста й області. У 1981 – 1982 рр. він прочитав 30 таких лекцій для студентів, учителів і підшефних університету організацій [16, арк. 29 – 29зв., 47, 60зв., 118].

Отже, починаючи з юнацького віку, М. Ковальський мусив, як це вимагалось у той час, долучатися до різних напрямів трудової, суспільно-політичної та культурно-побутової діяльності, найчастіше пов'язаної з участю в університетських структурах навчально-виховного спрямування.

Цікаво розглянути громадську активність особистості з точки зору уособлення ініціативного впливу на оточуюче середовище, на інших людей і на саму себе. Для окреслення таких видів визначальним є рівень емпатії, тобто розуміння емоційного стану іншої людини та співпереживання. Він виступає специфічним чинником розвитку громадської діяльності, адже для більшості інших сфер реалізації зусиль (навчальної, пошукової, творчої та ін.) не є настільки важливим [825].

Будучи людиною науки, М. Ковальський найбільше цікавився сферами самореалізації, спрямованими на здобуття нових наукових знань, організацію наукових форумів, виховання молодих дослідників історії України. У свідомості колег склалося враження, що він належить до тих академічних учених, які живуть в ім'я науки, а себе продовжують в учнях і наукових працях [269, с. 70]. За словами

С. Абросимової, історик постійно генерував ідеї, котрі втілювалися у курсові та дипломні роботи, кандидатські та докторські дисертації, наукові збірники, монографії, конференції тощо [250, с. 59]. Результатом цього стало формування плеяди професійних істориків, adeptів його школи, проведення всеукраїнських та міжнародних конференцій, заснування низки науково-дослідних центрів у Дніпропетровську та Острозі (детальніше див. підрозділи 2.3, 2.4, 4.1 і 4.2).

Варто звернути увагу на факти участі дослідника в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. у таких напрямках громадської активності, як відстоювання прав української мови, захист історико-культурної спадщини та природного середовища. Відзначимо, що він не був учасником демонстрацій чи громадських акцій, але долучався до вироблення публічних листів, що мали би вплинути на прийняття суспільно важливих рішень.

Досліджуючи минуле українських земель, М. Ковальський не залишався байдужим до охорони пам'яток історичної давнини. Його прізвище стояло одним із перших у списку 175 викладачів і студентів історичного факультету ДДУ, які підписали лист до міської й обласної влади з вимогою врятувати залишки важливої історичної пам'ятки – фортеці Кодак, розташованої в межах с. Старі Кайдаки. У той час вона була пошкоджена незаконним видобутком каміння і постало питання про її збереження. Підкріплюючи лист історичною довідкою, автори зверталися з закликом негайно вжити рішучих заходів, щоб зупинити знищення цього історичного об'єкту [558]. Уже на початку 2000-х рр. дослідник, разом із низкою провідних істориків, поставив підпис під відкритим листом до міського голови м. Дніпропетровська І. Куліченка, у якому закликали встановити історичну справедливість: відзначати дату заснування міста не від російського імперського Катеринослава 1776 р., а від часу спорудження фортеці Кодак у 1635 р., про що свідчив його старовинний герб [513].

Попри те, що учений працював у російськомовному Дніпропетровську і вимушено підкорявся тенденції публікації праць російською мовою [410, с.20], його можна віднести до когорти працівників, які зберегли громадянську свідомість. Про це свідчить реакція вчених ДДУ на ситуацію довкола обласної газети «Зоря» у 1990

р. Редакція вирішила перевести її на двомовність, із запровадженням, поряд з українськомовними, російськомовних публікацій, щоб, таким чином, збільшити кількість передплатників. Відповідаючи на це, знані педагоги та науковці вишу надіслали в обласний комітет КПУ відкритий лист (опублікований на шпальтах газети «Зоря» 21 вересня 1990 р.). Серед підписантів – доктори історичних наук М. Ковальський, С. Плохій, Ю. Мицик, Г. Швидько, а також професор кафедри української літератури, член Спілки письменників України К. Фролова, голова Товариства української мови В. Перехрест та ін.

Обґрунтовуючи свою позицію, вони звертали увагу на те, що подібні рішення суперечать інтересам корінного населення України, тим більше прийняті у час, коли «гостро стоїть проблема відродження української мови й культури, виведення їх із тяжкого становища...». Особливо тяжким, на їхню думку, воно було на теренах Дніпропетровщини, де, у порівнянні з двома газетами українською, виходить п'ять російською, не згадуючи вже кількості центральних видань цією мовою. Тому, «не доводиться говорити про якусь дискримінацію російськомовного читача, швидше навпаки». Пропоноване нововведення автори статті розцінили як новий удар по українському слову у місті й області. Призвідцями цього, фактично, визнавалися місцеві партійні структури, звинувачені у захисті російськомовних громадян. Далі, у листі робився недвозначний висновок: «Складається враження, що обласний комітет Компартії України незацікавлений у виконанні Закону про мови в Українській РСР, як у старі, застійні часи, посилаючись на «інтереси трудящих»» [360]. Для таких висновків необхідно було мати не лише громадянську свідомість, але й особисту мужність, адже подібні заяви навіть в останні часи існування радянського режиму не віщували нічого доброго [274, с. 169].

Також М. Ковальського турбувало погіршення екології та природного стану його рідної Острожчини. Працюючи в Дніпропетровську, він часто відвідував батьківську домівку (див. підрозділ 2.4), дізнавався про місцеві проблеми і, маючи авторитет у наукових колах, намагався допомогти громаді. Для прикладу, в середині – другій половині 1980-х рр. йшла боротьба з партійними рішеннями про будівництво поблизу с. Переморівка (Шумський район, Тернопільська область)

надпотужного комбінату з виробництва отрутохімікатів. Він міг загрожувати здоров'ю мешканців густонаселених районів Рівненської, Тернопільської та Хмельницької областей, до того ж мав будуватися на родючих ґрунтах і в безпосередній близькості до лісового заказника «Суразька дача», де збереглися рідкісні види фауни та флори. Проти цього запротестували жителі довколишніх міст і сіл, екологи, біологи. Микола Павлович, «...стурбований станом екології... краю», звертався з листом до Державного комітету природи УРСР, наголошуючи на небезпечності подібного заходу [659; 660].

На захист природного середовища Острожчини був спрямований колективний лист «Врятувати заповідний край», опублікований на шпальтах районної газети в червні 1990 р. Швидше за все, М. Ковальський виступив ініціатором створення листа, адже він єдиний з авторів був уродженцем цих теренів. Серед інших його підписали дев'ять працівників ДДУ, зокрема, професори А. Болебрух, В. Калашников, І. Ковальова, доценти Ю. Мицик, С. Плохій, Т. Ліповська, викладачі Г. Виноградов, О. Журба та Є. Чернов. Ним вони оголошували протест проти подальшого будівництва Хмельницької АЕС і через газету висловили підтримку жителям Острога та району, які виступали за припинення діяльності станції, що негативно впливала на екологію краю [358].

Отже, громадська активність М. Ковальського включала в себе різні види, напрями і форми роботи. Найбільш інтенсивно він працював у науково-організаційній сфері, досягнувши тут чималих результатів. Долучався до суспільно-корисної, громадсько-політичної, ідеологічно-виховної, правозахисної та природоохоронної діяльності.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження життєвого та професійного шляху М. Ковальського на основі цілої низки наукових праць і джерел дозволило зробити такі висновки:

Охарактеризовано основні періоди біографії М. Ковальського, чинники, які сприяли становленню та розвитку його історичних зацікавлень. Сюди відносяться родинні традиції та виховання, інтелектуальне середовище й історична атмосфера Острога. Таким чином визначилися основні життєві орієнтири, зокрема: прагнення до інтелектуальної діяльності, зацікавлення історією рідного міста і краю. Подальшому розвитку інтересів сприяло навчання на історичному факультеті ЛДУ імені І. Франка.

Визначено, що перший досвід педагогічної, науково-організаційної, дослідницької активності М. Ковальський почав здобувати, працюючи вчителем в Острозьких СШ (1950 – 1953 рр.), викладачем у ЛДУ імені І. Франка, Львівському сільськогосподарському інституті, методистом ЛОІВВ, завідувачем відділу етнографії УДМЄХП.

З'ясовано, що один із найбільш плідних періодів життя та діяльності Миколи Ковальського припадав на другу половину 1960-х – середину 1990-х рр. і проходив у ДДУ. Тут відбувалася еволюція педагогічних навичок історика, нового напрямку набули наукові дослідження. Працюючи деканом загальнонаукового факультету, він спрямовував розвиток цього закладу вищої освіти міста та виховання студентської молоді краю. Поряд з цим тривалий час виконував адміністративні обов'язки, перебуваючи на посадах декана історико-філологічного та заочного факультетів. З Дніпропетровськом пов'язаний розвиток джерелознавчих та історіографічних зацікавлень М. Ковальського, тут побачили світ його основні праці з цих галузей історичної науки.

Констатовано, що важливий етап організаційної діяльності Миколи Ковальського відноситься до 1990-х рр., що пов'язано з відродженням в Острозі НаУОА. У першій половині 1990-х рр. він відіграв помітну роль у процесі відновлення діяльності закладу, авторитет ученого сприяв вирішенню важливих

організаційних питань. За його активної участі проводилися краєзнавчі конференції «Острог на порозі 900-річчя», реалізовувалась ідея відродження «Волинських Афін» в Острозі. Тут він не лише продовжував розвивати свої педагогічні уміння, викладаючи студентам різні предмети, але й турбувався про належний рівень навчального та наукового процесу.

Встановлено, що протягом усього свідомого життя М. Ковальський плідно працював на дослідницькій ниві. У його доробку помітне місце займають джерелознавство та історіографія. Виділяється низка його праць з теоретико-методологічних питань та конкретного джерелознавства, зокрема, дослідження документальних і наративних пам'яток XVI – XVII ст. Розробки історика відзначаються глибоким концептуальним підходом до проблем, наявністю широкої методологічної бази, використанням значної кількості неопублікованих архівних джерел. Здійснено групування історіографічних напрацювань дослідника, серед яких виділяється біоісторіографія. Низка наукових праць М. Ковальського присвячена питанням історії України. За тематикою вони стосуються, насамперед, минулого українського друкарства, історії західноукраїнських земель, зокрема Львівщини й Острожчини.

Показано, що основними досягненнями М. Ковальського в науково-організаційній сфері було заснування та керівництво науковою школою, організація та проведення різнорівневих дослідницьких форумів, створення та спрямування діяльності структурних підрозділів наукових установ. Формування наукової школи відбувалося на базі аспірантських досліджень, якими вчений почав керувати в Дніпропетровську. Їхня тематика була спрямована в основному на вивчення писемних наративних і документальних джерел XVI – XVII ст. або їх комплексів. З 28 дисертацій аспірантів М. Ковальського 15 присвячені історичним джерелам, тому за школою закріпилася назва джерелознавчої. Проте є методологічні підстави вважати, що під його керівництвом у роки незалежності України відбувався процес створення біоісторіографічного напрямку школи, перерваний передчасною смертю керівника.

З'ясовано, що вчений брав активну участь в організації наукових конференцій. Інтенсивність цього напряму була найбільш помітна у середині 1980-х рр., коли за його ініціативи й безпосередньої участі проведено дві всесоюзних конференції з актуальних проблем джерелознавства, всторіографії та спеціальних історичних дисциплін. Наприкінці 1980-х – у середині 1990-х рр. Микола Ковальський долучався до відродження археографічної роботи в Україні. Результатом наукових контактів історика з Л. Винарем стало утворення й організація діяльності при ОВК НаУКМА Острозького осередку УІТ, відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Досліджено, що громадська активність М. Ковальського була пов'язана з навчально-виховним процесом у школах і вищих закладах освіти, організаційною роботою, спрямованою на розвиток науки. Аналіз цього питання з точки зору емпатії свідчить, що його інтересам більше відповідав останній напрям.

Загалом, можна відзначити, що наукова, організаційна та громадська діяльність М. Ковальського мала значний вплив на розвиток української історичної науки другої половини ХХ – початку ХХІ ст., відродження освітянських традицій, відновлення та налагодження дослідницького життя в умовах незалежності України.

Перспективні напрями подальших досліджень – аналіз взаємовідносин М. Ковальського з представниками української, радянської та діаспорної історичної науки; поглиблене вивчення наукового доробку вченого з питань джерелознавства; просопографічний опис когорти учнів і послідовників М. Ковальського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Джерела

а) Неопубліковані

Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького

1. Апровізаційна картка № 925 на місяці V-VI-VII-VIII 1943. Ковальський Микола Пав[лович], 1 арк.
2. Атестат, [виданий учневі Острозького педагогічного училища Ковальському Миколі Павловичу]. Видано 27 серпня 1947 р., 1 арк.
3. Атестат зрілості, [виданий учневі Острозької середньої школи №1 Ковальському Миколі Павловичу]. Видано 23 січня 1947 р., 1 арк.
4. Выписка из зачетной книжки [Львовского государственного университета имени И.Франко]. Ковальский Николай Павлович. 28 июня 1952 г., №663394, 1 арк.
5. Картка про успішність, поведінку та відвідування учня IV класу 1939-1940 навч.рік. Ковальський Микола Павлович. Неповна середня школа № 6 м. Острог, 1 арк.
6. Картка про успішність, поведінку та відвідування учня V-а класу 1940-1941 навч. рік Ковальського Миколи Павловича. Острозька школа № 1, 1 арк.
7. Картка про успішність, поведінку та відвідування школи учня X класу Острожської середньої школи №1 Ковальського Миколи Павловича 1945-1946 навчальний рік, 1 арк.
8. Свідоцтво №12 [Ковальського Миколи про закінчення Народньої IV-«Г» класової Школи в Острозі], 30 червня 1943 р., 1 арк.
9. Свідоцтво шкільного відділу гебітскомісаріату в Здолбунові Ковальському Миколі. 10 липня 1942 р., 1 арк.
10. Семестральне свідоцтво №15 [Ковальського Миколи про закінчення Державної гімназії в Острозі], 30 листопада 1941 р., 1 арк.
11. Dyplom pochwalny. Kowalski Mikolay. 21 czerwca 1937 r., 1 арк.

12. Siedmio-klasowa Publiczna Szkoła Powszechna. Zasadzenie szkolne. Rok szkolny 1935-1936, 1 арк.

13. Swiactwo szkolne №46. Kowalski Mikolay. Rok szkolny 1936-1937. 21 czerwca 1937 r., 1 арк.

14. Swiactwo szkoły powszechney №024 Kowalski Mikolay na rok szkolny 1937-1938. 21 czerwca 1938 r., 1 арк..

15. Swiactwo szkoły powszechney №033 na rok szkolny 1938-1939. 21 czerwca 1939 r., 1 арк.

Архів Дніпропетровського національного університету ім. О.Т.Гончара

16. Особова справа М.П. Ковальського. Почато 26 серпня 1963 р. – закінчено 4 липня 1994 р., 185 арк.

Архів Інституту народознавства НАН України, м. Львів

Ф.1. [Український державний музей етнографії та художнього промислу]

Оп.1

17. Спр.133. Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1959 – 1960 рр., 49 арк.

18. Спр.148. Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1960 – 1961 рр., 88 арк.

19. Спр.149. Планово-контрольні листки наукових співробітників відділу [етнографії] за 1960 р., 24 арк.

20. Спр.150. Індивідуальні звіти працівників відділу [етнографії] про науково-дослідну роботу у 1960 р., 24 арк.

21. Спр.167. Протоколи засідань Вченої ради музею за 1961 р., 79 арк.

22. Спр.173. Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1961 – 1962 рр., 49 арк.

23. Спр.174. Плани науково-дослідної роботи відділу [етнографії] та індивідуальні звіти про виконання їх у 1961 р., 42 арк.

24. Спр.178. Проспекти наукових робіт працівників відділу [етнографії] за 1961 р., 17 арк.

25. Спр.187. Протоколи засідань Вченої ради музею за 1962 р., 74 арк.

26. Спр.191. Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1962 р., 41 арк.
27. Спр.192. Протоколи засідань відділу етнографії за 1962 – 1963 рр., 43 арк.
28. Спр.193. План науково-дослідної роботи відділу [етнографії] на 1962 р., 42 арк.
29. Спр.195. Матеріали X виїзної конференції та виставки на тему «За комуністичний побут», організованої у м. Червонограді 1962 р., 23 арк.
30. Спр.195а. X виїзна конференція та виставка на тему «За комуністичний побут», організована 1962 р. у м. Червонограді (запрошення, фотографії), 25 арк.
31. Спр.197. Зауваження та рецензії на праці наукових співробітників відділу [етнографії] у 1962 р., 51 арк.

Оп.2

32. Спр.142. Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну. 1964 р. Автор М.П.Ковальський, 28 арк.
- 33.Спр.154. Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну (I розділ монографії). Автор М.П.Ковальський, 127 арк.

Оп.3

- 34.Спр. 47. Особові справи працівників музею, які звільнені з роботи у 1963 р., 278 арк.

Архів Львівського національного університету ім. І.Я.Франка

Ф. Р-119. [«Львівський університет»]

35. Спр. № 896. Личное дело №21. Ковальський Микола Павлович. Історія УРСР. Начато 15 октября 1953 г. – Окончено 15 октября 1956 г., 26 арк.
36. Спр № 1534. Личное дело аспиранта. Ковальський Николай Павлович, Начато 15 октября 1953г., 22 арк.

Оп.1-О/СВК

- 37.Спр. 7915. Особова справа. Ковальський Микола Павлович, 21 арк.

Архів Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

- 38.Книга наказів по інституту за 1957 – 1958 навчальний рік. – 87 арк.

39. Книга наказів по інституту за 1958 – 1960 роки. – 96 арк.

Архів Музею історії Національного університету «Острозька академія»

40. Лист М.П.Ковальському від Л. Винара, [без дати], копія, 1 арк.

41. Наказ директора Інституту української археографії НАН України П.С.Соханя «Про створення Острозького відділення Інституту української археографії НАН України», 1 арк.

42. Посвідчення. Ковальський Микола Павлович є почесним громадянином м. Острога Рівненської області, 22 вересня 1991 р., Копія, 1 арк.

43. [Список документальних джерел, в яких фігурує Острозька академія, як назва навчального закладу, який існував в м. Острозі в 1570 – 1636 рр.], 2 арк.

44. Список літератури, переданої проректором з н/в роботи М.Ковальським у наукову бібліотеку ОВК, 16 арк.

Архів Національного університету «Острозька академія»

Ф.1. Національний університет «Острозька академія»

45. Книга наказів. Червень-грудень 1994р., – арк.3.

46. Спр. №1. Протоколи і ухвали Вченої ради. Вересень 1994 – 1995 рр., 160 арк.

47. Спр. №2. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за серпень 1995 – лютий 1997 рр., 44 арк.

48. Спр. №3. Накази по основній діяльності і по студентах. 1995 р., 99 арк.

49. Спр. №4. Протоколи і ухвали Вченої ради. 24 січня 1996 – 5 червня 1996 рр., 88 арк.

50. Спр. №7. Накази ректора з основної діяльності. Січень-листопад 1998 р., 185 арк.

51. Спр. №8. Протоколи і ухвали Вченої ради. Січень 1997 – Червень 1997 рр., 281 арк.

52. Спр. №11. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них 1999 р., 43 арк.

53. Спр. №12. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень 1997 – Березень 1998 рр., 303 арк.

54. Спр. №15. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень-грудень 1998 р., 202 арк.
55. Спр. №18. Навчальні програми по дисциплінах кафедри [історії]. 2000 р., 152 арк.
56. Спр. №19. Протоколи і ухвали Вченої ради. Січень-березень 1999 р., 266 арк.
57. Спр. №20. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за січень-грудень 2001 р., 63 арк.
58. Спр. №20. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень 1999 – Листопад 1999 рр., 260 арк.
59. Спр. №22. Навчальні програми по дисциплінах кафедри [історії]. 2001 – 2002 н. р., 42 арк.
60. Спр. №24. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за січень 2002 – червень 2003 рр., 93 арк.
61. Спр. №27. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень 2000-січень 2001 р., 260 арк.
62. Спр. №28. Протоколи і ухвали Вченої ради. Лютий-квітень 2001 р., 234 арк.
63. Спр. №31. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень-листопад 2001 р., 251 арк.
64. Спр. №32. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за 2004-2005 н. р., 65 арк.
65. Спр. №33. Протоколи і ухвали Вченої ради. Березень-червень 2002 р., 277 арк.
66. Спр. №36. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за 2005-2006 н. р., 54 арк.
67. Спр. №38. Протоколи і ухвали Вченої ради. Червень 2003 р., 74 арк.
68. Спр. №40. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за 2006-2007 н. р., 85 арк.
69. Спр. №48. Протоколи і ухвали Вченої ради. Червень 2005 р., 106 арк.
70. Спр. №50. Протоколи і ухвали Вченої ради. Жовтень 2005 р., 133 арк.

71. Спр. №54. Протоколи і ухвали Вченої ради. Травень 2006 р., 315 арк.

72. Спр. №56. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень-жовтень 2006 р., 173 арк.

73. Спр. № 2776. Микола Павлович Ковальський. 2006 р., 71 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 35: «Волинська духовна консисторія»

Оп.1

74. Спр.258. Метрическая унига из Волынской духовной консистории Луцкого уезда села Баева в Успенскую церковь на 1877 г., 48 арк.

Оп.9

75. Спр.84. Метрические книги с. Баев за 1884 – 1891 года, 161 арк.

76. Спр.1139. Метрична книга записів актів про народження, одруження, смерть Баївської церкви Луцького району (сс. Баїв, Городище-1) за 1882, 1915 – 1921 рр., 216 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 2307. Дніпропетровський ордена Трудового Червоного Прапора університет ім. 330-річчя возз'єднання України з Росією

Оп. 1

77. Спр. 2054. Протоколы заседаний ученого совета (27 августа 1963 – 26 декабря 1963 г.), 171 арк.

78. Спр. 2192. Материалы о наборе студентов на факультет в 1963 г. (планы, докладные, сведения), 15 арк.

79. Спр. 2196. Отчет р работе Криворожского филиала общенаучного факультета за 1962 – 1963 уч.г., 21 арк.

80. Спр. 2390. Материалы о работе общенаучных факультетов Днепропетровского, Криворожского и Запорожского (планы приема на факультеты, планы работы, докладные записки и справки), 60 арк.

81. Спр. 2393. Отчет р работе Криворожского общенаучного факультета за 1963 – 1964 уч.г., 38 арк.

82. Спр. 2435. Протоколы заседаний ученого совета и стенограммы к ним. Том II (8 апреля — 20 декабря 1965 г.) 238 арк.

83. Спр. 2591. Отчет об учебно-воспитательной работе Днепропетровского общенаучного факультета за 1964 – 1965 уч. г., 27 арк.

84. Спр. 2593. Отчет об учебно-воспитательной работе Криворожского общенаучного факультета за 1964 – 1965 уч. г., 82 арк.

Оп. 1-прод.

85. Спр. 2690. Отчет о работе [зачного] отдела за 1965 – 1966 учебный год, 262 арк.

86. Спр. 2694. Отчет о работе Криворожского общенаучного факультета за 1965 – 1966 уч. г., 54 арк.

87. Спр. 2855. Отчет о работе заочного отделения за 1966 – 1967 учебный год, 163 арк.

88. Спр. 3373. Протоколы заседаний Совета [историко-филологического] факультета. 26.05.1970 – 28.12.1971 гг., 109 арк.

89. Спр. 3400. Протоколы заседаний кафедры [истории СССР и УССР]. 02.09.1970 – 21.09.1971 гг., 75 арк.

90. Спр. 3401. Отчет о работе кафедры [истории СССР и УССР] за 1969 – 1970 учебный год, 24 арк.

Оп. 3

91. Спр. 119. Доклад проректора и сведения о работе зачного факультета за 1975 г., 15 арк.

92. Спр. 120. Отчет, справка о работе [зачного] факультета за 1974 – 1975 учебный год, 28 арк.

93. Спр. 221. Отчеты об учебно-воспитательной и методической работе университета за 1975 – 1976 учебный год, 294 арк.

94. Спр. 291. Протоколы заседаний кафедры [всеобщей истории]. 14.01 – 27.12.1976 г., 63 арк.

95. Спр. 292. Отчет о работе кафедры [всеобщей истории] за 1975 – 1976 учебный год, 12 арк.

96. Спр. 504. Отчет об учебно-воспитательной работе кафедры [всеобщей истории] за 1976 – 1977 учебный год, 11 арк.

97. Спр.756. Справка, отчет о работе [зачного] факультета за 1977 – 1978 учебный год, 27 арк.

98. Спр. 788. Документы (протоколы, программа, доклады, отчет) о работе VI научно-методической конференции на тему: «Пути и формы повышения эффективности подготовки специалистов без отрыва от производства». 12.04.1978 г., 135 арк.

99. Спр. 916. Отчеты о работе кафедр истории СССР и УССР, всеобщей истории, историографии и источниковедения за 1978 – 1979 учебный год, 54 арк.

100. Спр. 1376. Протоколы заседаний кафедры историографии и источниковедения. 24.02.1981 – 03.07.1981 г., 50 арк.

101. Спр.1405. Отчет о работе [зачного] факультета за 1980 – 1981 учебный год, 18 арк.

102. Спр. 1807. Протоколы заседаний кафедры [историографии и источниковедения] 08.09.1983 – 18.05.1984 гг., 39 арк.

103. Спр. 2017. Протоколы заседаний кафедры [историографии и источниковедения]. 01.09.1984 – 28.06.1985 гг., 87 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. р-119 «Львівський університет»

Оп.17

104. Спр.70. Протоколи засідань кафедри [історії СРСР]. 11 вересня 1947 – 2 липня 1948 рр., 32 арк.

105. Спр.72. Звіт про роботу кафедри [історії СРСР] за 1947 – 1948 навчальний рік. 10 арк.

106. Спр.74. Протоколи асідань студентського наукового гуртка. 15 жовтня 1947 – 20 березня 1950 рр., 34 арк.

107. Спр. 87. Протоколи засідань кафедри [стародавньої історії та археології]. 8 вересня 1947 – 22 травня 1948 рр., 30 арк.

108. Спр. 88. Семестрові плани роботи кафедри [стародавньої історії та археології] на 1947 – 1948 навчальний рік, 6 арк.

109. Спр.118. Протоколи засідання кафедри [історії середніх віків]. з №15 по №26 (18 березня 1949 – 29 червня 1949 р.), 13 арк.

110. Спр.120. Звіт про роботу кафедри [історії середніх віків] за 1948 – 1949 навчальний рік, 11 арк.

111. Спр.124. Звіт про роботу кафедри [стародавньої історії та археології] за 1948 – 1949 навчальний рік, 7 арк.

112. Спр.128. Протоколи студентських зборів. Почато 14 грудня 1949 – Закінчено 1 березня 1950 рр., 72 арк.

113. Спр.130. План ідейно-виховної роботи [історичного] факультету на 1949 – 1950 навчальний рік, 6 арк.

114. Спр.134. Протоколи засідань [кафедри історії СРСР]. 31 серпня 1949 – 24 червня 1950 рр., 57 арк.

115. Спр.144. Звіт про роботу кафедри [історії нового часу країн Сходу] за 1949 – 1950 навчальний рік, 21 арк.

116. Спр.150. Протоколи засідання кафедри [історії стародавнього світу і середніх віків]. 30 серпня 1949 – 11 квітня 1950 рр., 24 арк.

117. Спр.152. Звіт про роботу кафедри [історії стародавнього світу і середніх віків] за I-й семестр 1949 – 1950 навчального року, 8 арк.

118. Спр.155. Стенограма лекції доц.. Вейцківського І.І. 3 квітня 1949 р., 22 арк.

119. Спр.173. Кафедра стародавнього світу і середніх віків. Семестрові плани роботи кафедри на 1950 – 1951 навчальний рік, 17 арк.

120. Спр.177. Звіт про роботу факультету за 1951 – 1952 навчальний рік, 46 арк.

121. Спр.182. Протоколи засідань [кафедри історії СРСР] і матеріали до них. Том 2. 22 грудня – 28 червня 1952 рр., 190 арк.

122. Спр.272. Протоколи засідань [кафедри історії СРСР] і матеріали до них. 9 вересня 1955 – 12 червня 1956 рр., 120 арк.

123. Спр.289. Протоколи засідань Вченої ради [історичного] факультету. 30 серпня 1956 – 18 червня 1957 рр., 38 арк.

124. Спр.316. Протоколи засідань кафедри [історії СРСР]. 30 серпня 1957 – 9 травня 1958 рр., 87 арк.

125. Спр.348. Протоколи засідань кафедри [історії СРСР]. 2 веренся 1958 – 27 травня 1959 рр., 117 арк

126. Спр.351. Звіт про науково-дослідну роботу кафедри [історії СРСР] за 1958 р., 11 арк.

Оп.25

127. Спр.1. Приймальна комісія. Звіт про набір студентів в університет на 1947 – 1948 навчальний рік, 10 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф.Р-2 Рівненський обласний відділ народної освіти

Оп. 4а

128. Спр.44. Списки учителів (Олександрія, Острожець, Острог, Рафаловка, Ровно). Сентябрь 1950 г., 183 арк.

129. Спр.128. Отчет Острожского району о работе школ за 1951 – 1952 учебный год, 97 арк.

130. Спр.186. Списки учителів (Острог, Островець, Рафалівка, Рівне – місто, Рівне - район), 169 арк.

131. Спр.211. Отчет о работе школ Острожского района за 1952 – 1953 учебный год, 58 арк.

Ф. Р-500 Острозьке педагогічне училище

Оп.5

132. Спр.2. Книга выдачи аттестатов и свидетельств за 1945 – 1947 гг., 34 арк.

133. Спр.4. Відомість про успішність слухачів Острозького педагогічного училища за 1946 – 1947 навчальний рік, 24 арк.

134. Спр.5. Річний звіт Острозького педагогічного училища за 1946 – 1947 навчальний рік, 31 арк.

Домашній архів Руй Ольги Олександрівни (м. Острог)

135. Комп'ютерний друк «Ольга Александровна Руй (Добровольская). Воспоминания, г. Острог, 2000-2002 гг.», 82 с.

Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, м. Острог

136. Анкета: Карачун Микола Федорович, 28 лютого 1962 р., 1 арк.

137. Анкета: Суряк Антон Григорович, 6 березня [без року], 1 арк.

138. Анотація на курсову роботу ст[удента] 3 к[урсу] іст[оричного] фак[ультету] ЛДУ [імені І.Франка] Ковальського М.П.. Тема роботи: «Державний переворот в Англії 1688 – 1689 рр.», 1 арк.

139. Апровізаційна картка № 30 на місяці I-II-III-IV 1944. Ковальський Микола Пав., 1 арк.

140. Випис М.Ковальського з Вісника Академії наук Української РСР 1989. №10. – С.14-15 «Археоргафічна робота в республіці», машинопис, 1 арк.

141. Виписка з протоколу №1 від 16 вересня 1993 р. засідання Вченої ради Дніпропетровського державного університету, 2 арк.

142. Выписка из протокола № 19/12 заседания Совета Львовского государственного университета им. Ивана Франко от 23 июня 1958 г., 24 июня 1958 г., 1 арк.

143. [Відповіді М.Ковальського на запитання анкети, складеної В.Трофимовичем. 18 жовтня 2001 р.], 7арк.

144. [Вітальна листівка М.П.Ковальському з 50-річчям, підписана начальником УПО УВД Дніпропетровського облвиконкому полковником А.Г.Сердюком, секретарем партійної організації підполковником Н.І.Даниловським, головою об'єднаного комітету профсоюзу Г.І.Цибулько], 19 березня 1979 р., 2 арк.

145. Диплом. Ковальський Микола Павлович, академік Міжнародної Слов'янської Академії Наук, 19 червня 1998 р., копія, 1 арк.

146. Диплом № 663394. Выдан Ковальскому Николаю Павловичу. Львовский Государственный университет им. Ивана Франко. 28 июня 1952 г., Копия, 1 арк.

147. Звіт про стажування (підвищення кваліфікації) завкафедрою історіографії та джерелознавства ДДУ, доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України Миколи Ковальського у Варшавському університеті з 3 березня по 25 травня 1993 року, 2 арк.

148. Звернення ректора Запорізького державного педагогічного інституту Ю.В.Іващенко до ректора Дніпропетровського університету В.І.Мосаковського про відрядження М.П.Ковальського в Запоріжжя для читання спецкурсу «Сучасні вимоги до методики історичного дослідження», 18.04.1984, 1 арк.

149. Зошит «Історичний гурток», 10 арк.

150. Зошит «Матеріали до №3 газети «За історичні знання», 18.XII.1952», 8 арк.

151. Зошит «План роботи істор[ичного] гуртка Острозької сем[ірічної] шк[оли]. №3 на 2 півріччя 1952-1953 рр. Керівник М.П.Ковальський», 10 арк.

152. Ковальський М. «З досвіду власної наукової роботи у львівському Українському Державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР в кінці 1950-х – початку 1960-х рр. XX ст. (Спогади і рефлексії)», комп'ютерний друк, 4 арк.

153. Ковальський М.П. «Форум українських археографів», 18.XII.1988, машинопис, 4 арк.

154. Копія постанови редакційно-видавничої ради Академії Наук Української РСР від 20 грудня 1989 р. «Про видання «Українського археографічного щорічника»», 1 арк.

155. Курсова робота з історії середніх віків студента II курсу Львівського держуніверситету Ковальського М.П. Тема роботи: «Утворення Польської держави», 47 арк.

156. Листівка М.П.Ковальському від Г.Ю.Гербільського, 3.XI.1959 р., 1 арк..

157. Листівка М.П.Ковальському від Г.Ю.Гербільського, 4.I.1970 р., 1 арк.;

158. Листівка М.П. Ковальському від Марка Антоновича, отримана 4 грудня 1992 р., 2 арк.

159. Листівка М.П.Ковальському від Г.Ю.Гербільського, 10.XI.1977 р., 1 арк.;

160. Лист М.П.Ковальському від Г.Ю.Гербільського, 27.VIII.1985 р., 1 арк.;

161. Лист М.П.Ковальському від Г.Ю.Гербільського, 25.VI.1990 р., 1 арк.

162. Лист М. П. Ковальському від А. Є. Зайця, 08 липня 2003 року, 1 арк.

163. Лист М.П.Ковальському від М. К. Дабіжи, написаний 9 грудня 2003 р., 3 арк.

164. Лист М.П.Ковальському від З.Когута і Ф.Сисина, 18 березня 1994 р., 1 арк.

165. Лист М.П.Ковальському від І.Г.Пашука, 17 березня 1997 р., 1 арк.

166. Лист М.П.Ковальському з заочного відділу Львівського держуніверситету про виклик на сесію з 1.І.1951 – по 10.І.1951 р., 1 арк.

167. Лист М.П.Ковальському з Львівського філіалу Центрального музею В.І.Леніна при ЦК КП(б)У, отриманий 03.09.1959 р. – 1 арк.

168. Лист М.П.Ковальському з Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, написаний 04.12.1959 р., 1 арк.

169. Лист М.П.Ковальському з Міністерства вищої освіти СРСР, написаний 02 лютого 1959 р., 1 арк.

170. Лист М.П.Ковальському з редакції газети «Правда» (у Москві), написаний 18.11.1959 р., 1 арк.

171. Лист М.Ковальському від деканату історичного факультету ЛДУ ім. І.Франка про рекомендацію в аспірантуру, [без дати], 1 арк.

172. Лист А. Є. Заяця до М. П. Ковальського від 08 липня 2003 року, 1 арк.

173. Лист Я.Д.Ісаєвича до М.П.Ковальського від 12 серпня 1979 р. (на конверті рукою М.П.Ковальського напис: №290, 17. VIII.1979), 4 арк.

174. Лист В.Поліщука до М.П.Ковальського від 20.12.2003 р., 1 арк.

175. Лист М.Ковальському від Д.Похилевича, 21.XI.1952 р., 1 арк.

176. Лист М.П.Ковальського до Є.П.Галко-Куціль від 20 липня 2003 р., 1 арк.

177. Лист про відрядження Ковальського Миколи Павловича в Запорізький державний університет на 8 днів з 10 по 17 січня 1994 р., 1 арк.

178. Лист-прохання ректора Запорізького державного університету В.О.Толока до ректора Дніпропетровського державного університету В.Ф.Пріснякова, 16.10.1992 р., 1 арк.

179. Лист ректору Дніпропетровського державного університету В.Преснякову, підписаний заступником директора Інституту історії СРСР АН СРСР А.Сахаровим, від 4 березня 1989 р., 2 арк.,

180. Малюнок карта «Вавілонська держава XXVIII- XVIII ст. до н.е.», 1 арк.

181. Малюнок карта «Європа V- VI ст.», 1 арк.

182. Малюнок портрет «Абу Али Ибн-Сина (Авиценна)», 1 арк.

183. Малюнок портрет «Філіпп IV Красивий. 1285 - 1314», 1 арк.;

184. Малюнок схема «Ієрогліфи стародавнього Єгипту», 1 арк.;

185. Малюнок схема «Суспільний лад варварів I ст. н. е. за Тацітом», 1 арк.

186. Объяснительная записка профессора Н.П.Ковальского ректору Днепропетровского госуниверситета члену-корреспонденту АН УССР профессору Р.Ф.Приснякову, [без даты], 1 арк.

187. [Особова справа] слух[ача] III курсу Ковальського Миколи Павловича. Порядковий № справи 206. Почато: 14 вересня 1946 р. – Закінчено: 1 липня 1950 р., 5 арк.

188. [Отношение] директору Центрального Государственного исторического архива УССР (Харьков). 20 февраля 1973 г., 1 арк.

189. [Отношение] директору Львовской библиотеки АН УССР (Львов). 21 июля 1973 г., 1 арк.

190. [Отношение] заведующему отделом рукописей Государственной Библиотеки СССР имени В.И.Ленина (Москва). 3 июня 1974 г., 1 арк.

191. Отчет доцента кафедры истории СССР и УССР Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени госуниверситета им. 300-летия воссоединения Украины с Россией кандидата исторических наук Ковальского Николая Павловича о научной командировке в Польскую Народную Республику. 4 июля 1970 г., 3 арк.

192. Отчет о командировке в Польскую Народную Республику (20.X – 19.X I.80) доцента, кандидата исторических наук, заведующего кафедрой историографии и источниковедения Ковальского Н.П., 27 арк.

193. Отчет о работе Днепропетровской подсекции Украинской зональной секции Научного Совета по историографии и источниковедению при Отделении истории АН СССР за период с января 1986 г. по сентябрь 1989 г., 4 арк.

194. Папка «Всесвітня політична історія 40 – 50-х рр. XX ст.».

195. Письмо Н.П.Ковальскому от Любови Ковальської, написанное 2 августа 1963 г., 2 арк.

196. Плакат «Синтез научного и педагогического мастерства. Кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории Николай Павлович Ковальский. [1976 г.]», 1 арк.

197. Посвідка № 269 Острозького Богоявленського Собору, датована 3 серпня 1943 р., 1 арк.

198. Практикум з історії середніх віків. III семестр. [Підпис М.Ковальського], 48 арк.

199. Практикум по історії середніх віків. IV семестр. М.Ковальський. Тетрадь по истории средних веков. 1948-1949, 12 арк.

200. Предложения по проведению советско-польского совещания Главной редколлегии и издателей «Литовской метрики» в г. Днепропетровске в 1990 г., 26.04.89, 1 арк.

201. Свідоцтво про смерть Ковальського Миколи Павловича, видане відділом реєстрації актів цивільного стану Острозького районного управління юстиції Рівненської області, 6 жовтня 2006 р., 1 арк.

202. Спецкурс «Історія Карфагену». 25.V.1950. Лекції №40 – 47(конец). 29.V.50, 12 арк.

203. Справка выдана тов. Ковальському Николаю Павловичу [с Острожской средней школы №2.], 5 сентября 1953 г., 1 арк.

204. Справка. Ковальский Николай Павлович [командируется в ПНР сроком на 1 месяц. 1980 г.], арк.1;

205. Справка. Ковальский Николай Павлович [командируется в Швейцарию сроком на 7 дней. 1986 г.], арк.1.

206. Стенограмма заседания специализированного Совета Д.053.05.08 23 [от] ноября 1984 г. Защита диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук Н.П.Ковальским на тему: «Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв.», 33 арк.

207. Стенограма засідання Ученого Совета исторического факультета Львовского госуниверситета им. Ивана Франко по вопросу соискания ученой

степени кандидата исторических наук тов. Ковальским Н.П. от 16 июня 1958 г., 45 арк.

208. Характеристика аспиранта кафедры истории СССР Львовского госуниверситета им. Ив[ана] Франко тов. Ковальского Николая Павловича, [без даты], 1 арк.

209. Характеристика доцента, кандидата исторических наук, декана Криворожского общенаучного факультета Днепропетровского госуниверситета имени 300-летия воссоединения Украины с Россией Ковальского Николая Павловича, 17 января 1967 г., 1 арк.

210. Характеристика доцента, кандидата исторических наук, декана Криворожского общенаучного факультета Днепропетровского госуниверситета имени 300-летия воссоединения Украины с Россией Ковальского Николая Павловича, 18 января 1967 г., 1 арк.

211. Характеристика заведующего кафедрой историографии Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. 300-летия воссоединения Украины с Россией доцента Ковальского Николая Павловича, 3 февраля 1983 год, 3 арк.

212. Характеристика заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского госуниверситета, доктора исторических наук, профессора Ковальского Николая Павловича, 21 февраля 1986 г., 2 арк.

213. Характеристика заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского госуниверситета, доктора исторических наук, профессора Ковальского Николая Павловича. [9 ноября 1987 г.], 2 арк.

214. Характеристика заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского госуниверситета, доктора исторических наук, профессора Ковальского Николая Павловича, 25 ноября 1987 г., 2 арк.

215. Характеристика заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета имени 300-летия воссоединения Украины с Россией Ковальского Николая Павловича, [без даты], 2 арк.

216. Характеристика Ковальського Миколи Павловича, 15. VI.1959 р., 1 арк.

217. Характеристика т. Ковальського Н.П., [написана секретарем Жовтневого райкому компартії України, без дати], 2 арк.

218. Характеристика на завідуючого відділом етнографії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, кандидата історичних наук, росіянина, що народився в 1929 році в м. Острозі Ровенської області, члена КПРС з 1959 р., 8. травня 1963 р., 3 арк.

219. Характеристика на декана загальнонаукового факультету Криворізького державного педагогічного інституту доцента Ковальського Миколау Павловича, м. Кривий Ріг, 24 березня 1967 р., 2 арк.

220. Характеристика ошественно-производительной деятельности заведующего кафедрой истортографии и источниковедения Днепрпетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета имени 300-летия воссоединения Украины с Россией доцента Ковальского Николая Павловича, 30.1.1984 г., 4 арк.

221. Характеристика общественно-производительной деятельности заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепрпетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета имени 300-летия воссоединения Украины с Россией доцента Ковальского Николая Павловича, [без дати], 4 арк.

222. Характеристика [учня Острозької середньої школи №1 Ковальського Миколи Павловича], Острог, 28. VIII.1946 р., арк.1.

Особистий архів автора

223. Спогади Атаманенко А.Є., м. Острог Рівненської області, 20 червня 2016 р.

224. Спогади Близняка М. Б., м. Острог Рівненської області, 6 березня 2013 р.

225. Спогади Брехуненка В. А., м. Дніпропетровськ, 09 квітня 2013 р.

226. Спогади Воронова В. І., м. Дніпропетровськ, 16 квітня 2013 р.

227. Спогади Жуковського В. О., м. Острог Рівненської області, 06 березня 2013 р.

228. Спогади Журби О. І., м. Дніпропетровськ, 17 квітня 2013 р.

229. Спогади Іваненка В. В., м. Дніпропетровськ, 17 квітня 2013 р.

230. Спогади Ковальової І. Ф., м. Дніпропетровськ , 10 квітня 2013 р.
231. Спогади Мирончука В.Д., м. Дніпропетровськ, 29 квітня 2013 р.
232. Спогади Потока М. В., м. Острого Рівненської області, 07 березня 2013 р.
233. Спогади Світленка С. І., м. Дніпропетровськ , 19 квітня 2013 р.
234. Спогади Смирнова А. І., м. Острого Рівненської області, 4 березня 2013 р.
235. Спогади Худолій Л. Л., м. Острого Рівненської області, 7 березня 2013 р.
236. Спогади Чернова Є. А., м. Дніпропетровськ, 16 квітня 2013 р.
237. Спогади Яремчука В. П., м. Острого Рівненської області, 1 березня 2013 р.

Особистий архів професора В.В.Трофимовича

238. Спогади Близняка М.Б., м. Острого Рівненської області, 28 лютого 2014 р.
239. Спогади Жуковського В.М., м. Острого Рівненської області, 19 лютого 2014 р.
240. Спогади Каламаж Р.В., м. Острого Рівненської області, 4 лютого 2014 р.
241. Спогади Козак Л.В., м. Острого Рівненської області, 5 лютого 2014 р.
242. Спогади Кулаковського П.М., м. Острого Рівненської області, 4 лютого 2014 р.
243. Спогади Маключенка В.І., м. Острого Рівненської області, 25 грудня 2013 р.
244. Спогади Новоселецької С.В., м. Острого Рівненської області, 27 січня 2014 р.
245. Спогади Рибака А.І., м. Острого Рівненської області, 21 січня 2014 р.
246. Спогади Худолій Л.Л., м. Острого Рівненської області, 4 лютого 2014 р.
247. Спогади Яремчука В.П., м. Острого Рівненської області, 8 січня 2014 р.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 1335 [Волинське губернське жандармське управління]

Оп.1

248. Спр.223, 46 арк.

Ф. 2205 Волынское церковное археологическое общество.

Оп.1

249. Спр. 420, 10 арк.

б) Опубліковані

Епістолярії, спогади та ін.

250. Абросимова С. Людина і вчений / С.В.Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 58-60.

251. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М.П.Ковальський. – Острог; Нью-Йорк: УВАН, НаУОА, 2003. – 382 с.

252. Атаманенко А. Пам'яті вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського / А.Є.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 106 - 111.

253. Белкин Д. Н.П.Ковальський глазами студента начала 90-х / Д.Белкин // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.3-6.

254. Близняк М. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати)» / Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред.кол.: І.Д.Пасічник, В.В.Трофимович, А.І.Смирнов та ін. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2014. – С. 25-48.

255. Борковський І. Десятикласники / І.Борковський // Сталінський шлях. – 1946. - 16 липня. – С. 2.

256. Ващенко В. Професор М.П.Ковальський: людина, викладач, науковець (Ретроспекції та рефлексії) / Володимир Ващенко // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 67-69.

257. Винар Л. Лист-вітання учасникам наукових читань пам'яті професора М.П.Ковальського / Любомир Винар // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С.3-4.

258. Винар Л. Наше листування (з приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі) / Любомир Винар // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 553-554.

259. Винар Л. Свято української історичної науки (з приводу Ювілею Миколи Павловича Ковальського) / Любомир Винар // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.6.

260. Від Академії наук України / [б.а.] // Демократична Україна. – 1992. - 22 жовтня. – С.3-4; 1 грудня. – С.4.

261. Воронов В. Мій образ професора М.П.Ковальського / В.І.Воронов // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 92-99.

262. Гісцова Л. Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві / Любов Гісцова // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 33 – 36.

263. Григорчук П. Наші почесні члени / П.Григорчук // Вільне слово. – 1992. – 16 грудня. – С.3.

264. Данилюк Д. Три зустрічі з ученим / Д.Данилюк // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.43-45.

265. Дриль В. На вірному шляху / В.Дриль // За радянську науку. – 1950. - 18 березня. – С.2.

266. Дячок О. Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського / О.О.Дячок // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 100-105.

267. Дячок О. Штрихи до портрета Миколи Павловича Ковальського / Олег Дячок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 36 – 43.

268. Епістолярні джерела до історії утворення осередку УІТ в Острозі / [упор. А. та В. Атаманенки] // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 554 – 577.

269. Журба А. Слово про вченого / Алла Журба // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.69-70.

270. Журба О. Пам'яті вчителя – Миколи Ковальського / Олег Журба // Архіви України. – 2006. - № 1-6. – С.472-474.

271. Зав'ялов А. Николай Павлович Ковальский: педагог, исследователь, патриот / Анатолий Завялов // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 29 – 33.

272. Ісаєвич Я. Подвижник науки / Я.Д.Ісаєвич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 56 – 57.

273. Кандидатські дисертації, виконані під керівництвом професора М.П.Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / Відп. ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 8-10.

274. Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. – Днепропетровск: Арт-пресс, 2008. – 192 с.

275. Ковальова І. Я мала щастя працювати разом з М.П.Ковальським / Ірина Ковальова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 5 – 11.

276. Ковальська І. Листування Федора Шевченка та Миколи Ковальського (1977 - 1990) / І.Ковальська, М.Близняк. // Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних

праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / за ред. В. Смолія та Г. Боряка. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. — С. 429 – 447.

277. Козій М. У щасливу путь / М.Козій, М.Білодід // Сталінський шлях. — 1947. - 29 червня. — С. 2.

278. Львівський державний університет ім. І.Франка. Прилюдний захист дисертацій / [Б.а.] // Вільна Україна. — 1958. — 3 червня. — С.4.

279. Маєвський І. В полоні науки / Іван Маєвський // Життя і слово. №7(7620). — 1996. — 27 січня. — С.3.

280. Маєвський І. Тернистою стежкою науки... / Іван Маєвський // Вільне слово. — 1996. — 18 вересня. - №69. — С.2.

281. Макарчук С. Історичний факультет Львівського університету у 1951 – 1956 роках // Електронний ресурс: Режим доступу: <http://archive.lnu.edu.ua/stepan-makarchuk-istorychnyj-fakultet-lvivskoho-universytetu-u-1951-1956-rokah/>

282. Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. — Острог, 2002. — 149 с.

283. Мицик Ю. Вірні сини двох братніх народів (листи М.М.Улащика до М.П.Ковальського) / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог: НУ «ОА», 2004. — Вип.. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.- С.25-32.

284. Мицик Ю. Доповнення до листування М.П.Ковальського / о. Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог: НаУОА, 2012. — Вип.19. — С.4 – 30.

285. Мицик Ю. З листів М.П.Ковальського / о. Ю.А.Мицик // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. — Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. — С. 34-75.

286. Мицик Ю. Моє знайомство з М.П.Ковальським / Ю.А.Мицик // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. кол.: С.Абросимова, О.Журба та ін. — Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. — Дніпропетровськ: Промінь, 1997. — С.69-73.

287. Мицик Ю. Спомин про Любов Кирилівну Ковальську / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 12–21.

288. Мицик Ю. Ще з листів М.П.Ковальського / о. Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип.17. – С.4-19.

289. Мишук Л. Реставрация? Нет, воскрешение / Л.Мишук // Днепровская правда. – 1990. - 4 февраля. – С.3.

290. Назаренко Ю. Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге / Ю.В.Назаренко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С.85-91.

291. Овсїйчук В. Півстоліття тому... / Володимир Овсїйчук // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 13 – 17.

292. Оцінки наукової та організаційної діяльності професора М.П.Ковальського в офіційних документах і відгуках // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.584-588.

293. Пасічник І. Феноменологія історика / Ігор Пасічник // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.7-8.

294. Пащук І. «Минувшина стукає в скроні...» / Іван Пащук // Вільне слово. – 1992. - 1 липня. – С.3.

295. Пащук І. Незаперечний знавець і популяризатор історії рідного краю / Іван Пащук // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.70-73.

296. Плохій С. Життєва місія Миколи Ковальського / Сергій Плохій // Дзеркало тижня. – 2006. - №43. – С.6.

297. Плохій С. Слово про майстра / С.Плохій // Наукова школа професора А.В.Бойка: персоналії та доробок / Упорядники: І.Лиман, В.Константінова. – Запоріжжя, 2011. – С. 9-11.

298. По Радянській Україні / [б.а.] // Сталінський шлях. – 1947. - 29 червня. – С.1.

299. Рудик К. А слава знайшла його сама... / Катерина Рудик // Вільне слово. – 1993. – 3 лютого. – С.4.

300. Санцевич А. Подвижник науки та викладання у вищій школі / А.В.Санцевич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 64 – 68.

301. Святець Ю. Харизма професора / Ю.А.Святець // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С.119-126.

302. Сергієнко М. Будні Криворізького загальнонаукового / М.Сергієнко // Червоний гірник. –1966. - 30 листопада. – С.4.

303. Тарасенко І. Чотири листи М.П.Ковальського / Інна Тарасенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / Ред. кол.: І.Д.Пасічник, В.В.Трофимович, А.І.Смирнов та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 25. – С. 22-28.

304. Указ Президента України «Про утворення Острозького колегіуму» [Електронний ресурс], № 158/94, 12 квітня 1994 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/158/94>.

305. Указ Президента України «Про перейменування Острозького колегіуму» [Електронний ресурс], № 402/96, 5 червня 1996 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/402/96>.

306. Указ Президента України «Питання Острозької академії» [Електронний ресурс], № 88/2000, 22 січня 2000 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/88/2000>.

307. Указ Президента України «Про надання статусу національного Університету «Острозька академія»» [Електронний ресурс], № 1170/2000, 30 жовтня 2000 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1170/2000>;

308. Урок історії для повнолітніх / [б.а.] // Молодь України. –1991. - 16 березня. – С.1-2.

309. У ті чудові часи // Червоний гірник. – 2003. - 2 грудня. – С.4.

310. Учасникам Других Всеукраїнських наукових читань, присвячених пам'яті професора М.П.Ковальського / [б.а.] // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.23-25.

311. Ходінов В. Наше місто – університетське / В.Ходінов // Червоний гірник. – 1965. - 27 січня. – С. 2.

312. Чабан М. Побачення з історією / М.Чабан // Зоря (Дніпропетровськ). – 1990. – 7 квітня. – С.2.

313. Швайба Н.І. Епістолярна спадщина О.П.Пронштейна: листи істриків з України / Н.І.Швайба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип. 10. С. 82 – 103.

314. Швидько Г. Буденна велич вченого і педагога / Г.К.Швидько // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 20-33.

315. Швидько Г. Від визначних учителів до талановитих учнів (Нотатки про історичну тяглість поколінь істориків однієї наукової школи, сформованої в ДДУ) / Г.К.Швидько // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько / Ред.кол.: В.Ю.Пушкін та ін. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С. 8-18.

316. Швидько Г. Передмова / Г.К.Швидько // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С.5-7.

317. Швидько Г. Слушна порада / Г.К.Швидько // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С.61-63.

318. Шевчук С. Віват професору Ковальському / Світлана Шевчук // Життя і Слово. – 2000. - 23 грудня. – № 97-98. – С.1.

319. Юрченко Н. Из родников археографии / Н.Юрченко // Рабочая газета. – 1989. – 20 апреля. – С.4.

320. Якунин В. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории / В. К. Якунин. – Днепропетровск : Герда, 2013. – 340 с.

321. Якунин В. Н.П.Ковальский – ученый, учитель, товарищ / В.К.Якунин // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С.76-84.

Праці М.Ковальського

322. Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст.: Матеріали до бібліографії / Академія наук України. Інститут української археографії – Дніпропетровське відділення. Дніпропетровський державний університет. Укладач М. Ковальський. – К., 1993. – 104 с.

323. Как составлять библиографический указатель: Методические указания для студентов исторического факультета / Сост. Н.Ковальский, Ю.Мыщук. – Днепропетровск, 1977. – 30 с.

324. Ковальський М. Акт поділу володінь кн.. В.-К.К.Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р. / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог: [б.в.], 1997. – С. 18.

325. Ковальський М. Актуальні питання джерелознавства у перспективі розвитку української історичної науки у XXI столітті / М.П.Ковальський // Вісник Дніпропетровського університету: Вип. 8. Історія та археологія. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2000. – С. 4-6.

326. Ковальський М. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / М.П.Ковальський // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.: Наукова думка, 1992. - Вип.1. – С.261-273.

327. Ковальський М. Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської / М.Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 54 – 62.

328. Ковальський М. Аналіза поглядів Олександра Мезька-Оглоблина на історіографічні процеси на Україні в повоєнні роки з приводу його монографії «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963) / М.Ковальський // Український історик. – 2000. – № 1-3. – С.155 – 169.

329. Ковальський М. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів / М.Ковальський // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Ч. 3: Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Анатолія Васильовича Санцевича. - К., 1999. - С.23-30.

330. Ковальський М. Анатолій Вікторович Шатровський / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 17 червня. – С.2.

331. Ковальський М. Антон Дем'янович Новосілецький / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 21 квітня. – С.2.

332. Ковальський М. Антонович Володимир Боніфатійович (1834 - 1908) / М.П.Ковальський / Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 154 – 155.

333. Ковальський М. Археографія: Словник допоміжних історичних дисциплін / Микола Ковальський // Знання та праця. – 1987. - №1. – С.26.

334. Ковальський М. Археологія – її головне життєве покликання / М.Ковальський // *Labores pariunt honores*: Спеціальний випуск міжвузівського збірника наукових праць «Проблеми археології Подніпров'я». Присвячується 70-річчю доктора історичних наук, професора кафедри історіографії та

джерелознавства Дніпропетровського національного університету Ірини Федорівни Ковальової. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – С. 16 – 19.

335. Ковальський М. Багатогранний талант педагога (1884 - 1974) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 29 вересня. – С.2.

336. Ковальський М. П. База джерельна історичної науки / М.П.Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К.: [б.в.], 1998. – С. 16.

337. Ковальський М.П. Біблія Острозька / М.П.Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К.: [б.в.], 1998. – С.83.

338. Ковальський М. Боністика: Словник допоміжних історичних дисциплін / М.Ковальський // Знання та праця. – 1987. - №1. – С.26.

339. Ковальський М. Борис Кирилович Жижко (1938 - 1990) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 7 липня. – С.2.

340. Ковальський М.П. Буквар (вірогідно, надрук. в Острозі не раніше 1598 р.) / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.29.

341. Ковальський М.П. Буквар Острозький (Азбука) 1578 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.27-29.

342. Ковальський М. Василь Григорович (1881 - 1971) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог: ОА, 2000. – С. 345 – 351.

343. Ковальський М. Василь Іванович Григорович / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 11 березня. – С.2.

344. Ковальський М. Вексилологія: Словник допоміжних історичних дисциплін / М.Ковальський // Знання та праця. – 1987. - №7. – С.15.

345. Ковальський М. Веслав Маєвський - дослідник військової історії, польсько-українських стосунків і бойового протистояння в XVI-XVII ст. / М.Ковальський //

Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович: Збірник статей. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995.-С.20-30.

346. Ковальський М. Вїзні наукові конференції / М.Ковальський, В.Васьків // Народна творчість та етнографія. – 1963. – Кн. 2. – С. 141 – 142.

347. Ковальський М. Використання теоретично-богословських настанов концепції митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в сучасному виховному процесі студентської молоді / М.Ковальський // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Збірник наукових робіт.- Острог, 1997.- С. 26-29.

348. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню / М.Ковальський // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович: Збірник статей. - Дніпропетровськ: Промінь, 1995. - С. 3-9.

349. Ковальський М. Вїйни та народні повстання в першій половині XVII ст. / М.Ковальський // Наше місто. – 1992. – 7 серпня. – С.3.

350. Ковальський М. Вірний син України. До 55-річчя (1944 - 1999) трагічної загибелі діяча УНР і голови УЦК Миколи Ковальського (1885 - 1944) / Микола Ковальський // Український альманах. – Варшава, 1999. – С. 94 – 101.

351. Ковальський М. Внесок польських істориків XVIII - початку XX ст. в розширення джерельної бази історії України XV-XVII ст. / Микола Ковальський // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 2. Spotkania polsko-ukraïnskie. Studia Ucrainica / Pod red. S.Kozaka = Варшавські українознавчі записки. 2. Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica/за ред Стефана Козака.* - Варшава, 1994. - С.55-63.

352. Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «Наукова історична школа» / М.Ковальський // Український Історик. - 1997. - №№ 1-4 (132-135). - С.40-46.

353. Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «Наукова історична школа» / М.Ковальський // Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток.- К.; Львів; П.; Н-Йорк; Торонто, 1998. - С.112-118.

354. Ковальський М.П. Внесок професора Новоросійського університету П.К.Бруна (1804 - 1880) у видання джерел з вітчизняної історії XV –XVI ст. /

М.П.Ковальський // Одесі-200: Тези доповідей між нар.науково-теоретичної конф., 6-8 березня 1994 р. – Одеса, 1994. – Частина 2. – С.86-88.

355. Ковальський М. Волинські Афіни, або Острог знову стає академічним центром / М.П.Ковальський // Вільне слово. – 1995. – 25 січня. – С.2.

356. Ковальський М. Володимир Антонович (1834-1908) і Іван Крип'якевич (1886-1967): Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства і археографії / М.Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія). - Острог: ОА, 1998. - Т. 1. - Ч.2.- С.6-15.

357. Ковальський М. В Острозі створений осередок Національної академії наук України / М.Ковальський // Життя і Слово. –1994. - 24 грудня. – С.1.

358. Ковальський М. Врятувати заповідний край / М.Ковальський, А.Болебрух, В.Калашников та ін. // Зоря комунізму. –1990. - 7 червня. – С.2.

359. Ковальський М. Вшанування професора В.Я.Борщевського з нагоди його 70-річчя / М.Ковальський, В.Шевцов // УІЖ. – 1980. - №7. – С.159 – 160.

360. Ковальський М. Газету хочуть читати всі / Ю.А.Мицик, М.П.Ковальський, Г.К.Швидько та ін. // Зоря. – 1990. - 21 вересня. – С.2.

361. Ковальський М. Галина Миколаївна Янчевська (Халецька) (1918 - 1988) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 10 лютого. – С.2.

362. Ковальський М.П. Гваньїні / М.П.Ковальський // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: УРЕ, 1978. – Т2. – С.493.

363. Ковальський М. Гоффман Якуб (Hoffman Jakub) (1896 - 1964) / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.35 – 37.

364. Ковальський М. Деякі роздуми про внесок вчених Київського університету професорів В.І.Стрельського та М.Я.Варшавчика в розвиток проблем теоретичного джерелознавства / М.Ковальський // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика. Історія архівної справи, спогади, дослідження, джерела. – К., 1999. – Вип.2. – С.95 – 99.

365. Ковальський М. Деякі теоретичні питання української історіографії / М. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України.

Теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць / [ред. М. Ковальський]. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. – С. 5–16.

366. Ковальський М.П. Джерела з історії Вінничини XVI – XVIII ст. / М.П.Ковальський // Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. – Вінниця: [б.в.], 1989. – С.21-22.

367. Ковальський М.П. Джерела з історії Луцька XVI – першої половини XVII ст. в документах Литовської метрики / М.П.Ковальський // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції (26-28 травня 1988 р.). – Луцьк: [б.в.], 1988. – С.153-155.

368. Ковальський М. Джерела з історії Острозької Академії XVI – XVII ст. / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог: [б.в.], 1997. – С. 43-45.

369. Ковальський М.П. Джерела з історії українсько-російських культурних зв'язків XVI – XVIII ст. / М.П.Ковальський // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодалної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: Тези республіканської науково-теоретичної конференції (20-22 квітня 1988 р.). – Львів: [б.в.], 1988. – С.106-107.

370. Ковальський М.П. Джерела з історії Чернігівщини у книгах записів Литовської метрики XVI – першої половини XVII ст. / М.П.Ковальський, В.А.Брехуненко // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин: [б.в.], 1988. – С.55.

371. Ковальський М.П. Джерела про діяльність князів Острозьких / М.П.Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990-1992 рр.). - [Сокаль], 1992. – Ч.1. – С.98-103.

372. Ковальський М. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.): Посібник для студентів / Микола Павлович Ковальський. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972. – 83 с.

373. Ковальський М. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI - XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича / М.Ковальський // Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – Вип.5. – С. 309 – 328.

374. Ковальський М. Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі / М. Ковальський // Нова педагогічна думка. – 1997. - № 2 (10). – С. 35 – 38.

375. Ковальський М. Джерелознавчі ідеї професора В'ячеслава Ілліча Стрельського / М.Ковальський // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І.Стрельського. – К., 2001. – Вип.4. – С.53 – 67.

376. Ковальський М. Джерелознавчі та історіографічні проблеми в працях визначного англійського історика Едуарда Августа Фрімена (1823 - 1892) / М.Ковальський, М.Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 48 – 53.

377. Ковальський М. П. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні (до історіографії питання) / М.П.Ковальський // Наукові записки (Острозька академія). – Острог: ОА, 1999. – Т.2. – Ч.1. – С. 6 - 8.

378. Ковальський М. Д.І.Яворницький в Петербурзі / М.П.Ковальський, С.В.Абросимова // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 3 – 14.

379. Ковальський М. Для молодих інтелектуалів / Микола Ковальський // Життя і слово. – 1994. – 13 серпня. – С. 2.

380. Ковальський М. Дмитро Іванович Яворницький – дослідник історії запорізького козацтва / М.Ковальський // Історія запорізького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Дніпропетровськ: Знання, 1990. – С. 12 – 16.

381. Ковальський М. Дмитро Пойда – історик українського селянства / М.Ковальський, В.Іваненко // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ / Гол.ред. А.В.Бойко. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1996. – Вип.2. – С. 160 – 166.

382. Ковальський М. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) / М.П.Ковальський // Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1965. – С.31-33.

383. Ковальський М. Документальна джерельна база з історії міста Острога XV – XIX ст. (Проблеми евристики та типології) / М.П.Ковальський // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. – К.-Кам'янець-Подільський, 1991. – С.147 – 148.

384. Ковальський М.П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві / М.П.Ковальський // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 90-річчя». – Острог, 1993. – С.65-74.

385. Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога / М.П.Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990-1992 рр.). - [Сокаль], 1992. – Ч.1. – С.92-98.

386. Ковальський М. До питання про автора "Історії Русів". Видання вперше в Україні праці історика Олександра Петровича Оглоблина / М.Ковальський, А.Атаманенко // Нова педагогічна думка (Рівне).-1999 - №1.- С.75-78.

387. Ковальський М. До питання про економічні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій половині XVI - XVII ст. М.Ковальський // Доповіді та повідомлення. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1958. - Вип.8. - Ч.1. -С. 104-109.

388. Ковальський М. До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди / М.П.Ковальський // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – С.9-16.

389. Ковальський М. Досвідчений педагог, історик Анатолій Вікторович Шатровський / М.Ковальський // Скриня. – 2000. – 23 березня. – С.5.

390. Ковальський М. Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сігурда Оттовича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) / М.Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 63 – 74.

391. Ковальський М. Дослідження історії педагогічної думки слов'янських народів у працях професора Бориса Мітюрова (до 90-річчя від дня народження) / М.Ковальський // Нова педагогічна думка. – 2000. - №2 (22). – С.3-8.

392. Ковальський М. Душевна людина, ерудована освітянка. Штрихи до образу учительки історії Анастасії Йосифівни Іванової-Марусиної-Горлової / М.Ковальський // Життя і Слово. – 2002. – 14 вересня. – С.4.

393. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / Микола Ковальський. – Острог: ОА, 1998. – 288 с.

394. Ковальський М. Запрошує історико-філологічний / М.Ковальський // За передову науку. –1971. - 22 травня. – С.2.

395. Ковальський М. За утвердження комуністичних рис в побуті трудящих / М.Ковальський // Ленінська правда. – 1961. - 28 вересня. – С.4.

396. Ковальський М.П. Зв'язки Львова з Росією XVI - XVII ст.ст. // Нариси історії Львова. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956. -С. 96-102.

397. Ковальський М. Здійснені мрії / М.Ковальський // Сталінський шлях. – 1954. - 1 травня. – С.2.

398. Ковальський М. Земля у нас одна. Роздуми історика в скорботні роковини / М.Ковальський // Життя і слово. –1991. - 3 серпня. – С.3.

399. Ковальський М. З когорти незламних освітян / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 1 вересня. – С.2.

400. Ковальський М. З когорти освітян / М.Ковальський // Життя і Слово. – 2000. – 24 червня. – С.4.

401. Ковальський М. З минулого народної освіти на Львівщині / М.П.Ковальський // Розвиток народної освіти на Львівщині / Ред. кол.: Котко П.А., Паперна Г.О., Сухорський С.Ф., Томенко М.М. – Львів: [б.в.], 1957. – С. 8 – 28.

402. Ковальський М.П. Значення діяльності В.Ф.Домбровського у становленні Київської археографічної комісії / М.П.Ковальський, О.І.Журба // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К.: Вища школа, 1989. – Вип.31. – С.48-55.

403. Ковальський М. Значення праць академіка Я.Ісаєвича в дослідженні та популяризації конфесійних стародруків України XVI – XVII ст. з основ християнської ідеології / М.Ковальський // Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. Збірник наукових записок Національного університету «Острозька академія» / Ред. кол.: Пасічник І.Д. (голова). – Острог: [б.в.], 2002. – Т.6. – С. 32 – 35.

404. Ковальський М. Іван Гаврилович Вовченко (1910 - 1993) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 14 жовтня. – С.2.

405. Ковальський М. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) / М.Ковальський // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С.303 – 336.

406. Ковальський М Іван Федорович (Федоров) (р.н..невід. - 1583) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С.24-43.

407. Ковальський М. Іван Флегонтович Борковський (1896 - 1982) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 21 жовтня. – С.2.

408. Ковальський М.П. Іван Франко - джерелознавець та археограф / М.П.Ковальський // Іван Франко і світова культура.-К.: Наук, думка, 1990. - Кн.2. - С. 125-128.

409. Ковальський М. Ісаєвич Ярослав / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.56 - 58.

410. Ковальський М. Історик і історіографія / М.П.Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. кол.: С.Абросимова, О.Журба та ін. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 13 – 27.

411. Ковальський М. Історичні витoki кириличного друкарства на Рівненщині / Микола Ковальський / Нова педагогічна думка: Науково-методичний журнал. – 1999. - №2 (18). – С.114-117.

412. Ковальський М. Історіографічна конференція в Дніпропетровську / М.П.Ковальський, Г.К.Швидько // Український історичний журнал. – 1985. - № 1. – С.158-159.

413. Ковальський М. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І.Яворницького (деякі роздуми історика) / М.П.Ковальський // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 101 – 110.

414. Ковальський М. Історіографічні питання у викладанні вітчизняної історії в школі / Микола Ковальський // Нова педагогічна думка (Рівне). - 1998.-№1 (13).- С.46-52.

415. Ковальський М. Історіографічні спостереження професора Олександра Оглоблина в монографії «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963 р.) / М.Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С. 256 – 269.

416. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / М.П.Ковальський // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.–Харків,1995.–С.131-137.

417. Ковальський М. Історія міст України другої половини ХVІ – середини ХVІІ ст. в працях визначного сучасного історика України Павла Васильовича Михайлини (До 80-річчя від дня народження) / М.Ковальський // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С. 28-29.

418. Ковальський М. Історія України. Ч.1. Від стародавньої історії до XVII століття: Конспекти лекцій / М.П.Ковальський, Ю.А.Мицик. – К.: НМК ВО, 1991, - 144 с.

419. Ковальський М. Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanislaw) (8.05.1826 – 6.10.1887) / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.59 - 61.

420. Ковальський М. Катерина Олександрівна Пухтаєвич (1894 - 1988) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 31 березня. – С.2.

421. Ковальський М. К.Г.Гуслистий – дослідник історії України XIV – XVIII ст. / М.П.Ковальський, О.А.Удод // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип.1. – С. 135 – 153.

422. Ковальський М.П. «Книга о постни́чествѣ» Васи́лія Великого / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.63-64.

423. Ковальський М.П. Книжниця (в 10-ти розділах) 1598 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.65-66.

424. Ковальський М.П. «Книжка словенскаа, рекомаа граммати́ка» (Буквар 1598 р.) / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.66-67.

425. Ковальський М. Козацько-селянські повстання. К.Косинський та С.Наливайко / М.Ковальський // Наше місто. – 1992. – 31 липня. – С.3.

426. Ковальський М. Колегіум розширюється / Микола Ковальського // Вісті Рівненщини. – 17 січня 1995 р. – С.3.

427. Ковальський М. Костянтин Ілліч Ткаченко / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 16 грудня. – С.2.

428. Ковальський М. Краєзнавці знову зібралися в Острозі / М.Ковальський // Сім днів. – 7 червня 1997 р. – С.2.

429. Ковальський М. Крип'якевич Іван Петрович (1886 - 1967) / М.П.Ковальський / Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 176 - 177.

430. Ковальський Н. Курс «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті наукових студій та дидактичної діяльності В.Б.Антоновича / Н.Ковальський, Н.Близняк // Вспомогательные исторические дисциплины: Классическое наследие и новые направления. Материалы XVI научной конференции. – М.: РГГУ, 2006. – С. 236 – 244.

431. Ковальський М. Лазаревський Олександр Матвійович (1834 - 1902) / М.П.Ковальський / Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 179 - 180.

432. Ковальський М. Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії: спроба попереднього аналізу / М.Ковальський // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип.8. – С. 842 – 862.

433. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича / М.Ковальський // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11-12 грудня 1995 р., м. Київ): Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С.36 – 60.

434. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича / М.Ковальський // Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М.Ковальський. – Острог; Нью-Йорк; Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – С. 8 – 41.

435. Ковальський М. «Листи про князів Острозьких» Михайла Олександрович Максимовича / М.Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990 – 1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч.1. – С. 103 – 109.

436. Ковальський М. Лідія Василівна Сотник (Покало) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 11 серпня. – С.2.

437. Ковальський М. Лідія Кікець-Ковальська (1895 - 1983) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог: ОА, 2000. – С. 364 - 374.

438. Ковальський М.П. Літопис Лизогуба / М.П.Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник / ред. кол.: Варшавчик М.Я. (голова) [та ін.]. – К.: [Б.в.], 1998. – С.106.

439. Ковальський М.П. Львів у боротьбі проти турецько-татарських та шведських загарбників. Ковальський М.П. Зв'язки Львова з Росією у другій половині XVII - на початку XVIII ст. / М.П.Ковальський, Г.Ю. Гербільський // Історія Львова: Короткий нарис. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1956. - С. 40-47.

440. Ковальський М.П. Львів у XV - на початку XVIII ст. Соціальний і національний склад населення. Господарство міста. Ремесло і торгівля / М.П.Ковальський, Я.П.Кісь // Історія Львова: Короткий нарис. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1956. - С. 14-24.

441. Ковальський М.П. Львів у роки визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького (1648-1654) / М.П.Ковальський, Г.Ю. Гербільський // Історія Львова: Короткий нарис- Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1956. - С.36-40.

442. Ковальський М.П. Львівські братства. Діяльність Івана Федорова. Зв'язки Львова з Росією в XVI - першій половині XVII ст. //Історія Львова: Короткий нарис. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1956. - С.29-35.

443. Ковальський М. Магдебурзька грамота (привілей на самоуправління) місту Острогу 1585 р. / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог: [б.в.], 1997. – С.86-87.

444. Ковальський М. Магістерські іспити Д.І.Яворницького і Варшавський університет / М.Ковальський, С.Абросимова // Український археографічний щорічник. Нова серія / Ред. кол.: П.С.Сохань (гол.ред.). – К., 2001. – Вип.. 5/6. – С. 313 – 333.

445. Ковальський М.П «Маргарит» Іоана Золотоуста / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.89-90.

446. Ковальський М. Марія Григорівна Рекало / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 27 травня. – С.2.

447. Ковальський М. Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії» / М.П.Ковальський, Ю.А.Святець. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – 44 с.

448. Ковальський М.П. Метрика Литовська / М.П.Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К.: [б.в.], 1998. – С. 43 – 44.

449. Ковальський М.П. Метрика Руська (Волинська) / М.П.Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К.: [б.в.], 1998. – С.113.

450. Ковальський М. Михайло Михайлович Рекало / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 23 вересня. – С.2.

451. Ковальський М. Мицик Юрій Андрійович (1949) / М.П.Ковальський / Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 188 - 189.

452. Ковальський М. Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М.П.Ковальський // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого, 26-27 жовтня 1990 р.). – Дніпропетровськ: Міська друкарня, 1991. – С.3-10.

453. Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919 - 2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. / М.Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С.177 – 184.

454. Ковальський М.П Місяцеслов 1612 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.97.

455. Ковальський М. Нам була відкрита в Острозі дорога до знань / Микола Ковальський // Життя і слово. – 1996. – 3 липня. – С.3; 24 липня. - С.3.

456. Ковальський М. Наукова конференція з нагоди 100-річчя від дня народження видатного українського історика О.Оглобина та 35-річчя Українського Історичного Товариства в Острозі / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Український історик. – 2000. - №1-3 (144-146). – С.307-308.

457. Ковальський М. Наукова конференція Українського історичного товариства про Олександра Оглобина / М.Ковальський // Життя і слово. – 31 травня 2000 р. – С.3.

458. Ковальський М. Наукове життя в академії / Микола Ковальський // Місто. – Жовтень 1996. – №13. – С.3.

459. Ковальський М.П. Наші здобутки / М.П.Ковальський // За передову науку. – 1971. - 13 березня. – С.1.

460. Ковальський М. Невідоме джерело про історика Дмитра Дорошенка. Д.І.Дорошенко як професор Варшавського університету: 30-ті роки ХХ ст. / М.Ковальський // Бористен. – 1993. - №10. – С. 8-9.

461. Ковальський М. Невідомі документальні свідчення про Варшавський період наукової діяльності Дмитра Яворницького (1895-1896 р.р.) / М.П.Ковальський // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.): Зб. статей. - Дніпропетровськ, 1993. - С.5-21.

462. Ковальський М. Невтомний дослідник / М.П.Ковальський // Козацтво. – Дніпропетровськ, 1993. - №1. – С.36-41.

463. Ковальський М. Нове про Д.І.Яворницького: Документальні свідчення про складання Дмитром Яворницьким (Еварницьким) магістерських екзаменів у Варшавському університеті (1895 – 1896 рр.) / Микола Ковальський // Борисфен. – 1993. - №8. – С.8 – 11.

464. Ковальський М. Огієнко Іван (митрополит Іларіон) (2(15).01.1882 – 29.03.1972) / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.108 - 113.

465. Ковальський М. Олег Заречнюк (р.н. 1923) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог: ОА, 2000. – С. 316 – 326.

466. Ковальський М. Олена Данилівна Загановська / М.Ковальський, Л.Кучернюк // Замкова гора. – 2001. – 3 березня. – С.2.

467. Ковальський М. Ольга Михайлівна Матласевич (1925 -- 1991) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 25 листопада. – С.2.

468. Ковальський М. Олександр Семенович Коберник / М.Ковальський // Скриня. – 2000. – 25 березня. – С.5.

469. Ковальський М. Олександра Гедеонівна Йогансен (1894 - 1990) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 13 січня. – С.2.

470. Ковальський М. Освітязин, методист-новатор Василь Іванович Григорович / М.Ковальський // ЖіС. – 2002. – 17 серпня. – С.4.

471. Ковальський М. Освітязин Олександр Васильович Кікець (1860 - 1919) / М.П.Ковальський // Вісник Технологічного університету Поділля. – Хмельницький, 2001. – Вип. 2: Соціально-гуманітарні, психолого-педагогічні науки. – С.127-128.

472. Ковальський М. Освітязнське покликання. Абрам Мусійович Бархман / М.Ковальський // Життя і Слово. – 2002. – 15 червня. – С.4.

473. Ковальський М. Осередок Українського Історичного Товариства в Острозі / Микола Ковальський // Український історик. – 2000. - №1-3 (144-146). – С.204 – 210.

474. Ковальський М. Острог знову стає науковим центром / Микола Ковальський // Волинь. 1995. – 10 лютого. - №6. – С.4.

475. Ковальський М. Острог у ретроспективі його 900-річчя і початку третього тисячоліття / Микола Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. – Вип.2. – С. 248 – 254.

476. Ковальський М. Острогіана Івана Франка (Остріг та його письмові історичні пам'ятки XV - XVII ст. у творчій спадщині великого Каменяра) /

М.Ковальський // Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". - Остріг, 1995. -С.92-97.

477. Ковальський М.П. Острозька "Азбука" - невідома книга Івана Федорова / М.П.Ковальський // Пам'ятники України. - 1970. - №1. - С.21-24.

478. Ковальський М.П. Острозька друкарня / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.121-123;

479. Ковальський М.П. Острозька папірня / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.128.

480. Ковальський М. Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» ім. кн. Острозьких / М.Ковальський, М.Кушнір // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996 – 1998 рр. – Остріг, 2000 - С. 178-185.

481. Ковальський М. Острозький Колегіум: традиція продовжується / Микола Ковальський // Вісник Дубенщини. – 1994. – 28 вересня. - № 79. – С.3.

482. Ковальський М.Острозький Колегіум: традиція продовжується / Микола Ковальський // Сарненські новини. – 1994. – 29 жовтня. – С.4.

483. Ковальський М. Острозькі краєзнавці. Йосип Новицький і Станіслав Кардашевич / Микола Ковальський // Життя і слово. –1992. - 27 травня. – С.3.

484. Ковальський М. Павло Петрович Вада / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 26 травня. – С.2.

485. Ковальський М.П «Палінодія» Зазарія Копистянського / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.134-135.

486. Ковальський М. Пам'яті Анатолія Санцевича (1924 - 1996) / М.Ковальський // Український Історик. -1997. - №№ 1-4 (132-135). - С. 334 – 335.

487. Ковальський М. Пам'ятні уроки Лідії Крижанівської (1902 - 1994) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 8 вересня. – С.2.

488. Ковальський М. Патріот, воїн, освітянин (О.О. Гартрамф) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2002. – №19. – С.2.

489. Ковальський М. Передмова / М.Ковальський // Збірник тез наукових доповідей та повідомлень I-II-ої науково-звітних конференцій студентів Острозької Академії / Ред.кол.: Пасічник І.Д. (відп.ред.). – Острог, 1999. – С.3.

490. Ковальський М. Передмова / М.Ковальський // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990 – 1992 рр.). – Сокаль, 1992. – С. 5-8.

491. Ковальський М. Передмова / М.Ковальський // Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – Кн.1: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – С. 6 – 7.

492. Ковальський М. Перлштейн Яким (рік нар., дата смерті невід.) / М.Ковальський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.35 – 37.

493. Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві / М.Ковальський // Український історик. – 1995. – Т.32: Тридцятиліття Українського історичного товариства 1965 – 1995. – С. 259-267.

494. Ковальський М. Перші профспілкові збори / Ковальський // За радянську науку. – 23 вересня 1949 р. – С.1.

495. Ковальський М. Петро Андрухов (5.07.1924-6.08.1996) / М.Ковальський // Українська національна ідея: Історія і сучасність: Наук, збірник (80-річчю УНР, 90-річчю від дня народження О.Ольжича присвячується). - Житомир, 1997. - С. 147.

496. Ковальський М. Петро Андрухов (5.07.1924-6.08.1996) / М.Ковальський // Український Історик. -1997. - №№ 1-4 (132-135). - С. 328-329.

497. Ковальський М.П. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970-1990-ті рр.) / М.П.Ковальський // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С.11-18.

498. Ковальський М. Після Люблінської унії (1569 р.) / М.Ковальський // Наше місто. – 1992. – 17 липня. – С.2.

499. Ковальський М. Подружжя педагогів Наталія Павлівна і Василь Петрович Ваврики / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 31 липня. – С.2.

500. Ковальський М. Політичні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. (від Визвольної війни українського народу до кінця XVII ст.) / М.Ковальський // Наукові записки: Питання історії СРСР. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1957. - Вип. 6. - С. 120-144.

501. Ковальський М. Політичні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в кінці XVI - XVII ст. / М.Ковальський // Доповіді та повідомлення Львів, ун-ту. -Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1957. - Вип.7. - С.78-83.

502. Ковальський М. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку XX ст. / М.П.Ковальський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1962. – Вип. 7 – 8. – С. 152 – 188.

503. Ковальський М.П. «Правило истинаго живота христіанского» (Псалтир з возслідуванням) 1598 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.137-138.

504. Ковальський М. Представниця освітянської родини (М.Г. Рекало) / М.Ковальський // Життя і Слово. – 2002. – 23 листопада. – С.2.

505. Ковальський М.П. Привілеї ("листи") на Магдебурзьке право містам України в книгах Руської (Волинської) метрики XVI-XVII ст. / М.П.Ковальський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (Рівне, 7-9 квітня 1993р.). - Рівне, 1993. - С. 89-92.

506. Ковальський М. Причинки до історіографії грушевськознавства (праця проф. Любомира Винара «Вступ до науки грушевськознавства», публікація «Українського історика» 1996 р. і його ж монографія «Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток» (1998 р.) / М.Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 75 – 83.

507. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства історії Волині доби Середньовіччя та початку Нового часу (XV – XVIII ст.) / М.П.Ковальський // Велика

Волинь: Минуле і сучасне: Тези другої регіональної науково-теоретичної конференції 18-20 грудня 1992 р. – Рівне: [б.в.], 1992. – С.1-4.

508. Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва / Микола Ковальський // Українське козацтво: витoki, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової коннф., присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – Вип.1 / Ред.кол.: В.А.Смолій (відп.ред.). – К.: [б.в.], 1993. – С.11 – 23.

509. Ковальський М. Проблеми джерелознавства та історіографії історії України у лекційних курсах І.Крип'якевича / М.Ковальський // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 105-річчю з дня народження визначного історика України академіка Івана Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991. – С.3 – 10.

510. Ковальський М. Проблеми теоретичного джерелознавства в контексті праці кінця XIX ст. французьких істориків Ш.Ланглуа і Ш.Сеньобоса / М.Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. – Вип.2. – 195 – 206.

511. Ковальський М.П. Про видання документальних джерел з історії українсько-російських зв'язків XV – XVIII ст. / М.П.Ковальський, Ю.В.Назаренко // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). – К.: [б.в.], 1988. – С.129-131.

512. Ковальський М.П. Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській радянській археографії / М.П.Ковальський, О.І.Журба // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С.159-161.

513. Ковальський М. Про герб Дніпропетровська / В.Смолій, П.Тронько, Г.Боряк, М.Ковальський та ін. // Літературна Україна. – 2001. - 11 січня. – С.4.

514. Ковальський М. Продовжувач освітянських традицій нашого краю (Марія Яківна Брушневська (Баклановська)) (1896 - 1981) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 13 жовтня. – С.2.

515. Ковальський М. Прокіп Соколянський (1913 - 1971) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог: ОА, 2000. – С. 395 – 411.

516. Ковальський М. Розвиток міст у XVI – XVII ст. / М.Ковальський // Наше місто. – 1992. – 24 липня. – С.3.

517. Ковальський М.П. Роль і значення Острога в історії України XVI – перш.пол. XVII ст. / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.144-145.

518. Ковальський М. Роль Олександра Цинкаловського в українській історіографії і Волиніані / М.Ковальський // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції 20-23 січня 1998р.: Науковий збірник - Луцьк: Надстир'я, 1998. - С.46-47.

519. Ковальський М.П. Роль першодрукаря Івана Федорова (Федоровича) у поширенні біблійних текстів, Святого Письма та ідей християнської моралі / М.П.Ковальський // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: М-ли між нар.наук.-практ.конф. – Острог, 1995. – Кн.1. – С. 52-55

520. Ковальський М. Світлої пам'яті Ореста Мацюка (1932 - 1999) / М.Ковальський // Український Історик. -1999. - №№ 2-4 (141-143). - С. 270 – 273.

521. Ковальський М. Сіяч доброго, мудрого і духовного / М.Ковальський // ЗГ. – 2002. – №15. – С. 3.

522. Ковальський М. Слово про історика / М.Ковальський, І.Пасічник // Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. – Острог; Н.-Ю., 2000. – С.12 – 21.

523. Ковальський М. Слово про ювіляра / М.Ковальський // Ігор Кирилович Свешніков: До 80-річчя від дня народження / Упорядник І.Г.Пашук. - Рівне, 1995. - С.27-28.

524. Ковальський М. Споминаючи довоєнні випуски / Микола Ковальський // Життя і слово. –2004. - 17 січня. – С.5.

525. Ковальський М. Справді народна вчителька / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 29 вересня. – С.2.

526. Ковальський М. Тамара Андріївна Бабич (Жигадло) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 12 травня. – С.2.

527. Ковальський М. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства: (до 70-ліття Любомира Винара) / М.Ковальський, А.Атаманенко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред.: С.Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 30 – 41.

528. Ковальський М. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст./ М.Ковальський // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович: Збірник статей. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – С.147 – 155.

529. Ковальський М. Теоретичні та методичні проблеми української історіографії XVIII – XX ст. / Микола Ковальський // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22 – 28 серпня 1993 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – С.213-214.

530. Ковальський М. Теоретичні та практичні здобутки в галузях бібліотекознавства та книгознавства видатного українського бібліолога Лева Биковського (1895-1992) / М.П.Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія).-Острог: ОА, 1997. - Т.1. - С. 52-56.

531. Ковальський М. Тетяна Олександрівна Папашика / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 2 вересня. – С.2.

532. Ковальський М. Тихомиров Михайло Михайлович (1893 - 1965) / М.П.Ковальський / Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 205 - 206.

533. Ковальський М.П. «Требник» («Молитовник») 1606 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія XVI - XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.165.

534. Ковальський М. Українське Історичне Товариство – важливий чинник сучасної української історіографії / М.П.Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька академія» / Ред.кол.: І.Д.Пасічник (відп.ред.). – 1997. – Т.1. - С.32 – 35.

535. Ковальський М. Унікальне документальне джерело з історії Острога середини ХІХ ст. – «Опис міста» 1843 р. / М.П.Ковальський // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К.: [б.в.], 1999. – С.126-132.

536. Ковальський М. У труді, як в бою. Прокіп Андрійович Соколянський / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 5 травня. – С.2.

537. Ковальський М. Учитель Василь Башина / М.Ковальський // Життя і Слово. – 2003. – 25 жовтня. – С.4.

538. Ковальський М. Формування робітничих кадрів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну / М.П.Ковальський // Тези доповідей та повідомлень першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1964. – С. 7 – 10.

539. Ковальський М. Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну / М.П.Ковальський, С.І.Уваротов // Український історичний журнал. – 1970. - №2. – С.60 – 65.

540. Ковальський М. Франко Іван (27.08.1856 – 28.05.1916) / М.Ковальський // Острозька академія ХVІ – ХVІІ ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.169 - 171.

541. Ковальський М.П. Французький подорожник і географ Андре Теве про Україну (З найдавніших часів до середини ХVІІ ст.) / Микола Ковальський // Хроніка-2000. Україна – Франція. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1995. - №2-3. – С.82-87.

542. Ковальський М.П. Часослов 1598 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія ХVІ - ХVІІ ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.176.

543. Ковальський М.П. Часослов 1612 р. / М.П.Ковальський // Острозька академія ХVІ - ХVІІ ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. – С.176-177.

544. Ковальський М. Чепан Андріян Іванович (1760 – при бл. 1822) / М.П.Ковальський / Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 154 – 155.

545. Ковальський М. 6-ий випуск серії «Нариси з історії України» проф. О.П.Оглоблина (1941 р.): концептуальні й джерелознавчі спостереження /

М.Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С. 246 – 255.

546. Ковальський М. Штрихи до портрета самобутнього історика / М.Ковальський, В.Іваненко // Борисфен. – 1994. - №1. – С. 23-26.

547. Ковальський М. Юлій Іванович Бабич (1912 - 1981) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2000. – 18 листопада. – С.2.

548. Ковальський М. Яким Перлштейн - дослідник Острога і Волині / М.Ковальський // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя" – Острог, 1994. - С.64-67.

549. Ковальський М. Ярослав Антонович Шатава (1918 - 1999) / М.Ковальський // Замкова гора. – 2001. – 27 січня. – С.2.

550. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н.П.Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб.науч. работ. – Днепропетровск: ДГУ, 1975. – С.

551. Ковальський Н.П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII в.в.: Уч. пособие / Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыщук. - Днепропетровск: ДГУ, 1984. – 84 с.

552. Ковальський Н. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Уч. пособие. / Н.П. Ковальский, Ю.А. Мыщук. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 80 с.

553. Ковальський Н.П. Археографія / Н.П.Ковальський // Исторические дисциплины: Краткий библиографический указатель / Сост. М.Ф.Дмитриенко, И.Н.Войцеховская. – К., 1990. – С.5-6.

554. Ковальський Н.П. Археографія / Н.П.Ковальський // Специальные исторические дисциплины: Уч.пособие. – К., 1992. – С.34-39.

555. Ковальський Н.П. Археографическая деятельность академика Д.И.Яворницкого / Н.П.Ковальский, С.В.Абросимова // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикаций исторических документов: Межвуз.сборник научных трудов. – Москва, 1991. – С.73-84.

556. Ковальский Н. Бонистика / Н.Ковальский // Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. – К., 1992. – С.63 – 69.

557. Ковальский Н.П. Великое посольство 1653 г. Б.А. Репнина-Оболенского (Из истории дипломатической подготовки воссоединения Украины с Россией) / Н.П.Ковальский // Тези доповідей та повідомлень першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровськ, держун-ту. - Кривий Ріг, 1964. - С. 10-11.

558. Ковальский Н. Взрывы у крепости / А.Болебрух, Н.Ковальский, В.Иваненко, С.Плохий // Днепр вечерний. – 27 марта 1990 г. – С.3.

559. Ковальский Н. Выступление С.О.Шмидта в 1983 г. в Днепропетровске на IV Всесоюзной конференции по источниковедению и специальным историческим дисциплинам / Н.П.Ковальский // Источниковедение и краеведение в культуре России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. – М.: РГГУ, 2000. – С. 13-18.

560. Ковальский Н.П. Волынская метрика как комплекс источников по истории городов Украины вт. пол. XVI – XVII вв. / Н.П.Ковальский, П.М.Кулаковский // Вторая всесоюзная конференция по историческому краеведению (апрель 1989 г.): Тезисы докладов и сообщений. – Пенза: [б.и.], 1989. – С. 131-132.

561. Ковальський Н.П. Вопросы изучения и использования ЛМ как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI – XVII вв. / Николай Павлович Ковальский // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции (апрель 1988 г.). – Вильнюс: Институт истории Литовской ССР., 1988. – С.7-9.

562. Ковальский Н. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И.Стрельского / Н.Ковальский // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвуз. сб. научн. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – С.8 – 14.

563. Ковальский Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения отечественной истории в украинской советской историографии / Н.П.Ковальский //

Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: Межвуз. сб. науч. трудов / Ред. кол.: Н.П.Ковальский. (отв. ред.) [и др.]. – Днепропетровск: ДГУ, 1987. – С. 27-42.

564. Ковальский Н.П. Встреча с читателями / Н.П.Ковальский, А.Г.Болебрух // История СРСР. – 1981. - №4. – С.234.

565. Ковальский Н.П. Гваньини / Н.П.Ковальский // Украинская Советская Энциклопедия. – К.: УСЭ, 1979. – Т.2. – 478.

566. Ковальский Н.П. Деятельность русской дипломатии в 70-90-х гг. XVII века по отношению к украинским землям в составе Речи Посполитой / Н.П.Ковальский // Из истории местного края: Темат. сб. статей профессорско-препод. состава кафедры истории СССР и УССР. - Днепропетровск: ДГУ, 1968. - С. 158-176.

567. Ковальский Н. Д.И.Яворницкий и город на Днестре: Предисловие / Н.Ковальский // Яворницкий Д.И. История Города Екатеринослава. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – С. 5 – 14.

568. Ковальский Н.П. Документальные источники о русско-украинских связях периода Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в археографической публикации "Воссоединение Украины с Россией". (Т. II-III) / Н.П.Ковальский, Н.Ф.Кучернюк // Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. трудов -Днепропетровск: ДГУ, 1978. - С. 3-13.

569. Ковальский Н.П. Документальные источники о русско-украинских взаимосвязях XVI – первой половины XVII в. / Н.П.Ковальский // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С.113-126.

570. Ковальский Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия / Н.П.Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР: Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. – Днепропетровск: ДГУ, 1971. – Вып.2. – С.116-146.

571. Ковальский Н.П. Известия по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии Европейской» Александра Гваньини / Н.П.Ковальский //

Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сборник научных статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1972. – С.107-128.

572. Ковальский Н.П. Издание и изучение документов Литовской метрики на Украине в XIX-XX вв. / Николай Павлович Ковальский, Петр Михайлович Кулаковский // *Lietuvoj Metrika*, 1988 metu tyginejimai = Литовская метрика. Исследования 1988г. _ *Lithuanian metrica. Investigations in 1988.* - Vilnius: Academia, 1992. -С. 142-159.

573. Ковальский Н.П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903 – 1916 гг.) / Н.П.Ковальский, С.В.Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С.52-57.

574. Ковальский Н. Из опыта классификации и систематизации источников по социально-экономической истории XVI – XVII вв. (на материалах истории Украины) / Н.П.Ковальский // Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников (Всесоюз. науч. сессия. 17 – 19 октября 1985 г., г. Батуми): Тезисы докладов. – Тбилиси: [б.и.], 1985. – С.58-60.

575. Ковальский Н.П. Из опыта классификации письменных источников по социально-экономической истории (на материалах истории Украины XVI – XVII вв.) / Н.П.Ковальский // Источниковедческие разыскания 1985 / Ред. д.и.н. Р.К.Кикнадзе. – Тбилиси: Мацниереба, 1988. – С. 49-55.

576. Ковальский Н.П. Инвентари как источники по социально-экономической истории городов Украины XVI – начала XVIII в. (На материалах города Острога) / Н.П.Ковальский, В.Б.Атаманенко. – Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР №35963 от 28.10.1988. – 31 с.

577. Ковальский Н. Историческое краеведение и вспомогательные исторические дисциплины / Н.Ковальский // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.): Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 19 – 20.

578. Ковальский Н.П. Источники о деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVI века / Н.П.Ковальский, С.Н.Плохий //

Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование: Сборник научных трудов. / Днепрпетровск: ДГУ, 1984. – С.146-155.

579. Ковальский Н.П. Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70-80-х г.г. XVI в. (История публикаций) / Н.П.Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР. - Днепрпетровск: ДДУ, 1972. - Вып.3. - С.149-165.

580. Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.: автореф.дисс. на соиск.уч.степени докт.ист.наук / Николай Павлович Ковальский. – Москва, 1984. – 35 с.

581. Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI - первой половины XVII в. во львовских археографических изданиях XIX - начала XX в. / Н.П.Ковальский // Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. трудов. -Днепрпетровск: ДГУ, 1978. - С.20-48.

582. Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI – первая половина XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Уч. пособие. / Н.П. Ковальский. – Днепрпетровск: ДГУ, 1977. – 73 с.

583. Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы: Уч. пособие / Н.П.Ковальский. – Днепрпетровск: ДГУ, 1982. – 92 с.

584. Ковальский Н. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.: / Н.П. Ковальский. – Уч. пособие. - Днепрпетровск: ДГУ, 1978. – Ч.2.Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – 114 с.;

585. Ковальский Н. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Уч. пособие. / Н.П. Ковальский. – Днепрпетровск: ДГУ, 1977. – Ч.1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. – 95 с.

586. Ковальский Н. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Уч. пособие. / Н.П. Ковальский. – Днепрпетровск: ДГУ, 1978. – Ч.3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. – 95 с.;

587. Ковальский Н. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Уч. пособие. / Н.П. Ковальский. - Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Ч.4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – 109 с.

588. Ковальский Н. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.): Уч. пособие / Н.П.Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – 63 с.

589. Ковальский Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.): Акты о городах: Уч. пособие / Н.П.Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 70 с.

590. Ковальский Н.П. И.Франко как источниковед и археограф / Н.П.Ковальский // Иван Франко и мировая культура: Тезисы докладов международного симпозиума (Львов, 11 – 15 сентября 1986). – К.: Наукова думка, 1986. – С.183-184.

591. Ковальский Н.П. Классификация актовых источников по истории украинского крестьянства второй половины XVI века / Н.П.Ковальский, В.Б.Атаманенко // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1988. – С.72-75.

592. Ковальский Н. К методике разыскивания неопубликованных источников по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века при изучении курса источниковедения / Н.П. Ковальский // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения (На материалах Днепропетровского университета): Сборник научн. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1977. – С. 95 – 102.

593. Ковальский Н. Ленинское идейное наследие и советская историография / Н.П.Ковальский, А.С.Завьялов // Актуальные вопросы современной науки: темат. сб. гуманитарных кафедр. – Днепропетровск, 1971. – Ч. 1. – С.14 – 21.

594. Ковальский Н.П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVI – первой половины XVII века / Н.П.Ковальский // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-

экономической истории России и Украины XVII – XIX веков: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С.3-15.

595. Ковальский Н. Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР / Н.П. Ковальский, О.И. Журба. – Днепропетровск: ДГУ, 1988. – 35 с.

596. Ковальский Н. Методические указания по написанию и оформлению дипломных работ / Н.П.Ковальский, А.Г.Болебрух. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – 36 с.

597. Ковальский Н.П. Методологические и методические проблемы историографии источниковедения / Н.П.Ковальский // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюзной научной конференции / Под.ред. проф. Н.П.Ковальского. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – С.52-53.

598. Ковальский Н. П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения (Фонограмма лекции спецкурса Н.П.Ковальского, прочитанная студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г. специализации «Всемирная история», отредактированная автором в г. Остроге в феврале 1999 г.) / Н.П.Ковальский. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 36 с.

599. Ковальский Н.П. Некоторые теоретико-методологические вопросы современного советского источниковедения / Н.П.Ковальский, П.М.Кулаковский // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. научн. трудов / Под. ред. Н.П.Ковальского. – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – С.

600. Ковальский Н.П. Немецкое историческое сочинение «Theatrum Europaеum» об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII века / Н.П.Ковальский Н.П., Ю.А.Мыцык // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения: Сборник научных статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1975. – Вып.2. – С.120-135.

601. Ковальский Н.П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине / Н.П.Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. - Днепропетровск: ДГУ, 1970. - С. 189-201.

602. Ковальский Н.П. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани / Н.П.Ковальский, В.Б.Атаманенко // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв.: Меж вуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С.60-64.

603. Ковальский Н. Нумизматика / Н.Ковальский // Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. – К., 1992. – С.220 – 229.

604. Ковальский Н.П. Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII века / Н.П.Ковальский // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX веков: Сб.науч.трудов / Ред.кол.: Борщевский В.Я. (отв.ред.) [и др.]. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С.26-48.

605. Ковальский Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. / Н.П.Ковальский // Федоровские чтения, 1981. – М.: Наука, 1985. – С.49-56.

606. Ковальский Н.П. Острожский инвентарь 1654 г. / Н.П.Ковальский // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв.: Меж вуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С.32-40.

607. Ковальский Н. Принципы системного подхода к анализу источниковой базы социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века (к постановке проблемы) / Н.П.Ковальский, Г.Н.Виноградов // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции 30 мая – 1 июня 1990 г. / Ред.кол.: И.Д.Ковальченко (отв. ред.). – К.: [б.и.], 1990. – С. 18-20.

608. Ковальский Н. Проблемы антифеодальной и освободительной борьбы на Украине в трудах советского историка Ф.П.Шевченко / Н.Ковальский, Г.Швидько // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории:

Историография общественного движения и общественной мысли России и Украины: Межвуз. сб. научн. трудов. - Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С.21 – 32.

609. Ковальский Н. Проблемы классификации письменных источников в современной советской историографии / Н.П.Ковальский // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: тезисы докладов IV всесоюзной конференции (Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября 1983 г.). – Москва: [б.и.], 1983. – С.14-27.

610. Ковальский Н.П. Произведения Ивана Вишенского как источник по социально-политическому положению на Украине XVI – начала XVII ст.ст. / Н.П.Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. – Днепропетровск: ДГУ, 1970. – С.180-188.

611. Ковальский Н.П. Пути улучшения подготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском госуниверситете / А.С.Завьялов, Н.П.Ковальский // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения: Сборник статей и сообщений / Отв. ред. Н.П.Ковальский. – Днепропетровск, 1975. – С. 3 – 11.

612. Ковальский Н. Раздумья украинского источниковеда о светлой памяти академике Иване Дмитриевиче Ковальченко – человеке, ученом, организаторе науки / Н.Ковальский // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер» (20 – 24 августа 1996 г.). – М.: МГУ, 1996. - №18: Специальный выпуск, посвященный открытию XI Международной конференции «History and Computing». – С. 182 – 194.

613. Ковальский Н.П. Рейнгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. / Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыцык // Вопросы германской истории и историографии: Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1976. – Вып.3. – С.124-141.

614. Ковальский Н. Русско-украинские политические связи середины XVII века в исследованиях профессора В.А.Голобуцкого / Н.Ковальский, Ю.Назаренко //

Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. научн. трудов. – Днепропетровск,: ДГУ, 1976. – Вып.3. – С.96 – 111.

615. Ковальский Н.П. Сведения об Украине XVI века в «Космографии» Андре Теве (1575 г.) / Н.П.Ковальский // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сборник научных статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1973. – Вып.4. – С.168-180.

616. Ковальський Н. Связи западноукраинских земель с Русским государством (вторая половина XVI – XVII вв.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н.П.Ковальский. – Львов, 1958. – 16 с.

617. Ковальский Н.П. Состояние подготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском университете и задачи ее совершенствования в свете XXV съезда КПСС / А.С.Завьялов, Н.П.Ковальський // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения (На материалах Днепропетровского университета): Сб. науч. трудов / Отв. ред. Н.П.Ковальський. – Днепропетровск, 1977. – С. 3 – 15.

618. Ковальский Н. Структура источниковой базы по социально-экономической истории Украины XVI – XVII вв. / Н.П. Ковальский // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А.Зими́на. Москва, 13 – 18 мая 1990 г. – М., 1990. – Ч.1. – С.

619. Ковальский Н.П. «Суапеае» - немецкое сочинение конца XVII в. И его сведения по истории славян / Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыщык // Вопросы германской истории и историографии: Сборник научных статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1975. – Вып.3. – С.137-146.

620. Ковальский Н.П. Теоретико-методологические и методические вопросы в вузовском курсе источниковедения истории СССР / Н.П.Ковальский // Источниковедческая культура студента-историка: Сб.науч.методических трудов. – Тверь, 1990. – С.34-42.

621. Ковальский Н.П. Украинские летописи / Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыщык // Вопросы истории. – 1985. - №10. – С.81-94.

622. Ковальский Н.П. Усиление русско-украинских политических связей накануне и в годы освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. – объективная предпосылка воссоединения Украины с Россией / Н.П.Ковальский // Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11-13 января 1979 г.) / Редкол.: А.М.Черненко (отв.ред.) и др. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – С.164-169.

623. Методическая разработка к изучению хронологии / Сост. Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыщук. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – 83 с.

624. Методические рекомендации по подготовке к спецкурсу по источниковедению истории Украины XVI – XVII веков (Цеховые уставы городов Украины) / Составители: Н.П.Ковальский, Г.Н.Виноградов. – Днепропетровск: [б.и.], 1986. – 31с.

625. Методические указания и материалы к спецкурсу «Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.»: Ч.1. Историкографический обзор / Сост. Н.П.Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 52 с.

626. Методические указания и программа по спецкурсу «Историческая библиография» / Сост. Н.Ковальский. - Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 36 с.

627. Методические указания по исторической библиографии: Учебные таблицы / Сост. Н.Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Ч.1. – 44 с.;

628. Методические указания по исторической библиографии: Учебные таблицы / Сост. Н.Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Ч.2. – 46 с.

629. Методические указания по изучению курса музееведения (для студентов исторического факультета дневной, вечерней, заочной форм обучения) / Сост. Н.Ковальский. - Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 36 с.

630. Методические указания по изучению хронологии зарубежных европейских стран / Сост. Н.Ковальский, Ю.Мыщук. - Днепропетровск: ДГУ, 1980. - Ч.2. – 44 с.;

631. Методические указания по написанию и оформлению дипломных работ / Сост. Н.Ковальский, А.Г.Болебрух. – Днепропетровск, 1986. – 36 с.

632. Методические указания по оформлению ссылок на источники и литературу: Рекомендации по выполнению письменных работ студентам

исторического факультета дневной, вечерней и заочной форм обучения / Сост. Н.Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 52 с.

633. Хронология. Методические указания по хронологии всеобщей истории / Сост. Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыщук. - Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 52 с.

634. Хронология: Методические указания по хронологии всеобщей истории / Сост. Н.Ковальский, Ю.Мыщук. - Днепропетровск: ДГУ, 1980. -Ч.3. – 51 с.

635. Kowalski M. Gramatyka («Книжка словенская, рекома грамматики» - II wydanie ostrogińskiego Bukwara 1598) Z okazji 400 lecia wydania / Mykola Kowalski, Olga Andrijczuk // Wolanie z Wolynia. – 1998. – Nr 1 (20).- Str. 47-48.

II. Література

636. Абросимова С. Адепт джерелознавства / Світлана Абросимова // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л.Винар, І.Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька Академія, 1999. – С.36-43.

637. Абросимова С.В. Документы Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века: Автореф. дис. канд. ист. наук / С.В.Абросимова. - Днепропетровск: [б. и.], 1988. – 16 с.

638. Абросимова С. Д. Яворницький (До 150-річчя від дня народження) / С.Абросимова // Історія України. – 2006. – № 5. – С. 7.

639. Абросимова С.В. «Personalica» у творчому доробку М.П.Ковальського / С.В.Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С.41-55.

640. Автократов В.Н. [Рец. на кн.] Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половина XVII в., ч.1-4. Днепропетровск, 1977 – 1979 / В.Н.Автократов // Советские архивы. – 1981. - №3. – С.87 – 89.

641. Агапов П. IV Всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін» / П.В.Агапов, П.І.Проценко // УІЖ. – 1984. - №2. – С.151-152.

642. Алексашкіна Л. Дмитро Іванович Яворницький як історик козацької повсякденності / Л.Алексашкіна // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. –С. 226 – 228.

643. Антонюк Ф. Стан освіти в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – С. 178–179.

644. Апанович О. Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицика / Олена Апанович // Мицик Юрій Андрійович: Бібліографічний покажчик / Укладач Т.О.Патрушева. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – С. 3 – 24.

645. Архівознавство: Підручник для студентів іст. факультетів вищих навч. закладів України / За заг. ред. Я.С. Калакури та І.Б. Матяш. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.

646. Атаманенко А.Є. Деякі проблеми досліджень з історії джерелознавства та археології / А.Є.Атаманенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: образи науки. – Дніпропетровськ, 2000. – С.13 – 21.

647. Атаманенко А. Д.М.Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. канд. іст. наук / А.Є.Атаманенко. – К.: [б. в.], 1998. – 16 с.

648. Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського / А.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острог, 2002. – С. 7 - 16.

649. Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського історичного товариства / Алла Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С.40-46.

650. Атаманенко А. Методологічні засади біоісторіографічних досліджень / А.Є.Атаманенко // Наукові записки Університету «Острозька академія». – Острог : Університет «Острозька академія», 1998. – Т. 1. – С. 28–36.

651. Атаманенко А. Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-ліття) / Алла та Віктор Атаманенки // Український історик. – 1999. – Ч.2 – 4 (141 - 143). – С. 241-255.

652. Атаманенко А. Острозький осередок Українського історичного товариства / А.Атаманенко // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол.ред.: М.Брайчевський, О.Домбровський, І.Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С.107 – 111.

653. Атаманенко А. Подвижник науки. До 70-річчя від дня народження нашого земляка, відомого історика М.П.Ковальського / А.Атаманенко, В.Атаманенко // Нова педагогічна думка. – 1999. - №1. – С.9-16.

654. Атаманенко А. Українське історичне товариство та М.П.Ковальський / Алла Атаманенко, Віктор Атаманенко // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.45-49.

655. Атаманенко В. Острозький період в науковій діяльності М.П.Ковальського / В.Б.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 112 – 118.

656. Атаманенко В. Положение и классовая борьба крестьянства Волыни во второй половине XVI века (по материалам Луцкого гродского уряда): Автореф. дис. канд. ист. наук / В.Б.Атаманенко. - Днепропетровск: [б. и.], 1987. – 16 с.

657. Атаманенко В. Проблеми історії ранньомодерного Острога в творчості М.П.Ковальського / Віктор Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 62-73.

658. Археографічна робота в республіці // Вісник Академії наук Української РСР. – 1989. - №10. – С.14-15.

659. Баталов В. Збережімо Павчину криницю! / В.Баталов // Молодь України. – 1987. – 14 липня – С.3.

660. Баталов В. Спасти Миколину криницю... / В.Баталов // Зоря комунізму. – 1987. – 9 липня. – С.3.

661. Берковський В. Польсько-українські торгові контакти в XVI ст. / В.Берковський // Вісник Київського Національного університету ім. Т.Шевченка. Історія. – К., 2006. – Вип. 82-84. – С. 6 – 7.

662. Бібліографія праць вчених Дніпропетровського університету. Історія України XV–XVIII століть. 1918–1990 / Міністерство освіти України. Дніпропетровський державний університет. Академія наук України. Інститут української археографії – Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – 76 с.

663. Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації / Н.О.Білоус // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 65 – 83.

664. Близняк М. Вадим Архипович Дядиченко (1909 - 1973) – історик України: Автореф. дис. канд. іст. наук / М.Б.Близняк. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.

665. Близняк М. Освітняни Острожчини в науковому доробку М.П.Ковальського / Микола Близняк // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 74 – 80.

666. Близняк М. Пам'яті великого сина України Миколи Ковальського (1929-2006) / М. Близняк // Воляння з Волині. – 2007. – Ч. 1 (74). – С. 41-44.

667. Близняк М. Передмова / Микола Близняк // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. – Острог; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – С. 297 – 307.

668. Болебрух А. Борьба русского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью второй половины XVIII в.: За материалами деятельности цензурных органов: Автореф. дис. канд. ист. наук / А.Г.Болебрух. – Днепропетровск, 1972. – 17 с.

669. Болебрух А.Г. Розширюючи дослідницькі обрії (до 30-річчя кафедри історіографії та джерелознавства ДНУ) / А.Г.Болебрух // Історіографічні та

джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – С. 3-10.

670. Болтарович З. Берегиня скарбів народних / Зоряна Болтарович // Народознавчі зошити. – 2005. - № 1-2 (61 - 62). – С. 203.

671. Бондаренко Г.В. Теорія та методологія історії: поняття і категорії історичного пізнання. Словник-довідник / Г.В.Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 2015. – 92 с.

672. Бондарчук Я. Історія Острозької академії: навчальний посібник / Я.В.Бондарчук. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2014. – 548 с.

673. Бондарчук Я. Йосиф Новицький (1878 - 1964) / Ярослава Бондарчук // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог: ОА, 2000. – С.193 – 202.

674. Борщевский В. Источниковедение истории СССР (1917 - 1985): Учеб. пос. для студ. ист. факультетов вузов / В.Я. Борщевский. – К.: «Вища школа», 1985. – 232 с.

675. Боряк Г. Республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку» / Г.В.Боряк, О.В.Тодійчук // УІЖ. – 1989. - №6. – С.146-150.

676. Боряк Г. Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987 – 1990 рр. / Боряк Г.В., О.В.Тодійчук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип.1. – Т.4. – С.454-456.

677. Брехуненко В.А. Источники о связях донского и запорожского казачества в первой половине XVII века: Автореф. дис. канд. ист. наук / В.А.Брехуненко. - Днепропетровск: [б. и.], 1990. – 16 с.

678. Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624 – 1629 рр. / В.Брехуненко // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / Редкол.: В.Смолій (відп.ред.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 66 – 84.

679. Брехуненко В. Подвижник / В.Брехуненко // Наукова школа професора А.В.Бойка: персоналії та доробок / Упорядники: І.Лиман, В.Константинова. – Запоріжжя, 2011. – С. 12-20.

680. Бульвінський А. Українсько – російська війна 1658 – 1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ / А.Бульвінський // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / Редкол.: В.Смолій (відп.ред.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. –С. 174 – 218.

681. Варшавчик М. Историко-партийное источниковедение. Теория. Методология. Методика / М.А. Варшавчик. – К.: «Вища школа», 1984. – 320 с.

682. Варшавчик М. Источниковедение истории КПСС: Учеб. для вузов по спец. «История КПСС». / М.А. Варшавчик. – М.: Высшая школа, 1989. – 224 с.

683. Василенко В. Учителем надо родиться / В.Василенко // Днепр вечерний. – 1979. – 24 апреля. – С. 4.

684. Василенко Н.Є. Д. І. Яворницький – письменник / Н.Є. Василенко // 3 минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 36 – 41.

685. Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії / В. Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 475–486.

686. Ващенко В. Стратегії деконструкції концепції «наукова школа» в українській історіографії: між «організованою комунікацією» та «комунікаційним розривом» / В.В.Ващенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.170-182.

687. Ващук Д.П. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) / Д.П.Ващук // Український історичний журнал. - К: Дієз-продукт, 2011. - №1. - С.195-209.

688. Верстюк В.Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії / В.Ф.Верстюк, В.М.Горобець, О.П.Толочко. – К., 2004. – 501 с.

689. Винар Л. Біобібліографія професора Миколи Ковальського / Любомир Винар // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острог, 2002. – С. 4 - 6.

690. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали / Любомир Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто: Фундація ім. О.Ольжича, 1995. – 303 с.

691. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965 - 2000) / Любомир Винар // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Відп. ред.: Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С. 8-34.

692. Винар Л. У пам'ять Марії Ковальської-Биковської (1910 - 1996) / Любомир Винар // Український історик. – 1997, № 1-4 (132-135). – С. 330-334.

693. Виноградов Г.Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века: Автореф. дис. канд. ист. наук / Г.Н.Виноградов. - Днепропетровск: [б. и.], 1989. – 19 с.

694. Вихованець Т. Збори Острозького осередку Українського історичного товариства / Т.Вихованець // Український історик. – 1999. - №2-4(141-143). – С.359-360.

695. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександрович Острозькі / Т.Вихованець. – Острог, 2001. – 78 с.

696. Віднянський С. Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії / С.Віднянський // Україна-Європа-Світ. – 2008. – Вип.1. – С.257 – 269.

697. Вісліч Т. Прикроювання історії до розміру людини. Про інтерпретацію ранньомодерних свідчень автобіографічних т.зв. звичайних людей / Т. Вісліч //

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 465–474.

698. Вовк О.Й. Литовська Метрика – комплекс джерел Литовсько-Руського права другої половини XV – початку XVI століть / О.Й.Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки. – 2005. - №63-64. – С.19-22.

699. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В.І.Воронов. – Дніпропетровськ, 2003. – 336 с.

700. Воронов В. Джерелознавство: науковий статус, дисциплінарне поле і дидактичний образ на сучасному етапі / В.І.Воронов // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.36-44.

701. Воронов В. Джерелознавчі лектури В.Б.Антоновича та В.Й.Ключевського на фоні споминів про Миколу Павловича ковальського / Віктор Воронов, Євгеній Чернов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 81-92.

702. Воронов В.І. Українські стародруки у творчості професора М.П.Ковальського / В.І.Воронов, С.І.Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред.кол.: А.Г.Болебрух (відп.ред.) [та ін.]. – Д.: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2012. - С.40-54.

703. Воронов В. Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі / Віктор Воронов // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 211-228.

704. Воронов В. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. канд. іст. наук / В.І.Воронов. – Дніпропетровськ: [б. в.], 1996. – 21 с.

705. Воронов В. Проблеми історіографії джерелознавства в наукових працях М.П.Ковальського / В.Воронов // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2011. – Вип..17. - С. 20 – 28.

706. Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVIII ст. в працях М.П.Ковальського / Віктор Воронов, Юрій Святець // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л.Винар, І.Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька Академія, 1999. – С. 49-67.

707. Газін В. Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави / В.Газін // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / Редкол.: В.Смолій (відп.ред.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 219 – 234.

708. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Олександр Гваньїні / Упорядкув. та пер.з пол. Юрія Мицика. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1006 с.

709. Гербильский Г. Слово о первопечатнике. [Рец. на кн.]: Ковальський М.П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні.. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972 / Г.Гербильский // Днепр вечерний. – 1973. – 9 апреля. – С.4.

710. Герегова С. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) / С.В.Герегова, Т.В.Марусик // Український історичний журнал. – 1997. - №3. – С.101 – 108.

711. Гоцуляк В.В. Вивчення сучасними вченими проблеми наукової школи / В.В.Гоцуляк // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. – 2009. – Вип. 160/161. – С. 10–16. – Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=20472&chapter=1>

712. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття / Я.Й.Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

713. Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. - 2005. – Ч.9. – С.43-68.

714. Грищук М. «Волинським Афінам» відроджуватись / М.Грищук // Життя і слово. – 1995. – 22 квітня. - С.2.

715. Гусева А.В. Психологічні чинники готовності особистості до громадської активності: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук / А.В.Гусева. – Одеса, 2009 // Електронний ресурс: Режим доступу http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2009/09gavoga.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1

716. Дарчик С. Особливості мемуарів XVII ст. та проблеми їх класифікації / Світлана Дарчик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С.110 – 121.

717. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С.88–141.

718. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського / ред.кол.: О.І.Журба (наук. ред.) – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С.

719. До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916): Методичний посібник: Збірник статей / Редкол.: М. П. Ковальський (науковий редактор), Ю. А. Мицик, О. А. Удод. – Дніпропетровськ, 1993. – 74 с.

720. Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813 - 1835): Автореф. дис. канд. іст. наук / В.В.Дячок. – К.: [б. в.], 2000. – 20 с.

721. Дячок О. Історико-правові аспекти в дослідженнях М.П.Ковальського / Олег Дячок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2009. – Вип.14. – С. 23-31.

722. Дячок О. О. М.П.Ковальський про джерела з історії митних відносин на українських землях / О.О.Дячок // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 290 – 313.

723. Дячок О.О. «Хроніка європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV – XVI ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук / О.О.Дячок. - Дніпропетровськ: [б. в.], 1992. – 21 с.

724. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції. – 2-ге вид., доп. / Укладачі: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, А. С. Журба. – Дніпропетровськ: Пороги, 1992. – 224 с.

725. Жуковський В. Острозький Вищий Колегіум / Василь Жуковський // Волинь. – 1995. – 9 червня. – С. 4.

726. Журба О.И. Деятельность Киевской археографической комиссии по изданию и изучению источников по истории Украины периода феодализма: Автореф. дис. канд. ист. наук / О.И.Журба. - Днепропетровск: [б. и.], 1989. – 17 с.

727. Журба О.І. Образи археографії в наукових уявленнях М.П.Ковальського / О.І.Журба // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.7-13.

728. Журко О. Невідомий Остріг / Олекса Журко // Майбуття. – Квітень 2000 р., №8. – С.21.

729. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) / Л. Зашкільняк // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 28 – 35.

730. Заяць А. Острог у XVI – першій половині XVII ст. (економічний розвиток) / А.Заяць // Острозька академія XVI –XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2011. - С. 287 – 292.

731. Земський Ю. Фахове покликання та суспільно-політичні випробування історика М.П.Ковальського / Юрій Земський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С.30-35.

732. Іваненко В. Постать професора М.П.Ковальського в контексті соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині 1960-1980-х років / Валентин

Іваненко, Максим Кавун // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2009. – Вип.14. – С. 17 – 22.

733. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [Калакура Я.С., І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

734. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / Редкол.: М.В.Поляков (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2008. – 308 с.

735. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під заг.ред. В.А.Смоля / Т.2 / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.

736. Кавун М. Удод Олександр Андрійович / М.Е.Кавун // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліограф. Довідник / Голова редкол. проф. М.В.Поляков. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2008. – С.511-513.

737. Калакура Я. Древній Острог у документах і в очах сучасного історика / Ярослав Калакура // Пам'ять століть. - 2000. - № 6. - С. 145-148.

738. Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській історіографії / Я.Калакура // Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред.. В.Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. - С. 55 – 76.

739. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С.Калакура. – 2004 – 496 с.

740. Карцев В. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В. Карцев. – М. : Наука, 1984. – 308 с.

741. Кику И.А. Положение и антифеодальная борьба крестьян Волыни в 20-х – 40-х гг. XVII в. (на материалах волыньских актов книг): Автореф. дис. канд. ист. наук / И.А.Кику. - Днепропетровск: [б. и.], 1984. – 20 с.

742. Князьков Ю.П. Украинский хронограф как источник по отечественной истории: Автореф. дис. канд. ист. наук / Ю.П.Князьков. – М.: [б. и.], 1984. – 23 с.

743. Ковалева И. Ф. Д. И. Яворницький – археолог Запорожья / И. Ф. Ковалева // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 50 – 52.

744. Ковальова І. Ф. Д. І. Яворницький – організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції / І.Ф. Ковальова // Вчений – подвижник. Дніпропетровськ, 1995. – С. 42 – 44.

745. Ковальський Микола Павлович / [б.а.] // Український історичний журнал. – 2006. - №.6. – С. 229 – 230.

746. Ковальчук О.О. Дослідження історії українського джерелознавства та археографії періоду Романтизму на сторінках періодичних видань української діаспори / О.О.Ковальчук // Історичний архів. – 2010. – Вип.5. – С.139 – 142.

747. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії / Ірина Колесник // Ейдос. – 2006. – № 2. – С. 381 - 404.

748. Колесник І. Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен / Ірина Колесник // Ейдос. – 2013. - №7. – С.355-370.

749. Колесник І. Кар'єра історика: етичний вимір / І.І.Колесник // Харківський історіографічний збірник. – 2012. – Вип. 11. - С. 26-41.

750. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «новоінаукової революції» / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 36 – 45.

751. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / І.Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Ред.кол.: В.Смолій (гол. ред.) та ін. – К.: [б. в.], 2009. – Вип..4. – С. 54 – 88.

752. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І.Колесник – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

753. Колесник І. Українська історіографія:: концептуальна історія / Ірина Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

754. Колесник І. Українське історієписання 1960-1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози / І.Колесник // Світло й тіні українського радянського історієписання. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22-23

травня 2013 р.) / За ред. В.А.Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 169 – 175.

755. Комашко Л. Громадська активність як засіб побудови соціально-безпечного середовища / Л.Г.Комашко // Вісник Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Психологія. – 2015. – Т.20. – Вип.3. – Ч.1. – С.43-53.

756. Конопка Н. Микола Павлович Ковальський – керівник Осередку УІТ в Острозі / Н.Конопка // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2010. – Вип.15. – С. 477-488.

757. Кралюк П. Острозькі, князівський рід / П.Кралюк // Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2011. - С. 336 – 344.

758. Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: Нариси. – К., 1953. – 72 с.

759. Кулаковський П. Еволюція принципів і перспективи видання документів метрики в Україні / Петро Кулаковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С.93-109.

760. Кулаковський П.М. Руська (Волинська) метрика (1569 – 1672 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводства: Автореф. дис. канд. іст. наук / П.М.Кулаковський. - Дніпропетровськ: [б. в.], 1992. – 18 с.

761. Купчинський О.А. Давньоруські писемні пам'ятки як об'єкт дослідження і джерело творчості Івана Франка / О.А. Купчинський // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11 – вересня 1986 р.): В 3-х книгах. – Книга 2. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 129-132.

762. Кучернюк Н.Ф. Источники о русско-украинских политических связях в годы Освободительной войны украинского народа (1648 – 1654 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук / Н.Ф.Кучернюк. - Днепрпетровск: [б. и.], 1975. – 27 с.

763. Кушнір М. Етюди з історії Острога Миколи Ковальського / Мирон Кушнір // Нова педагогічна думка. – 1999. - №3. – С.18-19.

764. Л.В. Комітет для вшанування 100-ліття народження проф. О.Оглоблина / Л.В. // Український історик. – 1998. – №1-4 (136-139). – С.347 – 348.

765. Литвинова Т. Історико-біографічний напрям у дослідженні суспільної думки України (18 – початок 19 ст.) / Т.Ф.Литвинова // Українська біографістика. Збірник наукових праць / Ред.кол.: В.С.Чишко (відп.ред). – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 36.

766. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 р. / Підготував В.Кравченко. – К., 2005. – 600 с.

767. Литовченко Л. Исследование проблем истории России IX – XVIII веков в трудах И.Е.Забелина: Автореф. дис. канд. ист. наук / Л.А.Литовченко. - Днепропетровск: [б. и.], 1988. – 18 с.

768. Луцкова С. Ювілей старійшини української історичної науки / С.Луцкова // Вільне слово. – 1999. – 19 березня. – С.4.

769. Ляшко С. Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень / С.М.Ляшко // Українська біографістика : Збірник наукових праць. – К, 2013. – Вип. 10. – С. 25-47.

770. Маєвський І. Етюди з історії Острога / Іван Маєвський // Вільне слово. – 1999. - 20 червня. – С.4.

771. Маєвський І. Етюди з першоджерел / Іван Маєвський // Замкова гора. – 1999. – 24 липня. – С.2.

772. Макарчук С. Джерелознавство історії України: Навч. посібн. / С.А.Макарчук. – Львів: Світ, 2008. – 512 с.

773. Макарчук С. Етнографи Українського державного музею етнографії та художнього промислу у Львові: 1959 – 1965 рр. (спогади, архівні матеріали) / С.Макарчук // Народознавчі зошити. – 2014. - №2. – С. 299 – 309.

774. Макарчук С. Микола Ковальський у колі етнографів (1960 – 1963) / Степан Макарчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. - С. 11 – 23.

775. Марков К. ХДС, ХСС и неонацистские силы ФРГ в борьбе против «восточной политики» правительства СДПГ/СВДП (1969 - 1976): Автореф. дис. канд. ист. наук / К.А.Марков. – К., 1979. – 19 с.

776. Мейлах Б. Биография как методологическая проблема / Б. Мейлах // Человек науки. Науковедение: проблемы исследования / [ред. М. Ярошевский]. – М.: «Наука», 1974. – С. 7–18.

777. Менжулін В. Біографістика між філософією життя тагерменевтикою: досвід В. Дильтая / В. Менжулін // Докса. Збірник наукових праць з філософії і філології. – 2008. – Вип. 12: Німецька традиція в філософії та культурі. – С. 211 – 220.

778. Мерников Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини ХІХ століття / Г.І.Мерников // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип.1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Дн-ськ 1997. С.332-346.

779. Микитась В.Л. «Слово о полку Ігоревім» у творчій спадщині Івана Франка / В.Л. Микитась // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11 – вересня 1986 р.): В 3-х книгах. – Книга 2. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 35-36.

780. Микола Павлович Ковальський (некролог) / [б.а.] // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2007. – Вип.4. – С.193-194.

781. Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 392 с.

782. Мисечко А. «Етюди з історії Острога» / Анатолій Мисечко // Думська площа. –2000 р., 24 жовтня. – С. 4.

783. Мицик Ю. Вчений і педагог / Ю.Мицик // За передову науку. –1989. - 25 березня. – С.2.

784. Мицик Ю.А. Іван Франко як історик визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. / Ю.А. Мицик // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11 – вересня 1986 р.): В 3-х книгах. – Книга 1. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 439-441.

785. Мицик Ю. Ковальський Микола Павлович (1929–2006) / о. Юрій Мицик // Український археографічний щорічник. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 875-878.

786. Мицик Ю. Козацька мати / Ю.Мицик // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. Книга статей про історичне буття українського козацтва / Упоряди. О.Яремійчук. – К.: Веселка, 2009. – 704 – 713.

787. Мицик Ю. Микола Ковальський (до 70-річчя з дня народження) / Ю.А.Мицик // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4: Нова серія. – Т. 6/7. — С. 6 – 14.

788. Мицик Ю. На пошану ювіляру (до 75-ліття від дня народження Миколи Павловича Ковальського)// Наукові записки [Національного університету “Києво-Могилянська академія”]. Історичні науки.– К., 2004. – Т. 27. – С. 4 – 6.

789. Мицик Ю. Один з вчителів М.П.Ковальського (Г.Ю.Гербільський) / Ю. Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2009. – Вип. 14. – С. 4 – 16.

790. Мицик Ю. Переднє слово / Ю.Мицик // Тарасенко І. Ю. Листування Павла Жолтовського / Упоряд., вступ. ст., комент. І. Ю. Тарасенко. – 2012. – С.3-4.

791. Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці / Ю.Мицик // Пам'ять століть. – 1996. - №1. – С.3-5.

792. Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського (1866 - 1996) / [Б.а.] // Український історик. – 1995. - №1-4 (124-127). – С.359 – 363.

793. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. / Володимир Іванович Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 530.

794. Молчанов О. Вчений з Острога / О.Молчанов // Червоний прапор. – 1961. – 6 вересня. – С.4.

795. Назаренко Ю. Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук / Ю.В.Назаренко. - Днепропетровск: [б. и.], 1987. – 17 с.

796. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.- 534 с.

797. Немировский Е.Л. Главы из документальной повести «По следам первопечатника» / Е.Л.Немировский // Альманах библиофила. – М.: Книга, 1979. – Вип. VII. – С.152.

798. Немировский Е.Л. М.П.Ковальський. Джерела про початковий етап друкарства на Україні. На укр. мові (Мікрореферат) / Е.Л.Немировский // В світі книг. - №3. – С.78.

799. Нестайко М. Громадсько-політична активність мистецтвознавців Львова (середина 1960-х – середина 1980-х років) / М.Нестайко // [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність](#). - 2013. - Вип. 23. - С. 562-571.

800. Німчук В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства / В.Німчук // Буквар Івана Федорова. – К.: Дніпро, 1975. – 160 с.

801. Новоселецький А. Острозька Альма-Матер / А.Новоселецький // Життя і слово. –1998. – 2 грудня – С.2.

802. Онопрієнко В. Біографії вчених: специфіка завдання досвід / В. Онопрієнко // Українська біографістика: збірник наукових праць. – К. : НАН України, ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Інститут біографічних досліджень, 1999. – Вип. 2. – С. 49–54.

803. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / Ред. М.Ковальський. – Острог, 1997. – С. 18 – 177.

804. Острозькі просвітники XVI – XX ст. / Ред.кол.: Пасічник І.Д. (голова). – Острог, 2000. - 480 с.

805. Острянюк А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії / А.Острянюк // Історіографічні дослідження в Україні. – 2012. – Вип. 22. – С. 293 – 310.

806. Острянюк А. Наукові школи: несучасні сучасники / А.Острянюк // Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред.. В.Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. - С. 303-327.

807. Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – 595 с.

808. Павличко-Александрович Я. Острозька Біблія 1581 року Івана Федоровича – дар Івана Франка у колекцію Національного музею у Львові / Я. Павличко-Александрович // Франкознавчі студії. – Випуск 4. – Дрогобич: Коло, 2007. – С. 261-263.

809. Павлюк В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук / В.В.Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

810. Павлюк В. З життя цікавої шепетівської родини / В.Павлюк // Шепетівський вісник. –1999. - 19 січня. – С. 4.

811. Пасічник І. Острозька академія: минуле й сучасне / Ігор Пасічник // Український історик. – 1997, № 1-4 (132-135). – С. 196 – 204.

812. Пасічник І. Світоч науки і просвітництва / Ігор Пасічник // Місто. – 1996. – 26 жовтня. - С. 3.

813. Пащук І. Історичні етюди Миколи Ковальського / Іван Пащук // Сім днів. – 1999. - 11 червня. – С. 4.

814. Пащук І. Світло Острозької Академії / І.Пащук // Рівне. – 1998. - 4 грудня. – С. 4.

815. Пінчук Ю. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси / Передм. І.Пасічника. – Острог: Острозька Академія, 1998. –1998. – 288 с. / Юрій Пінчук // Бібліотечний вісник. – 2000. - №3. – С. 33 – 34.

816. Плохий С.Н. Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук / С.Н.Плохий. - Днепропетровск: [б. и.], 1982. – 27 с.

817. Подільський І. З династії освітянської / І.Подільський // Життя і слово. – 2001. - 20 січня. – С.2, 4.

818. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / Андрій Портнов. – К.: Критика, 2011. – 240 с.

819. Прищепа О. Праця з історії Острога професора М.П.Ковальського / Олена Прищепа, Богдан прищепа // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнар. наук. симпозиуму (Велика Волинь т.23) 29 -30 червня. – Старокостянтинів: [б.в.], 2001. – С.349-352.

820. Прищепа О. Розгортання освітнього життя у Рівному в 40-60-х рр. ХХ ст. / О.П.Прищепа // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – Вип.9. – С.54-60.

821. Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці та завдання Археографічної комісії АН УРСР // УІЖ. – 1989. - №10. – С.149-152.

822. Пронштейн А. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособие для вузов по спец. «История» / А.П. Пронштейн, И.Н. Данилевский. – М.: Высшая школа, 1986. – 208 с.

823. Пронштейн А.П. [Рец. на кн.] Н.П. Ковальский. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. Изд-во Днепропетровского ун-та, ч.1, 1977, 95 с., тир. 500; 1978, 114 с., тир. 1500; ч.3, 1978, 95 с., тир. 1500; ч.4, 1979, 109 с., тир. 500; ч.5. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. В Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА, 1979, 73 с., тир. 1000 / А.П.Пронштейн // История СССР. – 1981. - №1. – С.174 – 176.

824. Процюк В. Монументальне видання. Енциклопедія «Острозька академія XVI – XVII ст.» / В.Процюк // Нова педагогічна думка. – 1998. - №4 (16). – С. 7-9

825. Равчев О. Громадська активність як засіб розвитку особистості / О.Равчев // Електронний ресурс: Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178>.

826. Р.Д. Осередок УІТ ім. М.Грушевського в Острозі / Р.Д. // Український історик. – 1995. - №1-4 (124-127). – С.356-357.

827. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. Репина // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 437–464.

828. Руда О. Висвітлення проблематики Люблінської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX – ХХ ст. / О.Руда // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць. – 2004. - Вип. VIII. – 146 – 155.

829. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Упорядник П. М. Кулаковський. – Острог; Варшава; М., 1999. – 608 с.

830. Савчук Г.М. Документознавча характеристика Литовської, Корони та Мазовецької метрик / Г.М.Савчук // Поліграфія і видавнича справа. – 2016. - №1. – С. 267 – 274.

831. Санцевич А. Місце біографії історика в історіографічному дослідженні / А. Санцевич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – Вип. 1. – С. 347–357.

832. Світленко С. Етичний ідеал джерелознавця у науково-педагогічному доробку професора М.П.Ковальського / С.І.Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі: [міжвуз. Зб. Наук. праць] / ред.кол.: О.І.Журба (відп.ред.) [та ін.]. – Д.: Ліра, 2014. – С.24-29.

833. Світленко С.І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60-х – 80-х років ХІХ століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії [Текст] : автореф. дис... д-ра іст. наук / Світленко С. І. - Дніпропетровськ, 2000. - 34 с.

834. Світленко С. Особистість і творча спадщина професора М.П.Ковальського в предметному полі теорії історичного пізнання / С.Світленко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С.23-29.

835. Світленко С. Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. ХІХ ст. / С.Світленко // Спеціальні історичні дисципліни. - 1998. - 2. - С. 60-79.

836. Світленко С. Світ джерелознавства професора М.П.Ковальського / С.І.Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.13-22.

837. Святець Ю. А. Класифікація історичних джерел: об'єктно-орієнтована парадигма / Ю.А.Святець // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad

honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 143 – 169.

838. Святець Ю. Професор Микола Павлович Ковальський (1929 - 2006) як педагог та організатор науки / Ю.А.Святець // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події постаті. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. – Вип. 10. – С. 313-321.

839. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України в роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис. канд. іст. наук / Ю.А.Святець. - Дніпропетровськ: [б. в.], 1993. – 19 с.

840. Сербін Г. Енциклопедія «Острозька академія 16-17 ст.» / Г.Сербін // Вільне слово. – 1998. - 4 грудня. – С.3.

841. Сінкевич Є. Проблема наукової школи в історіографії та етика взаємин / Є.Г.Сінкевич // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2012. – Вип.11. - С.178-186.

842. Скоць А.І. Творчі засади І.Франка у використанні стародавніх джерел / А.І. Скоць // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів: В-во Львів. ун-ту, 1964. – Зб. 11. – С. 114-129.

843. Скупейко Л. Художня проза Д. І. Яворницького / Л.Скупейко // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 19 – 27.

844. Спірыдонау М.Ф. Архыуныя крыніцы па гісторыі Украіны / М.Ф.Спірыдонау // Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1981. – №6. – С. 136 – 138.

845. Спірыдонау М.Ф. Карысны дапаможнік па археаграфіі / М.Ф.Спірыдонау // Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1980. – №5. – С.132 – 133.

846. Старовойтенко І. Листи Є.Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора / І.Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2005. - №12. - С.232 – 254.

847. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики / [ред. М. Дмитрієнко]. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2006. – Ч. 13. – С. 6–27.

848. Старовойтенко І.В. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. В. Старовойтенко // [Українська біографістика](#). - 2008. - Вип. 4. - С. 50-66.

849. Степанков В. Актуальні проблеми Української національної революції 1648 – 1676 років [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/aktualni-problemi.html>.

850. Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки / В.Степанков // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / Редкол.: В.Смолій (відп.ред.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 85 – 128.

851. Супрун А. Острозькі етюди професора Ковальського / Андрій Супрун // Нетішинський вісник. –1999. - 6 листопада. – С.4.

852. Тези доповідей та повідомлень Першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг: [Б.в.], 1964.

853. Тетянченко Б. Іван Федоров на Україні / Б.Тетянченко // Червоний прапор. – 1973. – 10 січня. – С.3.

854. Ткачук А.І. Українська наука 1960-1970-х років на прикладі діяльності В.Сарбея / А.І.Ткачук // [Історичний архів](#). - 2011. - Вип. 7. - С. 152-157.

855. Трофимович В. Відродження і поступ Острозької академії / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. – Вип.2. – С. 153-166.

856. Трофимович В. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ / Володимир Трофимович, Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2012. – Вип.19. – С.99 – 110.

857. Удод О. Дисциплінарна структура української історичної науки: академічні та дидактичні виміри / О.А.Удод // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С.129-142.

858. Удод О. Історик: духовність, праця, самовідданість (до 40-річчя наукової діяльності М.П.Ковальського) / О.А.Удод // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 29-40.

859. Удод О. К.Г.Гуслистий – історик України: Автореф. дис. канд. іст. наук / О.А.Удод. - Дніпропетровськ: [б. в.], 1994. – 18 с.

860. Удод О. Слово про вчителя / О.Удод // Борисфен. – 1994. - №2. – С. 6 – 10.

861. Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького / В. Ульяновський // *Mappe Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 757 – 781.

862. Устиновський Д. Літературна біобібліографія як джерело збереження і передачі персонологічної інформації / Д.В.Устиновський // Українська біографістика. - 2005. - Вип. 3. - С. 287-301.

863. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии / В.В. Фарсобин. – М.: Наука, 1983. – 232 с.

864. Френкель В.Я. О жанре биографий ученых / В.Я.Френкель // *Человек науки*. Науковедение: проблемы исследования / [ред. М. Ярошевский]. – М. : Наука, 1974. – С. 108 – 124.

865. Хаврук Я.Я. Релігійні традиції дому князів Острозьких та їхня трансформація в умовах реалій ранньомодерного часу / Я.Я.Хаврук // *Наука. Релігія. Суспільство*. — 2010. — № 3. – С. 142 – 148.

866. Хведась А. Вчений, вчитель, наставник / А.Хведась // *Замкова гора*. – 1999. – 20 березня. – С.2.

867. Хведась А. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Джерела і література (на матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей): Автореф. дис. канд. іст. наук / А.О.Хведась. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.

868. Хеленюк А. Микола Павлович Ковальський та Любомир Винар (до питання взаємовідносин двох вчених) / Анастасія Хеленюк // *Наукові записки*

[Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 44 – 61.

869. Хоменко С. Історична специфіка проведення дозвілля українськими селянами у період 1960-1980-х рр. / С.Ю.Хоменко // Гілея. – 2012. – Вип.64. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2012_64/Gileya64/I15_doc.pdf.

870. Христова Н. М. Архівна евристика: практичні аспекти / Наталя Миколаївна Христова [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті : http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2010/35.pdf

871. Ченцова Н.В. Документи Коша Нової Запорізької Січі як джерело до історії Катеринославщини: Автореф. дис. канд. іст. наук / Н.В.Ченцова. - Дніпропетровськ: [б. в.], 1992. – 17 с.

872. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України / В. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 291 с.

873. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. / Т.Чухліб // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / Редкол.: В.Смолій (відп.ред.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 146 – 173.

874. Швидько А. Горение по долгу и совести / А. Швидько // Днепровская правда. –1989. - 19 марта. - №54 (12562). – С. 4.

875. Швидько А. Советская историография социально-экономического развития городов Украины в XV – XVIII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук / А.К. Швидько. – К.: [б. и.], 1979. – 18 с.

876. Швидько Г. Педагог, вчений, краєзнавець / Ганна Швидько // Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 рік. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pEiu9EnsAIYJ:www.libr.dp.ua/projects/Kalend/2014/4%2520berezen.doc+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.

877. Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник: етична складова / Г.К.Швидько // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії

України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі: [міжвуз. Зб. Наук. праць] / ред.кол.: О.І.Журба (відп.ред.) [та ін.]. – Д.: Ліра, 2014. – С.30-41.

878. Швидько Г. Творець і лідер наукової історичної школи (До 80-річчя з дня народження професора М.П.Ковальського) / Г.Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 рік. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 57-62.

879. Швидько Г. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) / Г.К.Швидько // Гуманітарний журнал. – 2005. - №3(27). – С. 123-126.

880. Шевченко Ф.П. [Рец. на кн.] Н.П.Ковальський. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века), часть 1, Днепропетровск, 1977, 94 с.; часть 2, Днепропетровск, 1978, 113 с.; часть 3, Днепропетровск, 1978, 94 с. / Ф.П.Шевченко // УІЖ. – 1979. - №8. – С.152 – 153.

881. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К.: Наук. думка, 1972. – 256 с.

882. Юрченко В. Основні ідеологічні тенденції розвитку історичної науки УРСР у 70-х на початку 80-х років ХХ століття [Текст] / Володимир Юрченко // Мандрівець. - 2013. - № 4. - С. 58-62.

883. Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький / Н.Яковенко // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 119 – 129.

884. Яковенко Н. Костянтин Острозький / Н.Яковенко // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 68 – 76.

885. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.

886. Яковенко Н. Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій / Наталя Яковенко // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип..1. – С.190 – 199.

887. Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) / Н.Яковенко // Український гуманітарний огляд. – 2009. - Вип. 14. - С. 9 – 42.

888. Якунин В. Борьба М.Н.Покровского против дворянско-буржуазной и мелкобуржуазной историографии: Автореф. дис. канд. ист. наук / В.К.Якунин. - Днепропетровск: [б. и.], 1972. – 23 с.

889. Яременко І. І. Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Д., 1994.

890. Яременко І. І. Д. І. Яворницький: археологічні дослідження 1903 – 1907 рр. / І.І. Яременко // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 53 – 57.

891. Яремчук В. Із когорти славетних острожан / В.Яремчук // Вісті Рівненщини. – 1999. – 19 березня. – С.4.

892. Яремчук В. Історики радянської України і влада: форми позиціонування / Віталій Яремчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2004. – Вип.4: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – С. 33 – 39.

893. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2009. – 526 с.

894. Яремчук В. Проблеми біографії історика як частини біоісторіографічних досліджень / В. Яремчук // Наукові записки Університету «Острозька академія». – Острог : Університет «Острозька академія», 1997. – Т. 1. – С. 36–37.

895. Яремчук В. Проблеми історичної науки в працях Я.П.Кіся: Автореф. дис. канд. іст. наук / В.Яремчук. – К., 1998. – 16 с.

896. Яремчук В. Студентські роки М.П.Ковальського / Віталій Яремчук // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 18 – 29.

897. Яремчук В. Форми «кооперації» між владою та наукою в українській радянській історіографії / Віталій Яремчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2012. – Вип.19. – С. 250-260.

898. Ярошевський М. Біографія ученого як науковедчаска праблема // Чалавек науки. Науковедчасне: праблеми іслелаваня / [ред. М. Ярашевський]. – М.: Наука, 1974. – С. 19–57.

899. Grimsted P.K. Recent Publications on Archives and Manuscript Collections in the Soviet Union: A Selective Survey / P.K.Grimsted // Slavic Review. – 1982. – Vol.41. – №3. – P. 511 – 533. – P.516.

900. Grimsted P.K. The Stefanyk Library of the Ukrainian Academy of Sciences: A Treasury of Manuscript Collections in Lviv / P.K.Grimsted // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – Vol. V. – №3. – P.195 – 229.

901. Motylewicz J. [Рец. на кн.] Н.П.Ковальський. Істочниковедчасне історії Украіны (XVI – перв. пол. XVII в.). – Днепропетровск: ДГУ, 1977 – 1983. – Ч.1-7 / J.Motylewicz // Przemyslskie zeszyty historyczne. – Przemyśl, 1988. – R. 4-5. – S. 281 – 283.

902. Sielicki F. [Rec. na ks.] M.P.Kowalski, J.A.Муцьк, Analiz istocznikow po istorii oswoboditelnoy wojny ukraіnskogo naroda 1648 – 1654 godow, Dnitropietrowsk 1986, s. 80 / F. Sielicki // Slawica Wratislaviensia: Acta Universitatis Wratislaviensis. – Warszawa; Wrocław, 1991. – T.62. – 1197. – S.99 – 101.

ІІІ. Довідкові матеріали

903. Атаманенко А. Ковальський Микола (19.03.1929, с. Верхів – 5.10.2006, м. Острог) / А.Атаманенко, В.Атаманенко // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 179 – 181.

904. Богдашина О. Концепція історична / О.М.Богдашина // Енциклопедія історії Украіны: У 10 т. – Т.5 / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 119.

905. Болебрух А.Г. Ковальський Микола Павлович (1929 - 2006) / А.Г.Болебрух, М.А.Руднев, С.І.Світленко // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара: Біобібліограф. Довідник / Голова редкол. проф. М.В.Поляков. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. – С. 212 – 214.

906. Герасимова Г. Биковський Лев Юстинович / Г.П.Герасимова, Н.В.Казакова // Енциклопедія сучасної України. – Т.2. – К., 2003. – С. 599 – 600.

907. Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – Київ, 1998. – 212 с.

908. Захарчин В.В. Ковальський Микола Павлович / В.В.Захарчин // Енциклопедія сучасної України. – К., 2013. – Т.13. – С. 529.

909. Зашкільняк Л. Ковальський Микола Павлович / Л.Зашкільняк // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 - 2000). – Львів, 2000. – С. 115 – 116.

910. Зубко А.М. Унія Люблінська / А.М.Зубко // Джерелознавство історії України. Довідник / ред. кол. Варшавчик М.Я. (голова) [та ін.]. – К.: [Б.в.], 1998. – С.147.

911. Куделко С. Концепція / С.Куделко // Історіографічний словник. Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцева та ін. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 121 – 123.

912. Михальченко С. Школа в науці (історичній) / С.Михальченко // Історіографічний словник. Навч. посібник для студ. історичних факультетів університетів / За ред.. С.І.Посохова. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 307-316.

913. Мицик Ю.А. Ковальський Микола Павлович / Ю.А.Мицик // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) й ін. – Т.4: Ка-Ком. – К.: Наукова думка, 2007. – 387-388.

914. Осташко Т. Ковальський Микола Миколайович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. - К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4. – 2007. – С. 387.

915. Палієнко М. Евристика джерелознавча / М.Г.Палієнко // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – Київ, 1998. – С. 43.

916. Посохов С. Наукове співтовариство / С Посохов, О.Чала // Історіографічний словник. Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцева та ін. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 168 – 171.

917. Стельмах С. Методологія історії / С.П.Стельмах // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.6 / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 621 - 627.

918. Стус Д. Біографістика / Д.В.Стус // Енциклопедія сучасної України. – Т.2. Б-Біо / Редкол.: керівник нак.-ред. підготовки М.Г.Железняк. – К.: [б.в.], 2003. – 7-8.

919. Шепель Л. Ковальський Микола Павлович / Любов Шепель // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 2, Ч. 2. – С.203-204.

920. Ясь О. Біографістика / О.В.Ясь // Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2005. – С.295 – 296.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік праць М. Ковальського за 1986 – 2010 рр.¹

Брошури, методичні рекомендації

Основи науково-дослідницької та самостійної роботи студентів : метод. посіб. / М. П. Ковальський. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. – 88 с.

Публікації у формі статей

1986

Использование материалов XVII съезда КПСС в курсе «Источниковедение истории СССР» // Методика изучения материалов XVII съезда КПСС в курсе исторических дисциплин / Под. ред. А.М.Черненко. – Днепропетровск: [б.и.], 1986. – С. 23 – 26.

1988

[Вступне слово] // Виставка історико-літературно-мистецької спадщини про О.Довбуша, присвячена 250-річчю початку антифеодального руху селян-опришків під проводом легендарного героя. Каталог. – Івано-Франківськ: Облполіграфвидав, 1988. – С.3 – 5.

1992

Передмова до I – III науково-краєзнавчих конференцій // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990 – 1992 рр.). - [Сокаль], 1992. – Ч.1. – С.

1996

Археографічні публікації з питань історії запорозького козацтва XVI – XVII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ / Гол.ред. А.В.Бойко. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1996. – Вип.2. – С. 167-171.

Дмитро Пойда – історик українського селянства // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ / Гол.ред. А.В.Бойко. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1996. – Вип.2. – С. 160 – 166 [співавтор – В.В.Іваненко].

2000

¹ Наводиться перелік праць М.Ковальського, які не ввійшли або з'явилися після виходу бібліографічного видання «Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острог, 2002. – 149 с.

Дослідження історії педагогічної думки слов'янських народів у працях професора Бориса Мітюрова (до 90-річчя від дня народження) // Нова педагогічна думка. – 2000. - №2 (22). – С.3-8.

Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» ім. кн. Острозьких // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996 – 1998 роки. – Остріг, 2000. – С.

2001

Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії: спроба попереднього аналізу // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип.8. С. 842 – 862.

Роздуми над станом і перспективами українського теоретичного джерелознавства // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / Відп. ред. Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.4. – С. 139 – 141.

Безмірна любов до дітей, до професії / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №50.

2002

Значення праць академіка Я.Ісаєвича в дослідженні та популяризації конфесійних стародруків України XVI – XVII ст. з основ християнської ідеології // Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. Збірник наукових записок Національного університету «Острозька академія» / Ред. кол.: Пасічник І.Д. (голова). – Острог: [б.в.], 2002. – Т.6. – С. 32 – 35.

Проблеми теоретичного джерелознавства в контексті праці кінця XIX ст. французьких істориків Ш.Ланглуа і Ш.Сеньобоса // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. – Вип.2. – 195 – 206.

Острог у ретроспективі його 900-річчя і початку третього тисячоліття // Там само. – 248 – 254.

Глибока шана острожан. В.Я. Щипцов // ЗГ. – 2002. – №4

Сіяч доброго мудрого і духовного [А. Павлюк] // ЗГ. – 2002. – №15.

В ім'я просвітництва та добра [Власенко-Кравченко] // ЖіС. – 2002. – 29 червня.

Серце віддане дітям [А.Й. Аршинов] // ЗГ. – 2002. – №27.

Освітнянська місія. М.С. Будаговський (1901- 1962) // ЖіС. – 2002. – 20 листопада.

Патріот, воїн, освітянин [О.О. Гартрамф] // ЗГ. – 2002. – №19.

Освітнянське покликання острожанина. Олексій Іванович Солонар (1902-1965) / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 21 грудня.

Душевна людина, ерудована освітянка. Штрихи до образу учительки історії Анастасії Йосифівни Іванової-Марусиної-Горлової // ЖіС. – 2002. – 14 вересня.

Освітнянське покликання. Абрам Мусійович Бархман // ЖіС. – 2002. – 15 червня.

Марія Григорівна Рекало // ЗГ. – 2000. – №21;

Представниця освітянської родини [М.Г. Рекало] // ЖіС. – 2002. – 23 листопада.

Освітянин, методист-новатор Василь Іванович Григорович // ЖіС. – 2002. – 17 серпня.

2003

Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970-1990-ті рр.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С.11-18.

Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича // Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М.Ковальський. – Острог; Нью-Йорк; Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – С. 8 – 41.

Теоретичне обґрунтування грушевськознавства: (до 70-ліття Любомира Винара) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред.: С.Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003 [на обкладинці рік видання – 2004]. – С. 30 – 41 [співавтор – А.Атаманенко].

Історія міст України другої половини XVI – середини XVII ст. в працях визначного сучасного історика України Павла Васильовича Михайлини (До 80-річчя від дня народження) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С. 28-29.

Новомістечкова освітянка [Г. Лобановська] // ЖіС. – 2003. – 8 березня.

Ще про одну освітянську родину [Бондаревські] // ЖіС. – 2003. – 5 липня.

Учитель Василь Башина // ЖіС. – 2003. – 25 жовтня.

2004

Джерелознавчі та історіографічні проблеми в працях визначного англійського історика Едуарда Августа Фрімена (1823 - 1892) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип.. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 48 – 53 [співавтор – М.Близняк].

Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської // Там само. – С. 54 – 62.

Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сігурда Оттовича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) // Там само. – С. 63 – 74.

Причинки до історіографії грушевськознавства (праця проф. Любомира Винара «Вступ до науки грушевськознавства», публікація «Українського історика» 1996 р. і його ж монографія «Грушевськознавство генеза й історичний розвиток» (1998 р.) // Там само. – С. 75 – 83.

Дослідниця джерел та історіографії України XVI – XVII ст. // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею

професора Ганни Кирилівни Швидько / Наук. ред. В.Ю.Пушкін. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С. 19 – 22.

Вступне слово // Шпізель Р. Медики Острога. Історико-біографо-бібліографічне дослідження. – Острог: [б.в.], 2004. – С. 4.

Споминаючи довоєнні випуски // ЖіС. – 2004. – 17 січня.

2006

Курс «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті наукових студій та дидактичної діяльності В.Б.Антоновича // Вспомогательные исторические дисциплины: классическое наследие и новые направления: материалы XVIII науч. конф., Москва, 26 – 28 янв. 2006 г. / редкол.: В.А.Муравьев (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогательных ист. дисциплин. – М.: РГГУ, 2006. – С. 236 – 244 [співавтор – М.Близняк].

Ковальський М. Ярослав Калакура. Українська історіографія: Курс лекцій. – Київ: Генеза, 2004, 496 с. / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Український історик. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто; Париж. – 2006. – Т. 63, ч. 1–3 (169–171). – С. 275-278.

2010

Буквар (Острог, 1578) // Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – С. 65-68 [співавтор – Н.Бондар].

Буквар (вірогідно, надрукований в Острозі не раніше 1598 року) // Там само. – С. 69 – 70 [співавтор – О.Позіховський].

«Вършѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622 р.) // Там само. – С. 74 – 77.

Гоффман Якуб (Hoffman Jakub) // Там само. – С. 85 – 86.

Джерела з історії Острозької академії XVI – XVII століття // Там само. – С. 105 – 106.

Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanisław) // Там само. – С. 136 – 137.

«Книга о постничествѣ» Василя Великого // Там само. – С. 161 – 166 [співавтори – Н.Бондар, П.Кулаковський].

«Книжиця» (в 10-ти розділах) // Там само. – С. 170 – 174 [співавтор – Н.Бондар].

«Книжка словенскаа, рекомаа грамматика» (Буквар) // Там само. – С. 174 – 175 [співавтори – Н.Бондар, В.Захарчин].

«Маргарит» Іюана Золотоустого // Там само. – С. 218 – 222 [співавтор – Н.Бондар].

«Місяцеслов» // Там само. – С. 232 – 233 [співавтор – Н.Бондар].

Огієнко Іван // Там само. – С. 268 – 272.

Острозька друкарня // Там само. – С. 308 – 310 [співавтор – І.Пасічник].

Острозька Гальшка // Там само. – С. 312 – 314.

Острозька папірня // Там само. – С. 315 – 318.

Острозький Олександр // Там само. – С. 330 – 331 [співавтор – І.Ворончук].

«Палінодія» Захарії Копистянського 1621 року // Там само. – С. 346 – 347.

Перлштейн Яким // Там само. – С. 368.

«Правило истинного живота христіанського» (Псалтир з возслідуванням) // Там само. – С. 386 – 390 [співавтори – Н.Бондар, В.Жуковський].

Сагайдачний-Конашевич Петро // Там само. – С. 399 – 405.

«Требник» // Там само. – С. 437 – 438 [співавтор – Н.Бондар].

Федорович (Федоров) Іван // Там само. – С. 440 – 442.

Франко Іван // Там само. – С. 444 – 446.

«Часослов» (Острог, 1598) // Там само. – С. 466 – 467 [співавтор – Н.Бондар].

«Часослов» (Острог, 1612) // Там само. – С. 468 – 470 [співавтор – Н.Бондар].

Додаток Б

Перелік публікацій про М.Ковальського за 2000 – 2016 рр.²

2000

Домбровський О. [Рец.:] Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Гол.ред. Любомир Винар та Ігор Пасічник – Острого – Нью-Йорк: Університет «Острозька Академія», Українське Історичне Товариство, 1999, 595 стор. / О.Домбровський // Український історик. – 2000. - №4 (147). – С.156-157.

2001

Прищеп О. Праця з історії Острога професора М.П.Ковальського / Олена Прищеп, Богдан Прищеп // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму (Велика Волинь, т.23), 29-30 червня [2001 р.]. – Старокостянтинів: [б.в.], 2001. – С.349-352.

Ковальський Микола Павлович / [б.а.] // Хто є хто в Рівному та Рівненській області / Укладачі та редактори: О.Хитров, З.Оверчук, О.Зень. – Рівне: Перспектива, 2001. – С. 87-89.

2002

Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського / А.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острого, 2002. – С. 7 - 16.

Винар Л. Біобібліографія професора Миколи Ковальського / Любомир Винар // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острого, 2002. – С. 4 - 6.

Михайлова Р.М. [Рец.:] Микола Ковальський. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острого, Острозька Академія, 1998. – 288 с. / Р.М.Михайлова // УІЖ. – 2002. - №6. – С.128-132.

2004

Абросимова С.В. Адепт джерелознавства / С.В.Абросимова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острого: 2004. – Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С.36-43.

Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського Історичного Товариства / Алла Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острого: НаУОА, 2004. – Вип.4: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – С. 40-46.

Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. в працях М.П.Ковальського / В.Воронов, Ю.Святець // Наукові записки Національного університету «Острозька

² Наводиться перелік тих статей про М.Ковальського, які не ввійшли або з'явилися після виходу бібліографічного покажчика «Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острого, 2002. – 149 с.

академія»: Історичні науки. – Острог: 2004. – Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 49-67.

Макарчук С. Микола Ковальський у колі етнографів (1960 – 1963) / Степан Макарчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 11 – 23.

Мицик Ю. Вірні сини двох братніх народів (листи М.М.Улащика до М.П.Ковальського) / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «ОА», 2004. – Вип.. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.- С.25-32.

Мицик Ю. На пошану ювіляру (до 75-ліття від дня народження Миколи Павловича Ковальського)// Наукові записки [Національного університету “Києво-Могилянська академія”]. Історичні науки.– К., 2004. – Т. 27. – С. 4 – 6.

Олашин М. Вірний слуга її величності науки / М.Олашин // Старий замок. – 2004. – 8 – 14 квітня. – С.4.

Швидько Г.К. Від визначних учителів до талановитих учнів (Нотатки про історичну тяглість поколінь істориків однієї наукової школи, сформованої в ДДУ) / Г.К.Швидько // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько / Ред.кол.: В.Ю.Пушкін та ін.. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С.8-18.

Шепель Л. Ковальський Микола Павлович / Любов Шепель // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 2, Ч. 2. — 382 с. – С.203-204.

2005

Швидько Г. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) / Г.К.Швидько // Гуманітарний журнал. – 2005. - №3(27). – С.123-126.

2006

Дячок О. Аналіз джерел з історії митних відносин на українських землях на українських землях в роботах М.П.Ковальського / О.Дячок // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. –Острог; Торонто; Нью-Йорк: НаУОА, 2006. – Вип.7. – С. 362 – 379.

Журба О. Пам'яті вчителя – Миколи Ковальського / Олег Журба // Архіви України. – 2006. - № 1-6. – С.472-474.

Ковальський Микола Павлович / [б.а.] // Український історичний журнал. – 2006. - №6. – С.229-230.

Микола Павлович Ковальський / [підпис: Студенти та професорсько-викладацький склад Національного університету «Острозька академія»] // Замкова гора. – 2006. – 14 жовтня. – С.5.

Мицик Ю. Ковальський Микола Павлович (1929–2006) / Ю. Мицик // Український археографічний щорічник. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 875-878.

Мицик Ю. Свічки пам'яті видатного історика / Ю.Мицик // Слово Просвіти. – 2006. – 19-25 жовтня. – С.7.

Плохій С. Життєва місія Миколи Ковальського / Сергій Плохій // Дзеркало тижня. – 2006. - №43 (622). – С.6.

2007

Атаманенко А.Є. Пам'яті вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського / А.Є.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 106 - 111.

Атаманенко В.Б. Острозький період в науковій діяльності М.П.Ковальського / В.Б.Атаманенко // Там само. – С. 112 – 118.

Воронов В.І. Мій образ професора М.П.Ковальського / В.І.Воронов // Там само. – С. 92-99.

Дячок О.О. Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського / О.О.Дячок // Там само. – С. 100-105.

Дячок О. О. М.П.Ковальський про джерела з історії митних відносин на українських землях / О.О.Дячок // Там само. – С. 290 – 313.

Микола Павлович Ковальський (некролог) / [б.а.] // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2007. – Вип.4. – С.193-194.

Мицик Ю.А. З листів М.П.Ковальського / Ю.А.Мицик // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпретровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 34-75.

Мицик Ю.А. Ковальський Микола Павлович / Ю.А.Мицик // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т.4: Ка – Ком. – К.: Наукова думка, 2007. – 387-388.

Назаренко Ю.В. Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге / Ю.В.Назаренко // Там само. – С.85-91.

Святець Ю.А. Харизма професора / Ю.А.Святець // Там само. – С.119-126.

Швидько Г.К. Буденна велич вченого і педагога / Г.К.Швидько // – С. 20-33.

Швидько Г.К. Передмова / Г.К.Швидько // Там само. – С.5-7.

Швидько Г.К. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) / Г.К.Швидько // Там само. – С.12-17.

Якунин В.К. Н.П.Ковальський – ученый, учитель, товарищ / В.К.Якунин // Там само. – С.76-84.

2008

Атаманенко В. Проблеми історії ранньомодерного Острога в творчості М.П.Ковальського / Віктор Атаманенко // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. – Острого: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 62-73.

Близняк М. Освітняни Острожчини в науковому доробку М.П.Ковальського / Микола Близняк // Там само. – С. 74 – 80.

Болебрух А. Ковальський Микола Павлович (1929 - 2006) / А.Г.Болебрух, М.А.Руднев, С.І.Світленко // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Бібліографічний довідник / Голова редкол.

М.В.Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ: ДНУ ім. О.Гончара, 2008. – С.212 – 214.

Винар Л. Лист-вітання учасникам наукових читань пам'яті професора М.П.Ковальського / Любомир Винар // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип.12. – С.3-4.

Воронов В. Джерелознавчі лектури В.Б.Антоновича та В.Й.Ключевського на фоні споминів про Миколу Павловича Ковальського / Віктор Воронов, Євгеній Чернов // Там само. – С. 81-92.

Дячок О. Штрихи до портрета Миколи Павловича Ковальського / Олег Дячок // Там само. – С.37-43.

Земський Ю. Фахове покликання та суспільно-політичні випробування історика М.П.Ковальського / Юрій Земський // Там само. – С.30-35.

Ковальова І. Я мала щастя працювати разом з М.П.Ковальським / Ірина Ковальова // Там само. – С. 5 – 11.

Мицик Ю. Спомин про Любов Кирилівну Ковальську / Юрій Мицик // Там само. – С. 12–21.

Світленко С. Особистість і творча спадщина професора М.П.Ковальського в предметному полі теорії історичного пізнання // Там само. – С. 22-29.

Хеленюк А. Микола Павлович Ковальський та Любомир Винар (до питання взаємовідносин двох вчених) / Анастасія Хеленюк // Там само. – С. 44 - 61.

Швидько Г. Творець і лідер наукової історичної школи (до 80-річчя з дня народження професора М.П.Ковальського) / Ганна Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліограф. покажчик / Упоряд. І.Голуб. – Дніпропетровськ: ТОВ ЕНЕМ, 2008. – С.57-62.

80 років від дня народження Миколи Ковальського – українського вченого, історика, краєзнавця, проректора Національного університету «Острозька академія». Народився в м. Острозі (1929 - -2006) / [б.а.] // Література до знаменних і пам'ятних дат Рівненщини на 2009 рік. Рекомендаційний покажчик літератури. – Рівне, 2008. – С.15-18.

2009

Белкин Д. Н.П.Ковальський глазами студента начала 90-х / Д.Белкин // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.3-6.

Дячок О. Історико-правові аспекти в дослідженнях М.П.Ковальського / Олег Дячок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2009. – Вип.14. – С. 23-31.

Журба О.І. Образи археографії в наукових уявленнях М.П.Ковальського / О.І.Журба // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.7-13.

Іваненко В. Постать професора М.П.Ковальського в контексті соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині 1960-1980-х років / Валентин Іваненко, Максим

Кавун // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2009. – Вип.14. – С. 17 – 22.

Мицик Ю. Один з вчителів М.П.Ковальського (Г.Ю.Гербільський) / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2009. – Вип. 14. – С. 4 – 16.

Світленко С. Світ джерелознавства професора М.П.Ковальського / С.І.Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.13-22.

2010

Конопка Н. Микола Павлович Ковальський – керівник Осередку УІТ в Острозі / Н.Конопка // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2010. – Вип.15. – С. 477-488.

2011

Атаманенко А. Ковальський Микола / Алла Атаманенко, Віктор Атаманенко // Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія. – Острог: НаУОА, 2011. – С.179-181.

Воронов В. Проблеми історіографії джерелознавства в наукових працях М.П.Ковальського / Віктор Воронов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2011. – Вип.17. – С.20-28.

Мицик Ю. Ще з листів М.П.Ковальського / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2011. – Вип.17. – С.4 – 19.

2012

Воронов В.І. Українські стародруки у творчості професора М.П.Ковальського / В.І.Воронов, С.І.Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред.кол.: А.Г.Болебрух (відп.ред.) [та ін.]. – Д.: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2012. - С.40-54.

Мицик Ю. Доповнення до листування М.П.Ковальського / о. Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2012. – Вип.19. – С.4 – 30.

Мельник О. До питання про зв'язки родини Ковальських з Луцькими землями / О.Мельник // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. Вип. 42. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С.372 – 378.

Мельник О. Микола Ковальський як франкознавець / О.Мельник // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Збірник наукових праць / Гол. ред. Баран В. К. – Луцьк, 2012. – Вип. 8. – С. 106 – 111.

Мельник О. «Невтомний працівник на ниві української державности» (про діяча УНР з Волині Миколу Ковальського) / О.Мельник // Освіта і культура Волині: історія та сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 2012. – С.222 – 228.

Святець Ю. Професор Микола Павлович Ковальський (1929 - 2006) як педагог та організатор науки / Ю.А.Святець // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події постаті. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. – Вип. 10. – С. 313-321.

Трофимович В. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ / Володимир Трофимович, Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2012. – Вип.19. – С.99 – 110.

2013

Захарчин В.В. Ковальський Микола Павлович / В.В.Захарчин // Енциклопедія сучасної України. – К., 2013. – Т.13. – С.529.

Колесник І. Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен / Ірина Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2013. – Вип. 7. – С. 355 – 370.

Мельник О. Роль і значення евристики в дослідницькій роботі істориків (за працями М.П.Ковальського) / О.Мельник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / Гол. ред. Пасічник І. Д. – Острог, 2013. – Вип. 20. – С. 80 – 86.

Мицик Ю. З листування Івана Бутича з Миколою Ковальським / Ю.Мицик // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — Вип. 12-13. — С. 431-446.

2014

Близняк М. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати)» / Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / Ред. кол.: І.Д.Пасічник, В.В.Трофимович, А.І.Смирнов та ін. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2014. – С. 25-48.

Ковальська І. Листування Федора Шевченка та Миколи Ковальського (1977 - 1990) / І.Ковальська, М.Близняк. // Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / за ред. В. Смолія та Г. Боряка. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – С. 429 – 447.

Мельник О. Праця М. Ковальського у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів (1956 - 1958) / О.Мельник // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 202 – 205.

Світленко С.І. Етичний ідеал джерелознавця у науково-педагогічному доробку професора М.П.Ковальського / С.І.Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному

просторі: [міжвуз. Зб. Наук. праць] / ред.кол.: О.І.Журба (відп.ред.) [та ін.]. – Д.: Ліра, 2014. – С.24-29.

Трофимович В. Життя заради науки (до 85-річчя від часу народження видатного українського історика Миколи Ковальського) / В. Трофимович, О. Мельник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / Ред. кол. : І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. – Острог, 2014. – Вип. 22. – С. 49–86.

Швидько Г.К. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник: етична складова / Г.К.Швидько // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі: [міжвуз. Зб. Наук. праць] / ред.кол.: О.І.Журба (відп.ред.) [та ін.]. – Д.: Ліра, 2014. – С.30-41.

Швидько Г. Педагог, вчений, краєзнавець [Електронний ресурс] / Ганна Швидько // Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 рік. – Режим доступу:

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pEiu9EnsAIYJ:www.libr.dp.ua/projects/Kalend/2014/4%2520berezen.doc+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.

2015

Мельник О. Внесок Миколи Ковальського у відродження Острозької академії» / О.Мельник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / Гол. ред. Пасічник І.Д. – Острог, 2015. – Вип. 24. – С. 5 – 10.

Мельник О. Категорія джерельної бази у науковому доробку М. Ковальського / О.Мельник // Актуальні питання сучасної науки. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 16-17 жовтня 2015 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім Гельветика, 2015. – Ч.І. – С.124 – 127.

Мельник О. Кривий Ріг у науковій та педагогічній кар'єрі Миколи Ковальського (1963 – 1967 рр.) / О.Мельник // Молодий вчений. – Херсон, 2015. – №12 (27). – Ч.3. – С.15-18.

Мельник О. Микола Ковальський – студент Острозького педагогічного училища (1946-1947 рр.) / О.Мельник // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2015. – С.198 – 201.

2016

Близняк М. Професор Микола Ковальський та закордонні українці / Микола Близняк // Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р., м. Острог / Редкол.: Атаманенко А.Є. (відп.ред.). – Острог: НаУОА. – С. 198 – 199.

Мельник О. Наукові контакти Миколи Ковальського з українськими діаспорними істориками у 1990-х – на початку 2000-х років / Олександр Мельник // Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р., м. Острог / Редкол.: Атаманенко А.Є. (відп.ред.). – Острог: НаУОА. – С. 200 – 202.

Мельник О. Освітянська діяльність Миколи Ковальського (друга половина 1990-х – середина 2000-х років) / Олександр Мельник // Оновлення змісту, форм та

методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 13. – Ч.1. – Рівне: РДГУ, 2016. – С. 38-42.

Мельник О. Формування особистості М.Ковальського: дитячі та юнацькі роки (1929 - 1947) / Олександр Мельник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / Ред. кол.: І.Д.Пасічник, В.В.Трофимович, А.І.Смирнов та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 25. – С. 14-21.

Мицик Ю. Спогад про Ковальську (Жижко) Любов Кирилівну (1939 - 1972) / Юрій Мицик // УПА: спогади, документи / Головний упорядник Ю.Мицик. – К, 2016. – С.142 – 143.

Тарасенко І. Чотири листи М.П.Ковальського / Інна Тарасенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / Ред. кол.: І.Д.Пасічник, В.В.Трофимович, А.І.Смирнов та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 25. – С. 22-28.

Додаток В

**Микола Ковальський (крайній зліва) з випускниками десятого класу
Острозької середньої школи №1, фото, 4 квітня 1947 р.**

Джерело: Архів Музею історії Національного університету «Острозька академія»

Додаток Г**Микола Ковальський, фото, 6 лютого 1958 р.****Джерело: ДФАРК**

Додаток Д

Микола Ковальський у Президії X виїзної конференції УДМЕХП (м. Червоноград), фото, вересень 1962 р.

Джерело: Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп.1, спр.195а, арк.13.

Додаток Е

**Микола Ковальський (крайній зліва) у Президії Х виїзної конференції
УДМЕХП (м. Червоноград), фото, вересень 1962 р.**

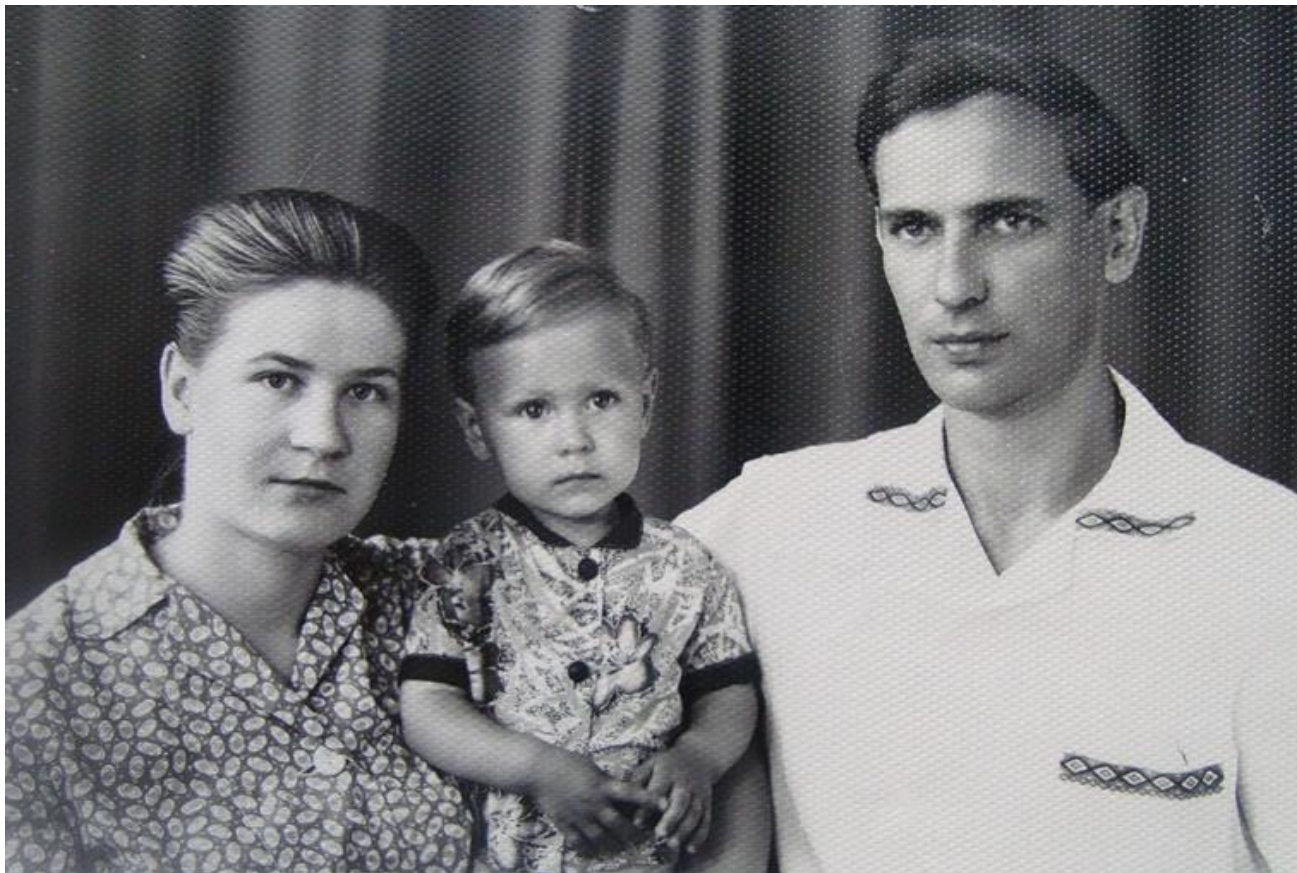
Джерело: Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп.1, спр.195а, арк.13.

Додаток Ж

Микола Ковальський доповідає на X виїзній конференції УДМЕХП (м. Червоноград), фото, вересень 1962 р.

Джерело: Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп.1, спр.195а, арк.14.

Додаток 3**М.Ковальський з дружиною, Любов'ю Кирилівною, та дочкою. Фото****Джерело: ДФАРК**

Додаток И

Микола Ковальський (в першому ряді третій зліва) з працівниками та студентами КЗНФ, фото першої половини 1960-их рр.

Джерело: ДФАРК

Додаток К

М. Ковальський (другий справа) серед членів Президії VI-ї науково-методичної конференції «Шляхи і форми підвищення ефективності підготовки спеціалістів без відриву від виробництва» (27 березня – 7 квітня 1978 р.), фото

Джерело: ДАДО, ф.2307, оп.3, спр.788, арк.

Додаток Л

**Микола Ковальський (посередині) з українськими істориками
Володимиром Сарбеем та Анатолієм Санцевичем, фото**

Джерело: ДФАРК

Додаток М

Зустріч з Головою УІТ, професором Любомиром Романом Винарем, фото
19 серпня 1999 р.

Джерело: ДФАРК

Додаток Н

М.Ковальський у своєму кабінеті в НаУОА, фото

Джерело: ДФАРК

Додаток П
Серед випускників НаУОА, фото 2000 р.

Джерело: Архів Музею історії Національного університету «Острозька академія»